Tijdschr. 1903 L
jr 1996 dl 69
AB

OUD Utrecht

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

69e jaargang nummer 1

Gastelingen van het St. Pieters- en Bloklandgasthuis, door Hendrik Jan Wolter

De keuze
De mannen van de Mannenzaal

Nijverheid
IJsselstein: een benzinestation naar ontwerp van Ir. S. van Ravesteyn

Historische vooroordelen

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT
2738 762 4

OUD Utrecht

REGISTER 1996

69ste jaargang

R.P.M. van Antwerpen
Notebomenlaan 27
3582 CG Utrecht

REGISTER 1997 6

SCHRIJVERS

Baars, J inlegvel bij nr. 3. Jaarrekening 1995 Oud-Utrecht

45 ***Blanc, L. le*** De keuze van ...: Museum Dorestad

69 ***Bogaard, C.G.*** De keuze van ...: Kasteel-Museum Sypesteyn

10 ***Bogaers, L.*** Historische vooroordelen

66 ***Broeke, W. van den*** Nijverheid: Industriële bedrijvigheid in de Vechtstreek: industrie en water

33 ***Corten, J.*** Nijverheid: Opkomst en ondergang van de Utrechtse steenfabricage

16 ***Elias, B.*** De keuze van ...: Museum Flehite Amersfoort

110 ***Es, J. van*** Nijverheid: Kaaspakhuizen, bedrijfsmonumenten uit het westen

52 ***Hart, P.D. 't*** Medeleven in het feest van de instelling ... Uit de geschiedenis van het Universiteitsmuseum

115 ***Idem*** Boekenschouw

62 ***Hattinga van 't Sant, E.*** Boekenschouw

108 ***Herpen, J.J. van*** 1925: Eerste radio-uitzending van de Dombeiaard

138 ***Holst, B. van*** Nijverheid: Het begin van de telefonie in Utrecht

14 ***Hoven van Genderen, B. van den*** Boekenschouw

34 **Idem,** Boekenschouw

65 **Idem,** Boekenschouw

141 **Idem,** Boekenschouw

60 ***Huisman, F.*** Richard III in Utrecht

115 ***Kaajan, H.J.Ph.G.*** Boekenschouw

124 ***Krekel-Aalberse, A***
Utrecht in 1853. Het begin van de Utrechtse zilverindustrie

130 ***Kreuger, S.C.P.*** De keuze van ...: Militaire Luchtvaart Museum

140 ***Oudheusden, M.C. van*** Boekenschouw

92 ***Pennings, J.*** Nijverheid: Utrechtse bedrijven in woord en beeld

86 ***Rhoen, R.P.M.*** Een joodse school te Zeist, 1942-1943

131 ***Idem,*** Hulp uit Zeist voor vluchtelingen van de Hongaarse opstand in 1956. Opvang van gevluchte studenten op 'Heerewegen'

76 ***Staal, C.*** Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk

137 ***Idem,*** Van de leestafel

85 ***Sijnesael, M.*** De keuze van ...: Gemeentemuseum Het Rondeel Rhenen

61 ***Tigelaar, E.*** Richard III in Utrecht

36 ***Tuuk, L.A. van der*** De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht

4 ***Verweij, M.S.*** Nijverheid: IJsselstein: een benzinestation naar ontwerp van ir. S. van Ravesteyn (1889-1983)

68 ***Vogelzang, F.*** Van de leestafel

109 ***Vries, J.E. de*** De keuze van ...: Oudheidkamer van Oud Renswoude

91 ***Vrugt, M. van de*** Boekenschouw

112 ***Idem,*** Een Utrechter nu in Zuid-Afrika geëerd

100 ***Wingelaar, K.*** Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843

28 ***Wit, H. de*** Honderd jaar film. Wanneer moeten in Utrecht de vlaggen uit?

62 ***Zeijden, A. van de*** Boekenschouw

114 ***Idem,*** Boekenschouw

UTRECHT STAD

10 Historische vooroordelen (m.b.t. de geschiedenis van de religiositeit in 16e-eeuws Utrecht)

28 Honderd jaar film. Wanneer moeten in Utrecht de vlaggen uit?

REGISTER 1997

36 De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht.

52 Medeleven in het feest van de instelling ... Uit de geschiedenis van het Universiteitsmuseum.

60 Richard III in Utrecht.

66 Nijverheid: Industriële bedrijvigheid in de Vechtstreek: industrie en water.

76 Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk.

92 Nijverheid: Utrechtse bedrijven in woord en beeld.

100 Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843.

108 1925: Eerste radio-uitzending van de Dombeiaard.

124 Utrecht in 1853. Het begin van de Utrechtse zilverindustrie.

138 Nijverheid: Het begin van de telefonie in Utrecht.

UTRECHT PROVINCIE

4 IJsselstein: een benzinestation naar ontwerp van ir. S. van Ravesteyn (1889-1983).

18 De gemeente in 1832. Grondgebruik en eigendom (betreft de Kadastrale Atlas provincie Utrecht).

21 Van de leestafel: Breukelen, Loosdrecht, Schalkwijk en Vechten.

33 Nijverheid: Opkomst en ondergang van de Utrechtse steenfabricage.

66 Nijverheid: Industriële bedrijvigheid in de Vechtstreek: industrie en water.

68 Van de leestafel: Amersfoort, Groenekan, Hoogland en Renswoude; Utrechtse namen.

86 Een joodse school te Zeist, 1942-1943.

110 Nijverheid: Kaaspakhuizen, bedrijfsmonumenten uit het westen.

116 Van de leestafel: Mijdrecht, Nieuwegein, Vreeland en Woerden.

131 Hulp uit Zeist voor vluchtelingen van de Hongaarse opstand in 1956. Opvang van gevluchte studenten op 'Heerewegen'.

PERSONEN

52 ***W.A.F. Bannier,*** in: Medeleven in het feest van de instelling ... Uit de geschiedenis van het Universiteitsmuseum.

124 ***Hermann Bauer,*** in: Utrecht in 1853. Het begin van de Utrechtse zilverindustrie.

137 ***Zuster Bertken,*** in: Van de leestafel.

52 ***P.H. van Cittert en J.G. van Cittert-Eymers,*** in: Medeleven in het feest van de instelling ... Uit de ,geschiedenis van het Universiteitsmuseum.

100 ***J.E.G. Landré,*** in: Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843.

19 ***Constance de Leeuw,*** in: Van het bestuur.

112 ***Antonius Matthaeus,*** in: Een Utrechter nu in Zuid-Afrika geëerd.

76 ***F.W. Mengelberg,*** in: Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk.

4 ***Ir. S. van Ravesteyn,*** in: IJsselstein: een benzinestation naar ontwerp van ir. S. van Ravesteyn (1889-1983).

60 ***Richard III,*** in: Richard III in Utrecht.

52 ***J.Th. Rossijn,*** in: Medeleven in het feest van de instelling ... Uit de geschiedenis van het Universiteitsmuseum.

76 ***Hugo Schneider,*** in: Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk.

28 ***George Christiaan Slieker,*** in: Honderd jaar film. Wanneer moeten in Utrecht de vlaggen uit?

16 ***Hendrik Jan Wolter,*** in: De keuze: Museum Flehite Amersfoort.

85 ***Idem,*** in: De keuze: Gemeentemuseum Het Rondeel Rhenen.

BOEKENSCHOUW

140 ***J. Aalbers, e.a. (redactie),*** Utrechtse biografieën, deel drie: Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters

34 ***Tilmann Bechert en Willem J.H. Willems,*** De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust

REGISTER 1997

91 ***Martin Brink,*** Veranderd Veenendaal, verleden en heden in beeld

91 ***Sabine Broekhoven en Sonja Barends,*** De Bilt, Geschiedenis en Architectuur

15 ***C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn,*** De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten

141 ***Hans Buiter en Kees Volkers,*** Oudenrijn. Geschiedenis van een verkeersknooppunt

114 ***D. Denig,*** Utrecht van een ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur, 1793-1891

14 ***W.A. van Es en W.A.M. Hessing (redactie),*** Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C.- 900 n. C.

62 ***A. van Hulzen,*** De Grote Geus en het falende driemanschap

34 ***L.M.J. de Keijzer,*** De kerk van Herlulf als middelpunt van het oude dorp Houten

14 ***Monique Krauwer en Francien Snieder (redactie),*** Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort

114 ***Kees Mandemakers & Onno Boonstra (redactie),*** De levensloop van de Utrechtse bevolking in de negentiende eeuw

115 ***M.E. Meijer,*** Maliebaanschool, 1921-1996

34 ***M.J.G.Th. Montforts,*** Romeins Utrecht

15 ***Ben Olde Meierink m.m.v. Heimerick Tromp en Angelique Bakker,*** Geerestein en zijn bewoners. De geschiedenis van huize Geerestein in Woudenberg

64 ***Ben Olde Meierink e.a.,*** Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht

65 ***Ottie Thiers,*** Bedevaart en kerkeraad. De Amerfoortse vrouwevaart van 1444 tot 1720

141 ***Kees Vellekoop ed.,*** Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis. The ordinal of St. Mary's Church, Utrecht

DE KEUZE VAN

16 Museum Flehite Amersfoort

45 Museum Dorestad

69 Kasteel-Museum Sypesteyn Loosdrecht

85 Gemeentemuseum Het Rondeel Rhenen

109 Oudheidkamer van Oud Renswoude

130 Militaire Luchtvaart Museum Soesterberg

VERENIGING OUD-UTRECHT

13 Agenda

35 Agenda

59 Agenda

83 Agenda

107 Agenda

128 Agenda

17 Oproepen

18 De gemeente in 1832. Grondgebruik en eigendom. Betreft de nieuwe reeks Kadastrale Atlas provincie Utrecht

19 Van het bestuur

bijlage nr. 2 register Oud-Utrecht 1995

inlegvel bij nr. 3 Jaarrekening 1995

108 begroting 1997

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
69e jaargang nr. 1
januari/februari 1996
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, Vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings, p/a Alexander Numankade 201, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Prins Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 44,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes. tel. 030 - 2514099
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer: 20 februari, verschijningsdatum 1 april 1996.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Een nieuwe jaargang betekent natuurlijk dat u ook nieuwe zaken in uw Tijdschrift Oud-Utrecht aantreft. Behalve dat wij afscheid hebben genomen van de rubriek Vondst, ruimen voorlopig ook de rubrieken Ooggetuige en Schandaal het veld. De redactie denkt hiervoor een tweetal interessante nieuwe rubrieken te hebben gecreëerd: De Keuze en Nijverheid . In de eerste rubriek willen wij medewerkers van een aantal provinciale musea de gelegenheid geven om het museumstuk dat hen om bepaalde reden iets doet, eens extra in de belangstelling te plaatsen. B. Elias, directeur van museum Flehite in Amersfoort bijt hierin het spits af.
De tweede rubriek hangt samen met de actualiteit van het jaar 1996. Dit jaar is namelijk uitgeroepen tot jaar van het Industrieel Erfgoed. Een dubbeldikke rubriekuitvoering moet hierop de aandacht vestigen. Al is het gebouwtje bescheiden, sinds het transport van een dergelijk benzinestation in 1995 het 8-uur journaal haalde, begrijpt iedereen het belang ervan.U zult in de loop van 1996 op tal van manieren en op allerlei locaties vast nog meer van dit thema vernemen.
Vanzelfsprekend hebben wij niet het hele Tijdschrift op zijn kop gezet. Op een aantal vertrouwde rubrieken kunt u blijven rekenen zoals de Boekenschouw, Van de leestafel en de Agenda.
En natuurlijk proberen wij u met de artikelen een zo afwisselend en lezenswaardig mogelijk aanbod te doen, maar...daarvoor zijn wij altijd afhankelijk van het werk van anderen. In 1996 misschien ook van uw artikel ?!

Inhoud

Van de redactie 3

Nijverheid 4
IJsselstein: een benzinestation naar ontwerp van Ir. S. van Ravesteyn (1889-1983)
M.S. Verweij

Historische vooroordelen 10
Llewellyn Bogaers

Agenda 13

Boekenschouw 14

De keuze 16
De mannen van de Mannenzaal

Oproepen 17

De gemeente in 1832 18
Grondgebruik en eigendom

Van het bestuur 19

Van de leestafel 21

IJsselstein:
een benzinestation naar ontwerp van Ir. S. van Ravesteyn (1889-1983)

Architect Sybold van Ravesteyn (1889-1983) ontwierp in opdracht van de Nederlandsche Spoorwegen vele seinhuizen en stations. Bovendien bouwde hij in de jaren 1935-1963 benzinestations voor Fina, een aardoliemaatschappij die eerder opereerde onder de merknamen Sinfina en Purfina. Als gevolg van toegenomen eisen (en wensen) van cliëntèle en opdrachtgever, alsmede verander(en)de verplichtingen ten aanzien van het milieu zijn historische voorbeelden in de categorie 'benzinestation' sterk uitgedund. Zo viel van de oorspronkelijke 24 benzinestations van Van Ravesteyn twee-derde gedeelte onder de slopershamer, waardoor anno 1996 slechts acht objecten behouden bleven. Nauwkeurige cijfers van Van Ravesteyns spoorweg-oeuvre zijn niet bekend, maar ook deze categorie staat onder druk van actuele eisen, moderne verplichtingen en dito wensen. Het ziet ernaar uit dat het opus van Sybold van Ravesteyn slechts in gehavende staat aan de 20ste eeuw zal ontkomen. Hier volgt een bespreking van het aan rijksweg 2 gelegen benzinestation nabij IJsselstein, met aandacht voor de situering, bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis, verschijningsvorm en enkele nadere bijzonderheden. Er kan echter slechts sprake zijn van een postume documentatie, want het in 1952 gebouwde object werd in 1986 gesloopt.

Situatie en voorgeschiedenis

Rijksweg 2 verbindt Amsterdam en Maastricht. Het gedeelte tussen Utrecht en 's-Hertogenbosch werd in de jaren 1935-1938 als rijksweg 26 aangelegd. Deze nieuwe route maakte definitief een einde aan de rust en het langdurige isolement van de Lopikerwaard [1]. In 1939 volgde de aanleg van de provinciale weg met verbindingen naar Benschop, Lopik en IJsselstein (in de jaren '50 doorgetrokken tot Schoonhoven) alsmede aansluiting op de nieuwe rijksweg.

Het benzinestation werd aan de oostzijde van de rijksweg geprojecteerd tussen kilometer 22.00 en 21.20, volgens een bron uit 1935 'juist daar waar komende van uit de richting 's-Hertogenbosch de weg naar IJsselstein aftakt. De rijksweg heeft op dit traject twee door een berm met haag gescheiden rijbanen. Het wegenplan om het station is echter zodanig opgezet, dat het station tevens opvangt het verkeer komende van 's-Hertogenbosch en bestemd voor IJsselstein, alsmede het verkeer komende van IJsselstein en gaande naar Utrecht' [2].

IJsselstein ligt in het hart van Nederland en geldt vanouds als de laatste plaats in de provincie Utrecht alvorens de weg naar het zuiden, over de Lekbrug bij Vianen, wordt ingeslagen. Het oude stadje was destijds ongeveer één kilometer westelijk van de rijksweg gelegen, anno 1996 grenst het met moderne uitbreidingswijken aan de autosnelweg.

Ontwerp- en bouwgeschiedenis

Het oudst bekende ontwerp van S. van Ravesteyn voor het bezinestation te IJsselstein dateert van 26 februari 1948. Met enige ondergeschikte wijzigingen is dit ontwerp uitgevoerd. Ofschoon de gemeente al op 6 december 1949 een bouwvergunning verleende, en deze datum precies een half jaar later wijzigde, vroeg opdrachtgever N.V. Petroleum Maatschappij Sinfina verlenging van de vergunningstermijn aan tot 31 december 1950, zo mogelijk zelfs tot 30 juni 1951. De reden voor dit uitstel is niet bekend; naar alle zekerheid waren bouwmaterialen beperkt beschikbaar of vormden geringe transportmogelijkheden in deze jaren zo pal na de Tweede Wereldoorlog oorzaken. In een ministerieel accoord was al voorzien. Het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting diende namelijk toestemming voor de bouw van het benzinestation te verlenen en verstrekte op 31 mei 1950 Rijksgoedkeuring: vanaf die dag diende binnen drie maanden met de bouw te worden begonnen [3].

Bouwactiviteit bleef echter uit en dat kan niet op ontwerpbezigheden van de architect worden teruggevoerd: hij leverde de aardoliemaatschappij identieke benzinestations voor lokaties te Zwammerdam (1947) en Sassenheim (1951) zodat inmiddels van een beproefd model gesproken kon worden. Sinfina noteerde op 25 augustus 1950: 'door omstandigheden buiten onze wil die niet konden worden voorzien, kon nog niet met de bouw worden aangevangen en zal zulks naar het zich laat aanzien ook in de eerstvolgende maanden nog niet mo-

M.S. Verweij

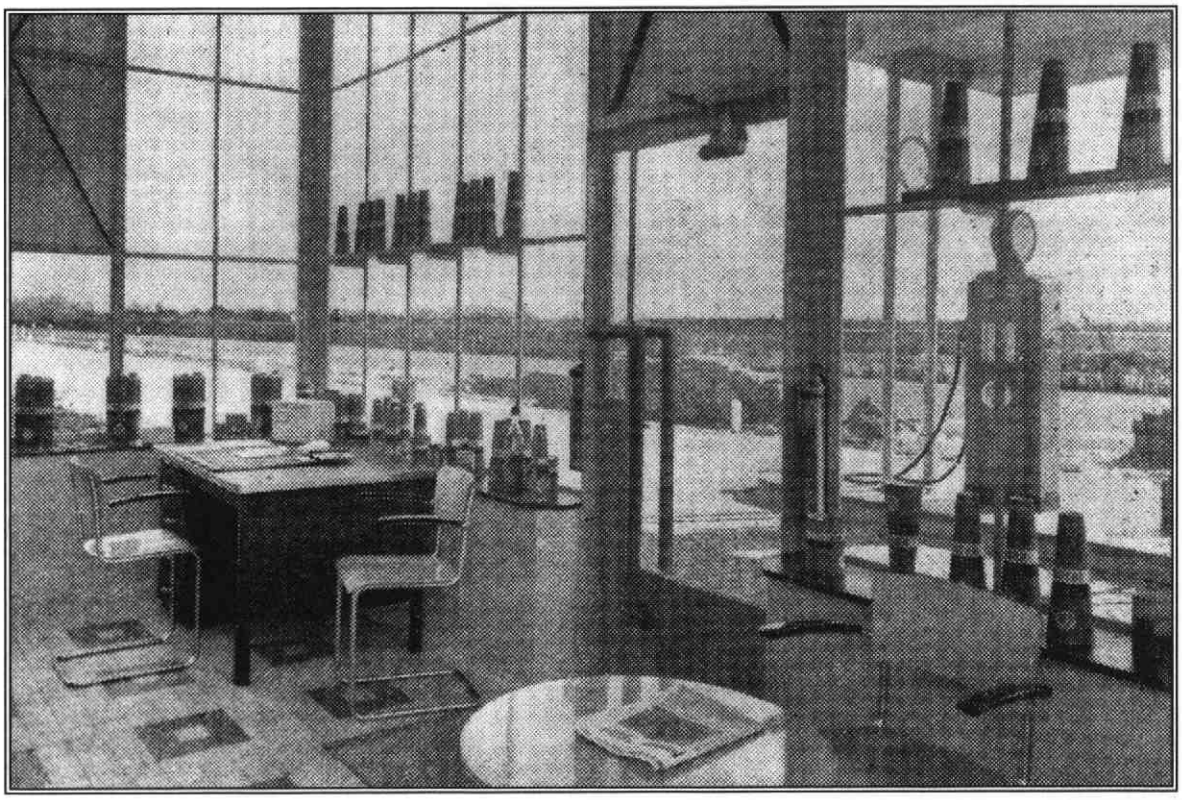

Interieur van het benzinestation bij IJsselstein naar ontwerp van S. van Ravesteyn. Uit 'Wegen' jan. 1953 27 jrg 1 (Reproduktie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, J.P. de Koning, 1995)

gelijk zijn' [4]. De aanbesteding voor het project liet inderdaad nog ruim één jaar op zich wachten en vond op 28 september 1951 in het kantoor van de architect plaats [5]. Het ligt in de rede dat de bouw kort hierna zal zijn aangevangen en begin 1952 voltooid [6]. De duur van de bouwwerkzaamheden werd geschat op 14 weken [7].

Het Ministerie van Verkeer en Waterstaat legde N.V. Purfina Nederland een aantal voorwaarden op. Deze voorwaarden zijn ook ruim 40 jaar na dato nog interessant, want zij geven inzicht in de schuchtere opkomst van het autoverkeer dat, gedurende de tweede helft van de 20ste eeuw, in toenemende mate de regie van de samenleving zou gaan voeren. Zo droeg het Rijk zorg voor de aanleg van de toegangswegen naar het benzinestation en de pompen. Gebouw en gebruiksvoorwerpen moesten voldoen aan redelijke eisen van inrichting, uiterlijk en welstand zodat geen storende uitwerking op de omgeving zou ontstaan. Felle kleuren en opvallende reclameborden waren uit den boze. De aan te brengen verlichting diende het verkeer niet te hinderen; de kleuren rood en groen mochten niet als verlichting worden toegepast. Het Ministerie bepaalde openings- en sluitingstijden zodat de pompbediende 'tegen normale prijs tenminste één soort benzine en olie van gebruikelijke hoedanigheid' kon afleveren. Aan de cliëntèle diende gratis water en lucht ter beschikking te worden gesteld. Voorts behoorden een publieke telefoon en de inrichting van een Rode Kruispost tot de verplichtingen; het Nederlandse Rode Kruis voorzag gratis in de inventaris. Uit een ander voorschrift sprak aandacht voor de gevaarlijke kanten van het snelverkeer: 'in het station moet kunnen worden beschikt over een ruimte van 3.20 x 2.20 m voor het tijdelijk neerleggen van eventuele slachtoffers van ongevallen.' Alarmering van diverse hulpdiensten diende op een voor het publiek eenvoudige wijze te geschieden, terwijl ook buiten de openingsuren

IJsselstein:
een benzinestation naar ontwerp van Ir. S. van Ravesteyn (1889-1983)

Aanzicht van het benzinestation bij IJsselstein vanuit het zuiden. Architect: S. van Ravesteyn. Uit 'Wegen' jan 1953 27 jrg 1 (Reproduktie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, J.P. de Koning, 1995)

gebruik moest kunnen worden gemaakt van de ('s nachts te verlichten) telefoon. Ten slotte was uitoefening van nevenbedrijven zonder vergunning van het Ministerie verboden [8].

Van dit benzinestationnetje werden na verloop van ruim twee dienstbare decennia de luifel in 1975 naar ontwerp van P. de Lange uit Helden verhoogd en de voorgevel verbouwd. W.K. Heuves (Voorburg) en P. Lagendijk (Wageningen) berekenden in opdracht van (inmiddels) Fina de constructies. Alhoewel inwendig enige wijzigingen plaatsvonden, bleven de hoofdvorm en de historische karakteristiek van het kleinschalige gebouwtje gehandhaafd. De aannemingssom was begroot op Fl. 60.000,--

Algehele sloop en vervangende nieuwbouw werden in 1986 voltrokken. De accomodatie van het servicestation bleek na 34 dienstjaren niet langer toereikend. Langs de A2 verrees een groot en wederom modern 'verkooppunt nabij km 39,4', nu naar ontwerp van P.Breddels, in constructief opzicht bijgestaan door P. Lagendijk. De bouwsom beliep Fl. 210.000,-- [9]. Het nieuwe verkooppunt heeft een inhoud van 4.762 m3 en dat is ruim 25 maal het volume van Van Ravesteyns ontwerp.

Hoofdvorm en inrichting (uitwendig en inwendig)

De plattegrond van het oorspronkelijke benzinestation combineerde geometrische hoofdvormen als cirkel en vierkant en leek op een stijgbeugel. De rechtgesloten verkoopruimte had aan de voorzijde een grote glasgevel waardoor een open karakter ontstond dat contrasteerde met de geslotenheid van de halfronde achterzijde. De zijgevels waren deels transparant; hun geslotenheid nam toe naarmate zij aansluiting op de achterzijde kregen. De pomphouder beschikte over goed uitzicht op het aankomende verkeer en op de brandstof-innemende voertuigen. De hoge glas-

gevels zorgden voor optimaal binnentredend daglicht. De vensters in de achtergevel hielden qua vorm het midden tussen een cirkel en een ovaal en hadden de voor Van Ravesteyn typerende, doordacht gedetailleerde wateraf-voer. De dakrand welde sierlijk over het rondende muurveld. Het platte dak was aan de voorzijde doorgetrokken, fungeerde als luifel voor het pompentrottoir en bestendigde de openheid van de verkoopruimte. De uit het middelpunt van het gebouwtje oprijzende schoorsteen met opvallende, licht golvende beëindiging vormde het letterlijke hoogtepunt van het ontwerp.

Een stoep omvatte het gehele gebouwtje; aan de linkerzijde waren in de tegels vijf rijwielblokken opgenomen. Ondergronds lagen ter weerszijden brandstoftanks met een afzonderlijke inhoud van 6.000 liter.

De verkoopruimte of loge was centraal aan de voorzijde toegankelijk. Binnen stond tegen de linkerzijgevel een bank. Het bureau van de pompbediende was rechts van de deur geplaatst, in de hoek met de zijgevel. Hierachter was een kleine ruimte voor de brancard terwijl een tweede deur naar het magazijn leidde. Tegen de halfronde muur van het magazijn stond rechts een vatenstelling met een kolenkist en daar tegenover een werkbank. Dit magazijn was ook door een deur in het midden van de achtergevel bereikbaar. De telefooncabine was van het magazijn gescheiden en had een eigen buitendeur aan de rechterzijgevel; hetzelfde gold voor het urinoir aan linkerzijde. Tenslotte bleek links, uitsluitend vanuit de loge, nog een portaal met achterliggend toilet toegankelijk.

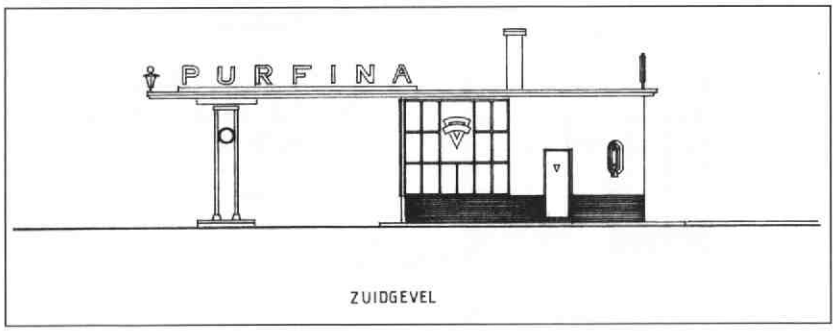

Zijgevel (zuid) van het benzinestation bij IJsselstein. Architect: S. van Ravesteyn. Schaal 1:200. Herkomst tekening: Stadskantoor IJsselstein, Bouw- en Woningtoezicht, bewerking door J. van Rooden (1995)

Het benzinestation beschikte naast zijn heldere indeling en opzet over verschillende opschriften. De firmanaam sprong vanzelfsprekend het meest in het oog door kapitale plaatsing op de luifel en door weergave van het embleem op zowel de zijgevels als boven de centrale toegangsdeur. Verder waren voorzieningen als magazijn, telefoon en urinoir met hoofdletters boven de buitendeuren aangegeven. Naar verluidt waren de letters uit gebogen betonstaal vervaardigd en door de architect ontworpen [10].

De inhoud van het servicestation werd geschat op 168 m3 en het oppervlak op 43 m2, luifel en pompen niet meegerekend. De geraamde bouwkosten bedroegen Fl. 24.500,--.

Materialen

Van Ravesteyn beperkte zich tot het gebruik van enkele bouwmaterialen. Een gewapende betonnen randbalk (24 x 40 cm) aangevuld met trasraam klinkers in sterke cementspecie vormde op een diepte van 70 cm de fundering van het gebouwtje. Aan de voorzijde was de fundering verlengd met koppelbalken en verbonden met het pompentrottoir. Dit pompentrottoir bestond ondergronds uit een betonnen caisson en leverde de verankering voor twee gekoppelde metalen kolommen waarop de betonnen luifel rustte. Deze kolommen met een inwendige doorsnede van 89 mm hadden gewapend betonnen sokkels en waren volgestort met beton; tussen de twee kolommen was ter versteviging een stalen ring gelast die als '5/4 gasbuis' werd getypeerd.

Stalen dorpels en stijlen leverden de indeling van de glasgevels met vaste en draaibare ramen. Het bakstenen muurwerk van het gebouwtje, hardgrauw in cementspecie, was boven een gevoegde plint van Waalsteen crêmekleurig gesausd. Terughoudend kleurgebruik ondersteunde de overzichtelijke opzet en de heldere presentatie van het benzinestation. Een zachte tint overheerste de uitwendige behandeling van opgaand werk en dak, kozijnprofielen en schoorsteen terwijl de glasoppervlakken op afstand donker oogden en van dichtbij een optimale doorzichtigheid bewerkstelligden. Reclame en de pompen bevatten nog het meeste coloriet hetgeen in samenhang met het geheel als volgt in

IJsselstein:
een benzinestation naar ontwerp van Ir. S. van Ravesteyn (1889-1983)

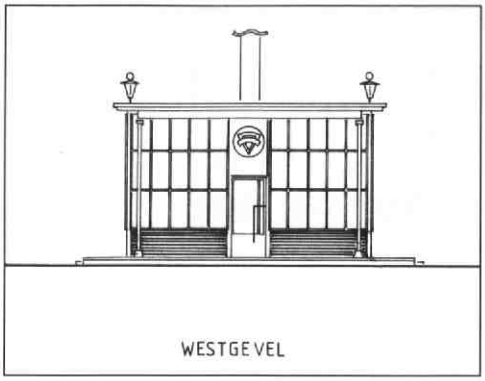

Westgevel van het benzinestation bij IJsselstein. Architect: S. van Ravesteyn. Schaal 1:200. Herkomst tekening: Stadskantoor IJsselstein, Bouw- en Woningtoezicht, bewerking door J. van Rooden (1995).

een artikel uit 1935 werd beschreven: '...het is modern van opvatting zonder in excessen te vervallen; het doet door zijn structuur, vorm en kleur, waarbij het hoofdaccent gelegd is op fleurige pompen, opgewekt en toch gedistingeerd aan en is passend aan de autosnelweg met zijn twee strakke betonbanen' [11]. De ramen en de kolommen onder de luifel waren gebrokenwit geverfd, de hoekstijlen en bovenramen blauw, de houten deuren aan de zij- en achterkant grijs. Het platte dak bestond uit gewapend beton waarop heraklith voor de isolatie was aangebracht en een afdekking met asfaltmastiek. De emblemen op het dak waren in de kleuren rood en wit uitgevoerd.

Op de gewapend betonvloeren van loge, magazijn en kleinere vertrekken lagen dubbel hardgebakken tegels met een terrazzorand en dito plint. Het vloerluik in de loge naar de kruipruimte bestond uit Comblanchien en was afgezet met koper. De muur tussen loge en magazijn werd betegeld, evenals de binnenmuren onder de glaspartijen van de loge.

Typologie

Het ontwerp voorzag in een éénzijdig station: aan de andere zijde van de rijbaan heeft nooit een benzinepomp gestaan. Door beredeneerde aanleg van de op- en afritten van de rijksweg kon verkeer uit beide rijrichtingen van het station gebruik maken. Van Ravesteyn en Rijkswaterstaat kwamen door onderlinge samenwerking tot deze oplossing [12].

De in ontwerp identieke benzinestations van Van Ravesteyns hand te Zwammerdam (1947, later Reeuwijk) en Sassenheim (1951) waren eveneens als eenzijdige stations aan de snelweg uitgevoerd. Het object te Zwammerdam werd inmiddels gesloopt en vervangen, te Sassenheim is het originele benzinestation nog steeds in bedrijf.

De voorzieningen voor de reiziger waren primair en derhalve beperkt tot inname van brandstof, vervanging van kleine onderdelen, het voeren van een noodzakelijk telefoongesprek en, in geval van nood, verzorging van gewonden. Als type is het benzinestation zeer eenvoudig; het behoort tot de vroegste ontwerpen van Van Ravesteyn en dateert uit de prille jaren van de geschiedenis van het snelverkeer.

De architectuur vormde de mantel waaronder de elementaire behoeftenvoorziening van beginnend automobilisme kon worden uitgeoefend en werd gekenmerkt door het idioom van het Functionalisme, in keuze en combinatie van materialen en constructie (beton, glas, staal), in de op bedrijfszekerheid gebaseerde overzichtelijke plattegrond en in de

Plattegrond van het benzinestation bij IJsselstein Schaal 1:200. Herkomst tekening: Stadskantoor IJsselstein, Bouw- en Woningtoezicht, bewerking door J. van Rooden (1995).

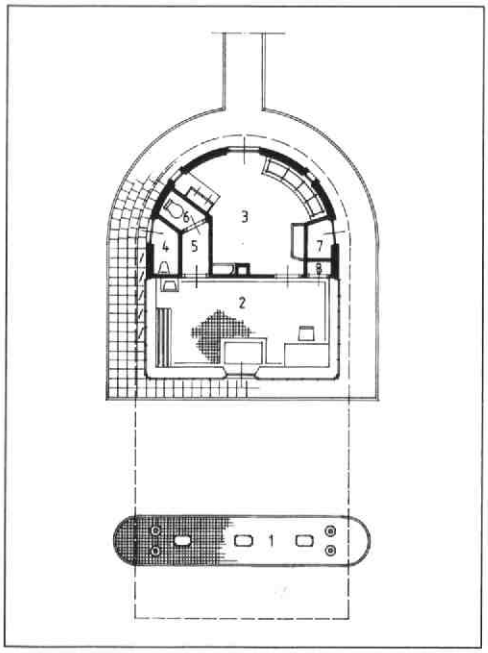

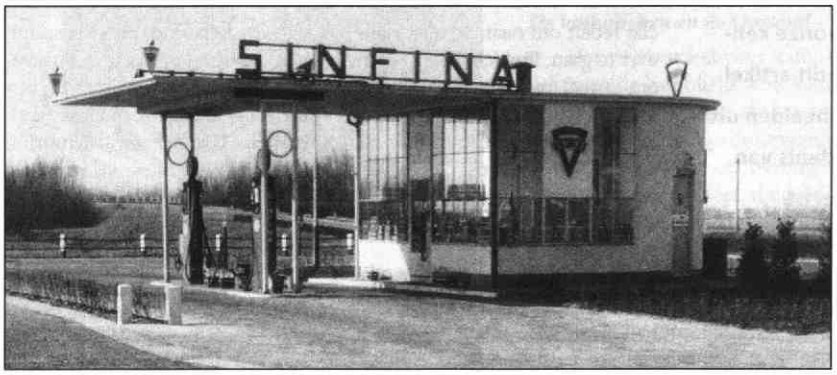

Zwammerdam (nu Reeuwijk), benzinestation aan de noordzijde van rijksweg 12. Van Ravesteyn gebruikte één en hetzelfde ontwerp voor benzinestations te Zwammerdam, Sassenheim en IJsselstein. (Herkomst foto: Stadskantoor IJsselstein, Bouw- en Woningtoezicht. Reproduktie: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, J.P. de Koning 1995).

heldere welhaast abstracte presentatiegraad van het exterieur.

Bijzonderheden

Van Ravesteyns gebouwtje vertoonde een minimum aan ornamenten en sierende onderdelen. Het venster aan de achterzijde, de licht krullende vorm van de dakrand en de afdekking van de schoorsteen kunnen nauwelijks als frivool worden bestempeld en lijken gedempte proeven van 's architects detaillerend vermogen. De twee hoeklantaarntjes op de voorzijde van de luifel en het merkvignet op de witte panelen aan de zijkanten van de loge kwamen betrekkelijk laat in het ontwerpproces aan de orde, niet eerder dan nadat Purfina 'om uniformiteitswille met onze overige benzinestations' daartoe een verzoek had gedaan [13].

Van Ravesteyn nam in de luifel drie sets dubbele TL-buizen op ter verlichting van het pomptrottoir. Hiertoe spaarde hij ruimte in de dikte van de luifel uit, verhoogde gelijktijdig de luifel aan de bovenzijde en wist uitwendig een recht verloop van de luifel te bewerkstelligen door plaatsing van een extra strip waarop in neonletters de merknaam Purfina stond.

Tijdens de aanloopperiode tot de bouw wijzigde de merknaam van 'Sinfina' in 'Purfina'. Uit correspondentie en vermelding op tekeningen blijkt dat tussen 15 september 1950 en 18 september 1951 de naamswijziging werd doorgevoerd. Omstreeks 1975 kwam de ook nu nog gangbare benaming 'Fina' in omloop.

Literatuur

- H.B. Bakker, 'Benzinestations - benzinestations in het algemeen en het benzinestation aan de Rijksweg Utrecht-Vreeswijk onder IJsselstein in het bijzonder - in: *Wegen 27 (1953)* nr. 1, 4-8.
- C. de Jonge, *Nederlandse benzinestations in de vijftiger jaren*, Delft, 1986 (met name 10-16, 32, 34 en bijlagen 4, 5 en 6).

Noten

[1] Dit traject werd in mei 1938 geopend en deed de functie van de oude straatweg Utrecht-Vreeswijk snel in betekenis voor het doorgaande verkeer afnemen: de tol-opbrengst verminderde van Fl. 111.464,-- in 1937 tot Fl. 20.573,-- in 1939. Bron: G.J. Borger, *Staat van land en water - Provinciale waterstaat van Utrecht 1882-1982*, Zutphen-Utrecht, 1982, 195. Het ontwerp van rijksweg 2 tussen Amsterdam en Utrecht is ouder en dateert van omstreeks 1930; dit traject werd eerst op 1 april 1954 voor het verkeer opengesteld. Volgens: Borger, a.w. 254, noot 115.

[2] Bakker, a.w. 8 (zie literatuur).

[3] Stadskantoor IJsselstein, Bouw- en Woningtoezicht, dossier bouwvergunning nr. B. 133 nr. 1189.

[4] Brief van N.V. Petroleum Maatschappij Sinfina aan het College van Burgemeester en Wethouders te IJsselstein.

[5] De Jonge, a.w. bijlage 5 (zie literatuur).

[6] De bespreking van het bezinestation in het tijdschrift Wegen van januari 1953 ondersteunt deze datering (zie literatuur).

[7] Volgens de Rijksgoedkeuring van het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Zie noot [3].

[8] Als noot 2.

[9] Stadskantoor IJsselstein, Bouw- en Woningtoezicht, dossier nr. B -1.778.511, bouwvergunning nr. 2420 en dossier nr. B. 4973.

[10] De Jonge, a.w. 14.

[11] Bakker, a.w. 8.

[12] Volgens Bakker, a.w. 4.

[13] Brief van N.V. Purfina Nederland d.d. 18 september 1951 aan College van B & W te IJsselstein (zie noot [3]).

Sassenheim, benzinestation aan de westzijde van rijksweg 44. Ontwerp S. van Ravesteyn. Detail van een raam in de achtergevel. (Herkomst foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, G.J. Dukker 1993).

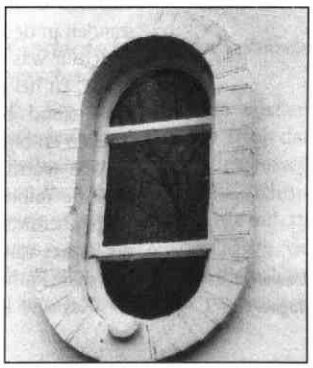

Historische vooroordelen

Vooroordelen zijn van invloed op onze kennis en begrip van het verleden. In dit artikel zal ik mij beperken tot enige voorbeelden uit mijn eigen vakgebied, de geschiedenis van de religiositeit in 16de-eeuws Utrecht.

1. Frederik Schenk van Toutenburg, aartsbisschop van Utrecht (1503-1580) (Collectie Gemeentearchief).

Llewellyn Bogaers

De verhouding katholiek-protestant

Zoals bekend was de 16de eeuw de tijd van de reformatie en de Opstand. Heel lang zijn beide fenomenen, die onlosmakelijk met elkaar verweven zijn, gerechtvaardigd door te wijzen op misstanden in de katholieke kerk. De structuur was verrot, de top loodzwaar, en het geloofsleven aan de basis stond bol van uitgeholde rituelen en bijgeloof. De moderne devotie wordt vooral als opmaat voor de reformatie gezien, en te weinig beoordeeld als een wezenlijk aspect van de geloofsbeleving *binnen* de katholieke kerk.

Kortom: katholieken hadden alle reden om naar de reformatie over te gaan. Probleem blijft waarom zoveel mensen dit nagelaten hebben. Toen in 1580 in Utrecht de openbare uitoefening van de katholieke eredienst verboden werd, had de gereformeerde kerk zo'n 500 lidmaten op een bevolking van circa 27.500 inwoners. Daarnaast trok Hubert Duifhuis, de bezielde doch onorthodox hervormingsgezinde predikant van de Jacobikerk die zich nadrukkelijk niet bij de gereformeerde kerkorde aansloot, een groot publiek. Maar net als elders in de opstandige Nederlanden zal het aantal hervormden de 10% niet gehaald hebben, in die tijd had zich 5 à 7% van de stedelijke bevolking bij de hervorming aangesloten. Op het platteland lag dit percentage veel lager. Met andere woorden, de gereformeerden vormden een kleine minderheid die begunstigd door de politieke situatie -het was oorlog- haar zin kon doordrijven.

Een kerk in verval?

Deze constatering dwingt ons ertoe ons uitgangspunt opnieuw te bezien. Was de katholieke kerk wel zo verrot als doorgaans wordt voorgesteld? De cliché-opvattingen zijn aan herijking toe. De laat-middeleeuwse devotie mag zich in grote belangstelling verheugen. Het succes van een tentoonstelling als Gebed in Schoonheid in Amsterdam getuigt hiervan. Op grote schaal is men weer bereid naar katholieke devotie te kijken.

Plaatselijk onderzoek leert dat de zielzorg zeker in een stad als Utrecht met zijn vele parochie-, kapittel- en kloosterkerken buitengewoon veelzijdig en goed was. Er was voor velen wat wils. De beperkte ruimte staat mij niet toe deze uitspraak te illustreren. Laat ik volstaan met de opmerking dat de katholieke kerk binnen Utrecht -en natuurlijk binnen de tradities en mogelijkheden van die tijd- een levendige kerk was die op grote betrokkenheid van de gelovigen kon rekenen. Natuurlijk fluctueerde de belangstelling. Ook religie is aan mode onderhevig. Maar kenmerk van een levend instituut is dat zich veranderingen voltrekken. Een voorbeeld: uit de rekeningen van een Utrechtse broederschap valt af te leiden dat het al rond 1500 een keuze van de betrokken familie was of een overleden broeder of zuster met het kruis gehaald werd, dat wil zeggen dat de baar in een kleine processie van het sterfhuis naar de Buurkerk gedragen werd. Het facultatieve gebruik duidt erop dat deze ceremonie niet langer algemeen aanvaard wordt. Vanaf 1515 komt het gebruik helemaal niet meer voor, de handeling had blijkbaar aan betekenis ingeboet. Het lijkt een futiel voorbeeld, maar de verandering duidt erop dat ceremonieel niet zo absoluut is als historici soms voorstellen. Het zou heel goed kunnen dat de afschaffing van dit ritueel een eerste uiting is van veranderende opvattingen over het hiernamaals en hoe zieleheil te verkrijgen is. Met andere woorden, aan dit kleine voorbeeld wordt duidelijk dat de Utrechtse kerk in beweging is, zelfs al voor het optreden van Maarten Luther in 1517, van wie gezegd wordt dat hij de hervorming in gang heeft gezet. Gebruiken zijn niet statisch, de gelovigen verhouden zich daartoe.

In dit verband hoort trouwens te worden opgemerkt dat

2. De hervormingsgezinde Hubert Duifhuis (1531-1581) (Collectie Gemeentearchief).

de katholieke kerk in die tijd niet zozeer rooms was, als wel traditioneel en plaatselijk. Dat betekent dat wij de kerk niet moeten beoordelen naar de officiële leerstellingen, maar naar haar functioneren in de praktijk. Onder leken waren er in de eerste helft van de 16de eeuw geloofsinhoudelijk weinig verschillen tussen katholieken, hervormingsgezinden en dopersen. In al deze geledingen heerste onvrede over leerstellingen van de katholieke kerk die niet op de bijbel teruggaan. De één poogde dat binnen de kerk te herstellen, de ander trad uit. De kern van de zaak was voor alle groeperingen eerder een ethische dan een theologische: het ging erom als een goed christen te leven door in het dagelijkse leven Christus' voorbeeld te volgen. Die boodschap staat centraal in alle Nederlandse devotionele literatuur van die tijd. In mijn dissertatie, die de religiositeit in het 16de-eeuwse Utrecht tot onderwerp heeft, zal ik aantonen dat de katholieke kerk aan de basis volop in beweging was. Vooroordeel heeft ons echter lange tijd weerhouden dit te signaleren.

De katholieken en de Opstand

Het vooroordeel over katholieken en de katholieke kerk leidt tot grote ontsporingen als het erom gaat het succes van de Opstand te verklaren. Want uit bovengenoemde getallen moet duidelijk zijn dat de Opstand zonder de medewerking van katholieken nooit had kunnen slagen. Tot in de vorige eeuw is het katholieke aandeel in de Opstand echter niet alleen ongenoemd gebleven, lang zijn de katholieken in een ongunstig daglicht gesteld. Dit gebruik gaat al terug op de vroegste rechtvaardiging van zowel de Opstand als de anti-katholieke maatregelen. Van meet af aan werd gezegd dat de katholieken in de strijd tegen het katholieke Spanje niet te vertrouwen waren en derhalve buitenspel gezet moesten worden. Men verwijst dan naar het verraad van Rennenberg dat in 1580 de aanleiding was om in de overige opstandige provincies -in Holland en Zeeland was dit reeds in 1573 gebeurd- de openbare uitoefening van de katholieke eredienst te verbieden. Het optreden van Rennenberg was voor de hervormde machthebbers een godsgeschenk, nu hadden zij eindelijk een geldig excuus om de religieuze concurrent buitenspel te zetten. In 1865-'68 wees de katholieke historicus W.J.F. Nuyens als eerste op het belang van de middengroepen zonder wie bijvoorbeeld de Pacificatie van Gent in 1576 nooit tot stand gekomen zou zijn. Zolang zij daartoe in de gelegenheid was, streefde deze middengroepering naar een gematigde, vreedzame oplossing van de conflicten. Het hoeft geen betoog dat deze groep uit overwegend katholieken bestond. Het concept van de middengroepen vond navolging bij katholieke auteurs, maar heeft pas algemeen erkenning gevonden, nadat het door een protestants historicus verwoord was. Dat geschiedde een kleine eeuw later: in 1962 publiceerde de door mij hooggewaardeerde J.J. Woltjer zijn genuanceerde proefschrift *Friesland in hervormingstijd*, waarin hij de aandacht op de rol der gematigden vestigde. Het is niet noodzakelijkerwijs zo, dat Woltjer toen al op de hoogte was van het werk van Nuyens -in zijn proefschrift verwijst hij er niet naar-, maar ook de buitenwereld heeft de overeenkomst niet gesignaleerd. Woltjer geldt als de grondlegger van het concept. Zijn ruime blik baande de weg voor een visie op de Opstand die de historische werkelijkheid meer recht deed. De weg ligt open voor eerherstel voor de katholieken en de katholieke kerk, maar zover is het nog niet. Ten aanzien van de tegengestelde visies op een cruciale periode in onze geschiedschrijving dienen wij te beseffen, dat het hier ging en gaat om mede-Nederlanders, mensen uit -letterlijk- dezelfde families. Wie bepaalt eigenlijk ons geschiedbeeld? De hardnekkigheid van vooroordelen geeft te denken. Juist in Utrecht is de strijd tussen radicalen en gematigden uitgevochten, in 1579, rond de Unie van Utrecht.

Geschiedschrijving en culturele verscheidenheid

Dit vooroordeel ten aanzien van katholieken leidde ertoe dat katholieken na 1580 nagenoeg uit de Utrechtse geschiedschrijving verdwenen zijn, hoewel zij een substantieel deel van de bevolking bleven uitmaken. Niet alleen numeriek. Het patriciaat is

Historische vooroordelen

3. De gereformeerde Werner Helmichius (1550-1608) (Iconografisch Bureau 's-Gravenhage).

nagenoeg katholiek gebleven. De geschiedenis van de Utrechtse katholieken is nog onvoldoende beschreven. Waar is het standaardwerk over de katholieke netwerken in Utrecht na 1580? En over het aandeel van katholieken in de gereformeerde samenleving? Het geeft wederom te denken dat een zo substantieel deel van de Nederlandse samenleving in de geschiedschrijving verdonkeremaand kon worden.

Waarom is het van belang om hierover na te denken? Wij leven nu in een multi-culturele en multi-religieuze samenleving. Als het al zo moeilijk is om het eigen verleden onder ogen te zien met zijn ontsporingen en vertekende beeldvorming naar verwanten toe -want laten wij wel wezen katholieken en protestanten behoren cultureel en religieus tot dezelfde bloedgroep-, hoeveel moeilijker is het dan om onbevangen te kijken naar de geschiedenis van andere mensen binnen onze samenleving die niet alleen een andere cultuur, maar ook andere religieuze uitgangspunten hebben. Welke bril zetten we dan op? Wat signaleren we wel, en wat niet? Van onze gevoeligheden dienen wij ons bewust te zijn. Die inspanning is de moeite waard, tenminste als wij willen dat eenieder tot zijn recht komt. De multi-culturele samenleving kan alleen met wederzijds respect functioneren. En daartoe behoeven de blinde vlekken belichting. Dat geldt ook voor het Nederlandse verleden. Inzicht in de eigen culturele verscheidenheid kan bijdragen tot een grotere onbevangenheid ten aanzien van andere culturen.

Het historische ambacht

Ik kom nu tot de kern van mijn betoog en die is dat het blootleggen van zulke vooroordelen vakwerk is. Uit mijn beknopte betoog moge duidelijk zijn dat het gevoelig worden voor het spanningsveld tussen een gangbare visie en wat de bronnen te vertellen hebben een tijdrovend proces is, dat niet alleen vertrouwdheid met de materie veronderstelt, doch ook een zekere fijngevoeligheid en ervaring.

De samenleving dient zich te realiseren dat aan de universiteit en andere wetenschappelijke instellingen steeds minder ruimte is voor gevorderd historisch onderzoek. Of dit alleen aan jonge onderzoekers overgelaten kan worden, is de vraag. Het is mijn standpunt dat sommige zaken, en daar reken ik religieuze en culturele vraagstukken toe, dermate complex zijn, dat zij een ervaren onderzoeker vereisen die enige levenservaring heeft. Het antwoord is aan de samenleving.

Als u het van belang vindt dat zaken aan de orde komen zoals ik hierboven geschetst heb, dan dient u zich te realiseren dat vertrouwde structuren u nauwelijks meer van dienst zijn. Aan de universiteit is het middenkader, de wetenschappelijke staf tussen hoogleraar en jonge onderzoeker in, een bedreigde groep. Er zijn er steeds minder van en hun tijd gaat op aan andere zaken dan onderzoek. De meeste medewerkers worden opgeslokt door onderwijs en bestuurlijke taken. Ook aan de archief-instellingen, vanouds en zeker in Utrecht een centrum van historisch onderzoek, is daar steeds minder ruimte voor, opgeslokt als die medewerkers worden door archivering en het toegankelijk maken van het materiaal. De expertise binnen de instellingen holt achteruit.

Het leeuwedeel van het onderzoek is in handen van jonge onderzoekers: doctoraal studenten en promovendi. In het onderzoek dat zij doen bouwen zij veel ervaring op, waarvoor -een briljante onderzoeker daargelaten- geen emploi is. Als de jonge historicus eindelijk zo ver is dat hij de archieven beheerst en vertrouwd is met de gang van zaken in het verleden, is zijn werk over het algemeen afgelopen.

Historisch onderzoek betaald?

We hebben nu de bizarre situatie dat er heel veel vernieuwend onderzoek gedaan kan worden -deze ingewikkelde samenleving schreeuwt om een paar zinvolle historische verklaringen- en dat veel historici werkloos zijn of voor een habbekrats gevraagd worden hun specialistische werk te verrichten. Voor de idealist is dat een poosje mogelijk, doch dat houdt eens op. Het is niet velen gegeven om vrolijk te blijven, als hard werken weinig beloning oplevert.

Dit dilemma wou ik u maar eens voorleggen. Als de samenleving antwoord wil op klemmende

vragen die in het verleden wortelen, dan dient zij nieuwe wegen te ontwikkelen om die antwoorden te krijgen. Die verantwoordelijkheid mag zij niet langer aan universiteiten en andere wetenschappelijke instellingen overlaten, of aan het idealisme van een onderzoeker. Het is een goed moment om hier over na te denken. In Utrecht lopen op dit ogenblik baanloze, talentvolle historici rond, die hun vakmanschap bewezen hebben. In informele kring heb ik al eens voorgesteld, dat de gemeente Utrecht -maar niets staat de Provinciale Staten en andere Utrechtse gemeenten in de weg om een dergelijk initiatief in overweging te nemen-, een wisselbeurs gaat instellen om historici de kans te geven lacunes in het historische onderzoek weg te werken. Onderwerpen genoeg. Per slot van rekening gaat de stad Utrecht zich steeds meer als cultuurstad profileren. Zo'n -overigens acceptabele- pretentie verdient enig wetenschappelijk historisch onderzoek. En intussen dienen we allemaal hard na te denken hoe we met het reservoir aan kennis dat zich inmiddels gevormd heeft, omgaan. Niets doen, zeggen dat er geen geld is -wat ik overigens niet geloof-, is aanvaarden dat veel expertise wordt weggegooid. En dat is een ernstige vorm van kapitaalvernietiging.

Noot

Bovenstaande bijdrage is de enigszins aangepaste versie van een lezing die de auteur op 14 juli 1995 in het Historisch Café te Utrecht gegeven heeft. De illustraties bij dit artikel tonen drie vertegenwoordigers van religieuze stromingen in Utrecht rond 1580.

AGENDA

Van der Monde-lezing

Op 13 februari zal de 11e Van der Monde-lezing gehouden worden door Bettina van Santen. De lezing heeft als titel "Jongere bouwkunst : verleden en toekomst". De lezing zal gaan over de bijzondere geschiedenis van de laatste 150 jaar, zoals die is terug te lezen in het stedebouwkundige patroon van het hedendaagse Utrecht en in een reeks gebouwen (exterieur en interieur) van bekende en onbekende architecten.

Plaats : Pieterskerk, Utrecht
Tijd : 20.00 uur
Toegang : gratis

Acht eeuwen Utrechtse Raad

Op dinsdag 27 februari zal de rechtshistoricus dr. Martin W.J. de Bruijn een voordracht houden over het onstaan en de opkomst van de gemeentelijke raad in Utrecht, geplaatst in de context van de stedelijke ontwikkeling in Noordwest-Europa.

Plaats: C.S.B.-gebouw,
Kromme Nieuwegracht 39
Tijd: 20.00 uur (zaal open om 19.30 uur)
Toegang: gratis voor leden, niet leden f 2,50

Cursus Utrechtse Caravaggisten

Begin april start een cursus over de schilder Caravaggio (1573-1610) en de invloed die zijn werk met name in de Nederlanden gehad heeft. Utrechtse schilders als Hendrick ter Brugghen, Gerard van Honthorst, Dirck van Baburen en Jan van Bijlert hebben zich kortere of langere tijd geinspireerd gevoeld door diens baanbrekende, realistische schilderijen. In een serie lezingen wordt aan hun werk aandacht besteed.

Prijs: f 150,- (incl. syllabus en koffie)
Aanmelden : tot 15 maart
Aanmelden en informatie:
St. Watteyn Kunstprodukties : 030 - 2715383
(na 12.00 uur, ook op zaterdag)

".. En nu die kale Fransen"

Tentoonstelling in het Nederlands Muntmuseum over de provincie Utrecht in de Bataafse tijd (1795-1813).

Plaats: Ned. Muntmuseum,
Leidseweg 90, Utrecht
Tot: 31 maart

Historisch café

Ook in februari en maart zal weer op de tweede vrijdag van de maand het historisch café gehouden worden.

Plaats: Café het Weeshuis,
Domplein, Utrecht
Tijd: vanaf 17.00 uur

Verhuizing Universiteitsmuseum

Zoals wellicht bekend gaat het Universiteitsmuseum in 1996 verhuizen naar een pand aan de Lange Nieuwstraat. Het voormalige onderkomen aan de Biltstraat heeft inmiddels haar deuren gesloten.

Vanaf oktober 1996 is de collectie in de nieuwe behuizing weer te bewonderen.

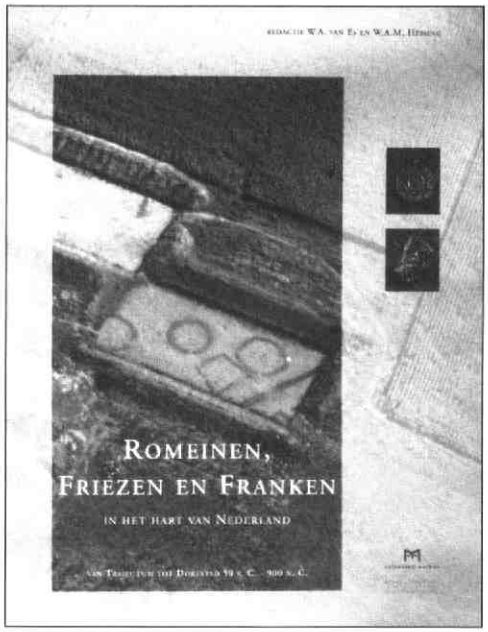

Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v. C. - 900 n. C

De tentoonstelling in het Centraal Museum is al enige tijd achter de rug, maar het schitterende boek dat eraan ten grondslag lag, kan niet genoeg onder ieders aandacht worden gebracht. Het Kromme Rijngebied, het 'hart van Nederland' volgens de redacteuren, kent al een lange traditie van archeologische opgravingen, waaronder belangrijke bij Rhenen en sinds 1967 bij Wijk bij Duurstede, de grootste die tot nu toe in Nederland zijn uitgevoerd. Uit deze laatste opgraving ontstond het Project Centraal Rivierengebied, waarin de bewoningsgeschiedenis van de streek tussen Utrecht, Houten, Wijk bij Duurstede en de Lek wordt gereconstrueerd in de eerste tien eeuwen van onze jaartelling, met uitstapjes op de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwerand bij Ede-Wageningen. Dit boek probeert in 28 hoofdstukken - met een omvang tussen 4 en 39 pagina's - van de hand van 15 auteurs een samenvatting te geven van alle kennis die hierover is opgedaan.

Het boek valt in drie delen uiteen. Het eerste en belangrijkste is grotendeels door de opgraver van het eerste uur, W.A. van Es, geschreven. Hij geeft hierin een overzicht van de bewoning van het Kromme Rijngebied door Romeinen, Bataven, volksverhuizers, Friezen, Franken en Vikingen. Zoals van een auteur van zijn kaliber verwacht mag worden, is het een mooi overzicht geworden met tal van stimulerende gedachten. Opvallend is wel dat ook Van Es soms de neiging heeft om allerlei aan de antropologie of sociologie ontleende vragen te stellen zonder kans om daarop een bevredigend antwoord te kunnen geven, eenvoudig omdat de bronnen hiervoor ontbreken. Interpretatie en hypothese kunnen ook te veel worden (bijvoorbeeld p.46). Het tweede deel biedt een staalkaart aan onderwerpen, variërend van hoofdstukken over dakpannen, over vogelspelden tot mannengraven en huizen. Het derde deel bevat, naast een stuk over de voorgeschiedenis van het Project Centraal Rivierengebied, korte informatie over de recente opgravingen in Vechten, Houten, Wijk bij Duurstede en de Heuvelrug.

Een onmisbaar boek kortom voor ieder die iets over het eerste millennium in onze contreien wil weten. Bovendien geen geld voor een mooi uitgegeven boek met goede illustraties en duidelijke kaarten. Matrijs kan er trots op zijn. (BHG)

W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v. C. - 900 n. C.* Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1994, 264 p., ill., prijs f.49,95. ISBN 90-5345-049-1.

Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort.

De kern van dit boek - ter gelegenheid van tien jaar archeologisch onderzoek in Amersfoort - is een overzicht van de belangrijkste opgraving uit die tijd in Amersfoort, die van de Hof uit 1991. Van algemener belang is het eerste hoofdstuk waarin Monique Krauwer de resultaten van het archeologisch onderzoek voor het ontstaan van Amersfoort uiteenzet. De Hof (van de bisschop) is het centrale plein met daaraan de Joriskerk en het vroegere stadhuis. Rond 1360 (elders in het boek rond 1375!) werd op dit marktplein een drenkplaats dichtgestort. Het grootste deel van het boek bevat een catalogus van de rijke vondsten die hieruit werden opgegraven. Belangrijk omdat ze goed zijn te dateren, van een grote verscheidenheid zijn en er over een 14de-eeuwse markt weinig bekend is. Het onvermijdelijke aardewerk domineert natuurlijk. Mij frappeerden vooral de schapenbel, de bekraste leisteen, de mondharpen, het wagenwiel, de speelkoten en de gave dobbelstenen. (BHG)

Monique Krauwer en Francien Snieder (red.), *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort.* Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1994, 174 p., ill., prijs f.49,95. ISBN 90-5345-053-X.

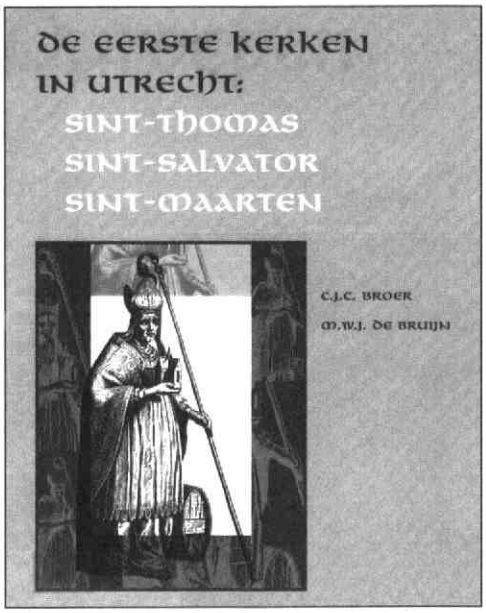

De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten. Nederlands Centrum voor Volkscultuur

Een ieder die de afgelopen jaren een beetje heeft opgelet weet dat er op het punt van de vroegste Utrechtse geschiedenis de nodige inzichten zijn veranderd of theorieën zijn bijgekomen. Onder andere de (her)opgraving van de Heilige Kruiskapel leidde ertoe dat stadsarcheoloog Huib de Groot en anderen deze niet langer in de 10de eeuw dateren, maar in de 7de eeuw; bovendien zou het om de door Willibrord (her)bouwde Sint-Maartenskerk gaan. Niet iedereen is het echter hiermee eens. In dit boekje, passend genoeg in het Willibrordjaar verschenen, gaan beide auteurs de middeleeuwse geschreven bronnen op dit vraagstuk na, en trachten de gegevens uit deze bronnen in verband te brengen met het teruggevonden muurwerk. Hun conclusies zijn heel anders dan van bovengenoemde onderzoekers: de eerste Utrechtse kerk zou onder Dagobert gebouwd zijn en aan de heilige Thomas zijn gewijd. De eerste door Willibrord opgerichte kerk was de Sint-Salvator, staand op de plaats van de Heilige-Kruiskapel. Na de verwoesting door de Friezen zou hij de vroegere Thomaskerk hebben vernieuwd, die omstreeks 753 als Maartenskerk de nieuwe hoofdkerk van Utrecht werd. Kort daarvoor had Bonifatius iets ten zuidwesten van de Heilige-Kruiskapel een nieuwe Sint-Salvatorkerk laten bouwen. Beide auteurs hechten veel waarde aan latere geschreven bronnen zoals de zogenaamde Domtafelen en de kroniek van Jan Beke. Door deze intensief te benutten hopen ze een bijdrage aan de discussie over de vroegste Utrechtse geschiedenis te leveren. (BHG)

C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten.* Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Utrecht 1995, 76 p., ill., prijs f.19,50. ISBN 90-71840-27-1.

Geerestein en zijn bewoners. De geschiedenis van huize Geerestein in Woudenberg

In korte en van veel illustraties voorziene hoofdstukken wordt achtereenvolgens uiteengezet: de ontginning van Henschoten en Woudenberg, de bouw van kasteel Geerestein (zo genoemd naar de karakteristieke zich versmallende of 'gerende' kavel) rond 1400 door Jacob van Zuilen van Nievelt, de herbouw van het kasteel in 1558, de overgang naar de familie Van Lynden, de uitbreiding van het kasteel rond 1645, ruzie rond een kerkepad, de tuinaanleg, de komst van de familie Hooft in 1834 met een nieuwe verbouwing als gevolg, de interessante correspondentie rond 1835 met de opzichter van het landgoed, het excentriek vormgegeven boerderijencomplex Klein Geerestein compleet met 'wapenzaal' en toren, en tenslotte de moderne kantoorfunctie van het oude gebouw. (BHG)

Ben Olde Meierink m.m.v. Heimerick Tromp en Angelique Bakker, *Geerestein en zijn bewoners. De geschiedenis van huize Geerestein in Woudenberg.* Uitgave van Inbo Architecten/Adviseurs, Geeresteinselaan 57, Woudenberg, 1995, 88 p., ill. en een topografische kaart schaal 1:25.000. ISBN 90-9007971-8.

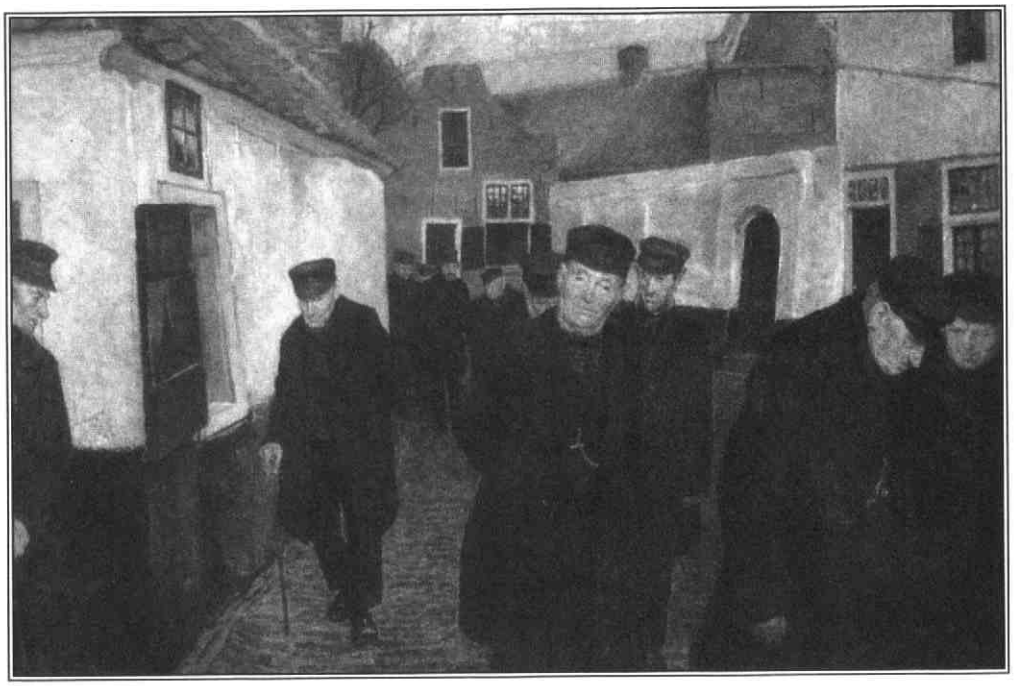

Gastelingen van het St. Pieters- en Bloklandgasthuis, door Hendrik Jan Wolter

De mannen van de Mannenzaal

Je hebt bijna het gevoel als beschouwer in de weg te staan. Als bij frontale filmopnames van oprukkende legers. De gastelingen van het St. Pieters- en Bloklandgasthuis hebben het gasthuis net verlaten en zijn op weg voor een wandeling door de stad. Ze praten met elkaar of lopen de beschouwer recht tegemoet.

De schilder Hendrik Jan Wolter (1873-1952) moet ze zo vaak zijn tegengekomen. Hij was in 1885 met zijn ouders in Amersfoort komen wonen. Tien jaar later vertrok hij om te gaan studeren aan de Académie de Beaux Arts in Antwerpen.

Alhoewel Wolter het grootste deel van zijn latere leven in Amsterdam en het Gooi woonde en veel op reis was, bleef de stad van zijn jeugd hem inspireren. Het schilderij van de gastelingen maakte hij in 1899, waarschijnlijk kort na zijn terugkeer uit Antwerpen. De mannen hadden er speciaal voor geposeerd, want het is nog precies bekend wie zij zijn.

Het bijzondere van een schilderij als dit is enerzijds de artistieke kwaliteit en de originaliteit van uitbeelden en anderzijds het vastleggen van een bijzonder stuk Amersfoortse historie.

Het St. Pietersgasthuis was in de geest van de Moderne Devotie eind 14de eeuw gesticht. Aanvankelijk bedoeld voor zieken, later voor bejaarden.

Omstreeks 1530 kon tegen de toen reeds bestaande kapel en vrouwenzaal aan de Westsingel een mannenzaal gebouwd worden. Deze situatie zou in de daarop volgende eeuwen in wezen niet meer veranderen. Eerst begin van deze eeuw kwam daar verandering in toen het gasthuis, dat begin 19de eeuw samengegaan was met het Bloklandgasthuis, een groot legaat kreeg. Er werden enthousiaste plannen gemaakt om het oude gasthuis te slopen en het te vervangen door een modern.

Gelukkig wist rijksbouwmeester Cuypers, op instigatie van Victor de Stuers, zo'n druk op de regenten uit te oefenen, dat de kapel en de Mannenzaal met zijn nog authentieke interieur behouden bleven en zelfs gerestaureerd werden.

Nu is de Mannenzaal in beheer bij Museum Flehite. En al drie achtereenvolgende jaren kon men er in de zomermaanden praten met gastelingen anno 1907. Misschien zijn ze er deze zomer weer. Maar ook zonder hen is het een belevenis in de gasthuiszaal de sfeer van het verleden bijna lijfelijk te proeven, zeker als men daarbij denkt aan het prachtige schilderij van Wolter.

Burchard Elias, Directeur museum Flehite Amersfoort

Oproepen

Gezocht: Nieuwe leden voor de activiteitencommissie

De Vereniging Oud-Utrecht zoekt mensen die willen meedenken over en meewerken aan het organiseren van activiteiten ten behoeve van de leden en andere belangstellenden. Traditioneel betreffen die activiteiten vooral lezingen, wandelingen of rondleidingen. Een recent initiatief is het maandelijkse 'Historisch Café'. De inbreng van ideeën voor nieuwe - ook andersoortige - activiteiten die in verband staan met het werkterrein van Oud-Utrecht wordt zeer op prijs gesteld. De commissie die binnen de Vereniging is belast met het organiseren van deze activiteiten vergadert ongeveer eens per maand. Mocht u geïnteresseerd zijn of wilt u meer informatie, dan kunt u contact opnemen met Lotty Broer (voorzitter activiteitencommissie) tel. 030 - 2541994.

Wie levert de titel voor een nieuwe geschiedenis van Utrecht?

Er bestaat de laatste decennia een verheugende belangstelling voor het verleden van onze stad. Dat komt onder meer tot uitdrukking in een voortdurende stroom boeken en artikelen over de meest uiteenlopende onderwerpen. Hierdoor is onze kennis over grote lijnen en details sterk uitgebreid. Te denken valt alleen al aan de resultaten van archeologisch onderzoek en aan publikaties over de Franse tijd en de sociaal-economische ontwikkelingen in de 19de eeuw.

De eerste druk van dr. J.E.A.L. Struicks bekende overzichtswerk *Utrecht door de eeuwen heen* verscheen in 1971. Daarna zijn er tot 1984 vier - vrijwel ongewijzigde - herdrukken uitgebracht. Het boek is momenteel alleen nog antiquarisch te verkrijgen. Daarom heeft een groep historici - samen met dr. Struick - het plan opgevat een nieuw boek te schrijven over de geschiedenis van de stad Utrecht van de Romeinse tijd tot heden.

Het boek zal het karakter dragen van een wetenschappelijk werk, gebaseerd op de nieuwste kennis en inzichten, maar wordt daarnaast geschreven voor een breed, geïnteresseerd publiek dat graag een mooi boek over Utrecht wil lezen. Het aantal noten zal zeer beperkt zijn, wel zal een beredeneerde bibliografie worden opgenomen. Het boek zal chronologisch van opzet zijn en acht hoofdstukken bevatten die ieder een periode beschijven. Per hoofdstuk krijgt de lezer als uitgangspunt een beschrijving van het uiterlijk van de stad in die periode voorgeschoteld. Daarna volgt een overzicht van de politieke ontwikkelingen, waarna in een vaste volgorde andere aspecten worden behandeld: bestuur, economie, godsdienst, culturele leven e.d. De auteurs zullen er naar streven al deze zaken in hun onderlinge samenhang te behandelen.

Behalve een groot aantal illustraties - waaronder naar wij hopen ook vele onbekende - zullen 'kaderteksten' worden aangebracht, verhalen over 'kleurrijke' evenementen, levensbeschrijvingen, interessante documenten, getuigenissen van tijdgenoten. Zo wordt het boek een levendig geheel.

Voor de leesbaarheid en de historische betrouwbaarheid van de acht hoofdstukken staan de volgende auteurs garant:

1 -918 (terugkeer van bisschop Balderik) (drs. H.L. de Groot)
2 918-1304 (overwinning van de gilden) (dr. J.E.A.L. Struick)
3 1304-1528 (overdracht van de temporaliteit aan Karel V) (drs. A.J. van den Hoven van Genderen)
4 1528-1618 (overwinning van de rechtzinnige Calvinisten) (dr. A.H.M. van Schaik)
5 1618-1747 (Oranje keert terug) (dr. J. Aalbers en drs. D.E.A. Faber)
6 1747-1851 (de nieuwe Gemeentewet) (dr. R.E. de Bruin)
7 1851-1917 (de eerste Jaarbeurs) (mw. dr. T.H.G. Verhoeven)
8 - 1917 tot heden (drs. H. Buiter; mw. Verhoeven voor de periode 1940-1945)

Het project is een initiatief van de Gemeentelijke Archiefdienst en heeft daar ook zijn domicilie. Het boek zal eind 1998 moeten verschijnen en heeft dan natuurlijk wel een titel nodig. Die is er nog niet en daarom ontvangt de redactie graag goede suggesties. De titel moet even pakkend zijn als *Utrecht door de eeuwen heen*. Toch gaat het om een nieuw boek, dat als het ware op de schouders van Struicks standaardwerk staat. De inzender van de winnende titel beloven wij een exemplaar van het boek.

De redactie:
Renger de Bruin/Piet 't Hart
Arend Pietersma/Eduard Struick

p/a Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

De gemeente in 1832

Grondgebruik en eigendom

Onlangs is het eerste deel in de nieuwe reeks Kadastrale Atlas provincie Utrecht verschenen: *Renswoude in 1832. Grondgebruik en grondeigendom.*

In 1832 werd in Nederland het Kadaster ingevoerd met het doel een uniforme heffing van de grondbelasting mogelijk te maken en de rechtszekerheid inzake de eigendom te bevorderen. De basis van de kadastrale administratie werd gevormd door twee onderdelen: de minuutplans en de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT's), opgemaakt per gemeente. Toen waren dat er in de provincie Utrecht 96.

Bij deze gelegenheid werden de grenzen van de gemeenten officieel vastgelegd, de zogenaamde delimitatie. Het aantal gemeenten is inmiddels teruggelopen tot 38 en de grenzen zijn veranderd. De kadastrale gemeenten zijn echter intact gebleven.

Minuutplans zijn de oudste getekende kaarten van het Kadaster waarop alle gronden, met huizen, erven, wegen en wateren zijn ingetekend, op een schaal van 1:5000, 1:2500 of 1:1250. Het totale aantal plans in de provincie Utrecht bedraagt ongeveer 850. Ieder perceel heeft een uniek nummer.

De OAT's zijn registers die bij de minuutplans horen en ze bevatten per perceel onder meer de volgende gegevens: perceelnummer; naam, beroep en woonplaats van de eigenaar; soort eigendom (huis, weiland, bouwland, bos, heide etc.); oppervlakte; belastingklasse en belastbare som. In totaal gaat het in de provincie Utrecht om ongeveer 2750 bladzijden.

Een Fundgrube voor historisch-geografisch onderzoek naar de nederzettingsgeschiedenis, de ontwikkeling van het landschap, de eigendomsverhoudingen, het gebruik en de waarde van de grond, de ontwikkeling van de landbouw, de geschiedenis van woonhuizen, monumenten enz. en uiteraard naar familiegeschiedenis. Hoe zag mijn dorp er vroeger uit? Welk huis of welk stuk land bezaten mijn voorouders? Hoe gebruikten zij hun land? Van welke wegen maakten zij toen gebruik? Voor dit soort vragen zijn kadastrale gegevens onmisbaar. Dus ook voor genealogen is dit een waardevolle bron.

De minuutplans en OAT's zijn in origineel of op microfilm echter lastig leesbaar en dat bovendien maar op één plek, namelijk het Rijksarchief in Utrecht. Reden genoeg om deze bron in een publieksvriendelijke vorm uit te geven. Dat gebeurt al in tal van provincies, steeds weer anders en met wisselend succes. In Utrecht werd in 1992 een werkgroep geformeerd, waarin Rijksarchief, Provinciale Archiefinspectie, Kadaster, SSG - het samenwerkingsverband van historische verenigingen - en SPOU - de Stichting Publikaties Oud-Utrecht - elkaar vonden. Na veel gepuzzel kwamen we tot de volgende opzet:

1) een provinciale reeks met een uniform stramien, waarin lokale varianten tot hun recht kunnen komen. Om een voorbeeld van dat laatste te geven: in Renswoude zijn per perceel de historische veldnamen toegevoegd. Voor de stad Utrecht wordt gedacht aan een koppeling met huisnamen en adressen.

2) de minuutplans en bijbehorende OAT's van een kadastrale gemeente vormen een eenheid en worden als zodanig uitgegeven, zoveel mogelijk op basis van de huidige indeling in gemeenten. Met grenscorrecties en opdelingen kan dus geen rekening worden gehouden. Je kan gemeenten wel herindelen, maar bij minuutplans en OAT's gaat dat niet.

3) de gegevens uit de OAT's worden ingevoerd met behulp van een database-programma. Dit is niet alleen efficiënt, maar de creatie van een machineleesbaar bestand maakt 'on line' raadpleging mogelijk en bovendien koppeling van de verschillende gemeentelijke bestanden. Dit geeft unieke mogelijkheden voor detailonderzoek op bovenlokaal niveau. Over tien jaar laat de computer ons weten wie de 100 grootste landeigenaren in de provincie waren en de namen van alle bakkers die grond in eigendom hadden. De rekenfuncties van het programma maken bovendien een aantal invoercontroles mogelijk. Hoe zou je anders foutloos de 14.000 getallen alleen al in Renswoude willen invoeren? Tenslotte genereert het programma enkele nuttige totalen, een index op eigenaren en een index op beroepen. En niet onbelangrijk: onderzoekers kunnen bewerkingen uitvoeren ten behoeve van hun eigen onderzoek.

4) de minuutplans moeten perfect leesbaar zijn. Alle nummertjes zijn immers essentieel. Aanvankelijk werd daarbij gedacht aan het overtekenen van

kaarten, maar dit bleek bij een provinciale opzet toch niet haalbaar. Een fotografische reproduktie volgens betaalbare technieken was kwalitatief onder de maat. Uitkomst bracht manuele digitalisering van deze kaarten, een specialistische en uiterst nauwkeurige klus, waarvoor het Kartografisch Instituut van de Universiteit Utrecht werd 'ingehuurd'. Het grote voordeel is bovendien dat nu dus ook de kaarten machineleesbaar beschikbaar zijn. Koppeling tussen 'on line' raadpleegbare OAT's en kaarten met eigen bewerkingsmogelijkheden ligt in principe binnen handbereik.

5) de uitvoering gebeurt in samenwerking met het veld, te weten lokale historische verenigingen en archiefdiensten.

Het eerste deel kwam tot stand als co-produktie van werkgroep en Historische Vereniging Oud-Renswoude. Het deel heeft een omvang van ca 100 blz. en bestaat uit de volgende onderdelen: een algemene inleiding over het ontstaan en de werkwijze van het Kadaster en het gebruik van kadastrale bronnen door D.T. Koen, een historisch-institutionele inleiding over de kadastrale gemeente Renswoude door E.J. Wolleswinkel, een lijst van veldnamen, de OAT's, een register op eigenaren, een register op beroepen en 10 kadastrale kaarten. De prijs bedraagt *f* 39,50. Deze prijs kon zo laag gehouden dankzij de financiele steun van enkele stichtingen en instanties.

In voorbereiding zijn delen over Zeist, Leusden, Woerden, Doorn en Utrecht. Het ligt in de bedoeling dat de reeks uiteindelijk alle gemeenten in de provincie Utrecht zal omvatten.

De werkgroep bestaat uit Henk Deys, Noor Erkelens, Gerrit-Jan van Groningen, Huib Leeuwenberg en Arend Pietersma, met Dick Wijmer als projectcoördinator.

Redactie en administratie:
Werkgroep kadastrale atlas
provincie Utrecht
p/a Gemeentelijke Archiefdienst
Utrecht
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

VAN HET BESTUUR

CONSTANCE DE LEEUW
"een afscheid en een nieuwe fase"

Voor vele leden is Constance de Leeuw het (eerste) kontakt geweest met onze vereniging en dit keerde jaarlijks terug bij het binnenvallen van de door haar verstuurde acceptgiro voor de contributie. Hierdoor is Constance een van de weinigen die ook alle leden 'kent'.

Vele jaren verzorgde zij onze ledenadministratie. Ook een groot deel van de organisatie van de distributie van het Jaarboek lag in haar handen. En dit is lang geen sinecure.

Zij heeft ervoor gezorgd dat onze leden- en contributieadministratie thans volledig is geautomatiseerd. En wat op deze plaats zeker ook vermeld dient te worden is dat dit mede de verdienste is van haar echtgenoot als 'automatiseringsexpert'.

Deze toch wat zakelijke introductie vraagt om een meer persoonlijke noot. Want dit was juist hetgene dat Constance aan haar aktiviteiten gaf. Nog maar kort geleden mocht ik dit zelf (weer) eens ervaren toen ik bij haar op bezoek was in de nieuwe woonstede van de familie De Leeuw: de Fundatie van Renswoude in Utrecht. De telefoon ging, er werd door een van onze leden gevraagd welke aktiviteiten er in de komende tijd door Oud-Utrecht zouden worden georganiseerd. Uitvoerig werd betrokkene geïnformeerd. Het is maar één voorbeeld. Ik zou het met vele kunnen aanvullen.

Ook was er een hecht kontakt tussen Constance en het 'netwerk' van mensen dat garant staat voor de verspreiding van het Jaarboek. Hierdoor was steeds weer een groot aantal leden bereid om belangeloos bij velen van ons het Jaarboek te bezorgen in de drukke decembermaand.

In de lange periode dat Constance de leden- en contributieadministratie verzorgde was er altijd een scheiding tussen die aktiviteiten en de financiele administratie. Door de toenemende samenhang die er tussen deze verschillende aktiviteiten is ontstaan, werd die scheiding steeds meer gevoeld als een complicatie. De oplossing is gevonden door de leden- en contributieadministratie èn de financiele administratie bijeen te brengen. Hiervoor heeft het bestuur de heer Peter Kroes bereid gevonden. Vanaf 1 januari 1996 zullen -onder de verantwoordelijkheid van de penning-

meester- alle administratieve aktiviteiten met betrekking tot de leden en de financiën worden behartigd door de heer Kroes. Dit is ook het tijdstip waarop Constance haar inzet voor onze vereniging zal beëindigen.

Op deze plaats wil ik namens de vereniging Oud-Utrecht grote waardering uitspreken voor alle verdiensten van Constance voor Oud-Utrecht gedurende vele jaren. Graag wens ik haar en haar gezin een goede 'historische toekomst' toe in de ook voor Oud-Utrecht zo waardevolle Fundatie van Renswoude. De locatie waar wij haar nog vaak hopen te ontmoeten tijdens onze bestuursvergaderingen.

Namens het bestuur, Joop Baars, penningmeester.

Bijzondere Leerstoel Utrecht Studies

Alom in den lande kan een toenemende belangstelling voor wetenschappelijk onderzoek van stad en regio worden geconstateerd. Ongeveer twee jaar geleden heeft een breed samengestelde werkgroep bestaande uit vertegenwoordigers van verschillende faculteiten en enkele bestuursleden van de Vereniging Oud-Utrecht zich beziggehouden met de vraag hoe op de stad en de provincie Utrecht gericht onderzoek kan worden bevorderd. De werkgroep constateerde dat de aanstelling van een bijzonder hoogleraar op dit terrein wenselijk is.

Ook het College van Directeuren van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen achtte dit een zaak van groot belang en wilde een initiatief om tot de vestiging van een bijzondere leerstoel 'Utrecht Studies' te komen gaarne ondersteunen. Daarom werd besloten dat de Vereniging Oud-Utrecht en het PUG gezamenlijk een aanvraag bij de Universiteit Utrecht zouden indienen om een dergelijke leerstoel te mogen instellen.

In deze aanvraag wordt gewezen op het feit dat veel onderzoek met betrekking tot stad en provincie, zowel aan de universiteit als aan andere instellingen zoals archieven en musea, momenteel ongecoördineerd wordt verricht. Netwerkvorming kan leiden tot grotere efficiëntie en verhoging van kwaliteit. Van een leerstoel 'Utrecht Studies' zullen belangrijke stimulansen uitgaan voor interdisciplinair onderwijs en onderzoek, ook in de vorm van grotere projecten, die bovendien zowel op het verleden als op de actualiteit gericht kunnen zijn. De te benoemen hoogleraar dient een gezaghebbend stimulator uit universitaire kring te zijn, die niet alleen binnen de universiteit een rol speelt, maar ook naar buiten treedt. Door deze leerstoel zal de band tussen de Universiteit Utrecht en stad en provincie worden versterkt.

In de aanvraag is ook de aandacht gevestigd op het feit dat de sterk toegenomen belangstelling voor locaal en regionaal onderzoek aan andere universiteiten, zoals Groningen en Tilburg, heeft geleid tot de instelling van vergelijkbare leerstoelen.

Op grond van de richtlijnen van de Universiteit Utrecht hebben de besturen van beide verenigingen besloten voor deze leerstoel een aparte stichting in het leven te roepen, de Stichting Leerstoel Utrecht Studies. De oprichtingsacte van deze stichting werd op 28 augustus 1995 gepasseerd. Door het bestuur van Oud-Utrecht werden tot bestuurslid benoemd Mr H.H.W. Kernkamp (voorzitter) en Drs A. Pietersma, door de directie van het PUG Dr A.D.A. Monna (secretaris/penningmeester) en Prof. Dr A. van der Sluis.

Uiteraard hebben verschillende universitaire bestuursorganen zich over de instelling van de nieuwe leerstoel moeten uitspreken voordat de aanvraag door de universiteitsraad kon worden behandeld. Het stemt tot voldoening dat de hele procedure positief is verlopen en dat de Universiteitsraad van de Universiteit Utrecht op 14 november 1995 heeft besloten de Stichting Leerstoel Utrecht Studies bevoegd te verklaren voor een termijn van vijf jaar een bijzondere leerstoel 'Utrecht Studies' bij de Faculteit Letteren te vestigen. Het bestuur van de nieuwe stichting kan nu de procedure voor de benoeming van de nieuwe bijzonder hoogleraar starten.

Schalkwijk

In haar periodiek *Nieuws over Oud* van najaar '95 luidt de Stichting Archeologie en Historie Schalkwijk de noodklok voor de stoepen in het dorp. Langs de wetering liggen vele stoepen, die door de huisvrouwen in vroeger tijd werden gebruikt om de was te doen. Soms gooide een langskomende beurtschipper roet in het eten, of modder in de was, omdat zijn schroef allerlei bagger omhoog woelde, waardoor het water geruime tijd niet meer bruikbaar was. Veel van die oude stoepen zijn verdwenen of liggen verborgen onder een dikke laag grond. De stichting wil zoveel mogelijk van deze karakteristieke elementen uit de geschiedenis in ere herstellen.

Vechten

Henk Reinders beschrijft in Het Kromme-Rijngebied van september '95 de geschiedenis van de boerderij De Prins. Al rond 1599 komt de boerderij annex herberg, dan nog Rijsoort geheten, in de bronnen voor. Waarschijnlijk logeert Willem III er na 1695, aan wiens bezoek de nieuwe naam van de herberg nog refereert. In het begin van de 18de eeuw wordt bepaald dat er voorlopig geen herberg gevestigd mag worden in De Prins en proberen diverse bewoners als boer een bestaan op te bouwen. Dit lukt door de economische omstandigheden slecht. Pas na 1723 duikt er weer een pachter op die het een langere tijd weet te rooien. Een halve eeuw later komt een hereboer uit Vleuten de boerderij pachten, maar na zijn dood verbiedt de eigenaar de weduwe om met de meester-knecht te trouwen en het bedrijf voort te zetten. Tegenwoordig wordt de boerderij bewoond door de familie Van Oostrom, die er al meer dan een eeuw thuis is. De jongste telg is van plan er weer een herberg van te maken.

Loosdrecht

R. Loenen doet in het decembernummer van de Historische Kring Loosdrecht verslag van een onderzoek naar zijn eigen voorouders, dat verder gaat dan alleen het verzamelen van namen en data. Hij begon met al zijn naamgenoten in Nederland aan te schrijven en ontdekte alras, dat zij allen teruggingen op een gemeenschappelijke voorouder, Willem Jacobsz. Loenen die rond het midden van de 16de eeuw in Nieuw-Loosdrecht woonde. De familie woonde vlakbij kasteel Mijnden en blijkt voort te zijn gesproten uit jongere zonen van het geslacht dat daar woonde, de Van Amstels van Mijnden. Auteur Loenen beschrijft dan het leven van enkele voorzaten, zoals dat van boer Jacob Loenen die rond 1700 werd geboren en zich later als diaken bezig hield met de opvang van wezen.

Door de kou in de kerk 's winters hield men de godsdienstoefeningen bij mensen thuis, zo ook bij Jacob aan huis. Jacob was, op 77-jarige leeftijd, als president-ouderling ook verplicht om nieuwe predikanten te horen. Zo moest hij met paard en wagen naar Doetinchem, om daar een geschikte kandidaat te beluisteren. Degene om wie het allemaal draaide bleek echter nauwelijks verstaanbaar, dus kon Jacob onverrichterzake, door hagel en regen geteisterd, terug naar Loosdrecht. Jacob stierf in 1785.

Breukelen

In het overigens interessante artikel over de heren van Rietveld in het decembernummer van Historische Kring Breukelen komt auteur A.A. Manten een aardige 'spookheilige' op het spoor. In de volksmond wordt er namelijk gesproken over Sinte Trosen. Feitelijk blijkt die naam afkomstig te zijn van de Heren van het Convent van Chartreuse. Die naam bleek voor leken nauwelijks uit te spreken, waardoor het via Heren van Sentrysen en Heren van Sentroysen tot Heren van Sente Troysen werd verbasterd. En als er heren zijn, dan moet er ook een heilige zijn, nietwaar.

oud-utrecht

een levende vereniging met hart voor Utrecht

Meepraten over de toekomst

Leden van de vereniging Oud-Utrecht weten waarover zij het hebben als zij zich verzetten tegen aantasting van het historisch erfgoed. Zij praten met gezag mee over het verleden en de toekomst van hun stad en hun provincie.

Excursies, lezingen en forums

Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven.
Op lezingen en forums worden belangwekkende historische en actuele onderwerpen behandeld.

Behalve het Jaarboek en het Maandblad ontvangen de 1800 leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek, verzorgd door de Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU). Zo blijven de leden op de hoogte van de altijd weer belangwekkende vondsten in Utrechts bodem en historische gebouwen.

De Oud-Utrecht-Prijs

Oud-Utrecht bevordert de bestudering van de geschiedenis van stad en provincie. Daarom is in 1992 de Oud-Utrecht-Prijs ingesteld, groot 3000 gulden. Eens in de twee jaar wordt deze prijs toegekend aan de schrijver(s) van het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht.
Zo blijft Oud-Utrecht actief om de kennis van het verleden van stad en provincie te vergroten.

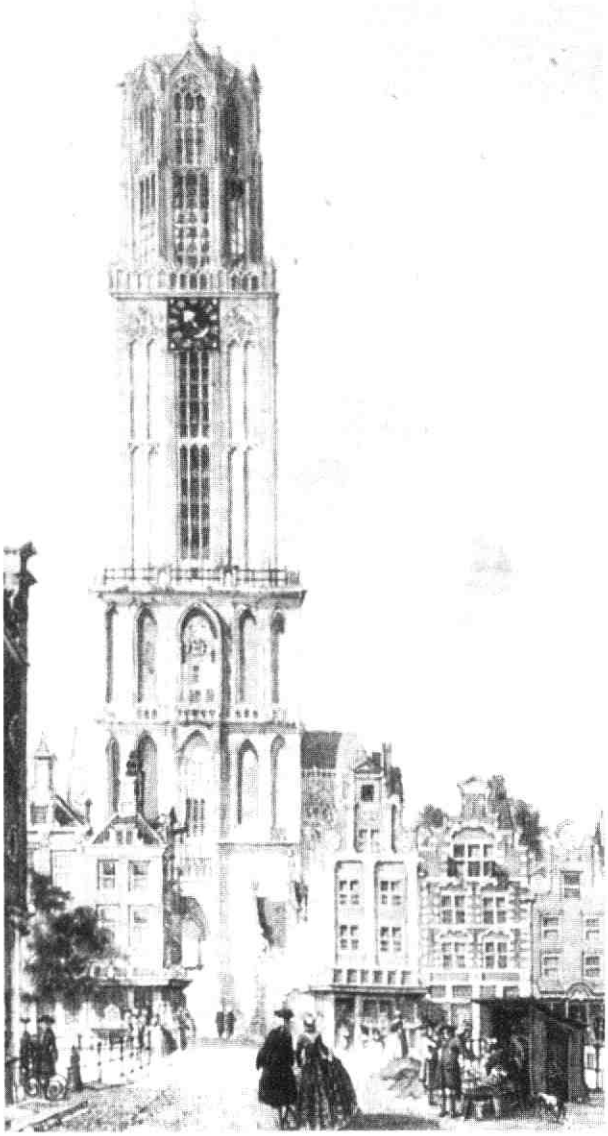

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam

adres

postcode woonplaats

geboortedatum

a.u.b. aankruisen wat u kiest:

☐ met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)

☐ met ingang van het volgende jaar

De minimum-contributie is *f* 54,-
voor leden jonger dan 26 jaar *f* 30,-
voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44,-
voor bedrijven, instellingen en leden in het buitenland gelden bijzondere tarieven.

Betaling na ontvangst van een acceptgirokaart.

Inlichtingen: schriftelijk bij het
Secretariaat Oud-Utrecht
p/a Gemeentelijke Archiefdienst
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- **Elektra**
- **Klimaat**
- **Sanitair**
- **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

Muus
NVM MAKELAAR

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030-234 00 08

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 71
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht
'Vereniging tot beoefening en verspreiding
van de kennis der geschiedenis van stad
en provincie Utrecht' opgericht in 1923

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CEN E
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

Ts oct 1903

L AB-

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

OUD

Utrecht

69e jaargang nummer 2

NIEUW. NIEUW.

GRAND THÉATRE EDISON

voor het eerst in Utrecht gearriveerd.

Standplaats Parktuin Tivoli.

Grootste succes der 19e eeuw.

EDISONS IDEAAL

LEVENDE BEELDEN

WEERGEGEVEN DOOR DEN

KINEMATOGRAAF,

vinding van de heeren A. en L. LUMIERE uit Lyon.

Series fotografische momentopnamen worden op **natuurlijke grootte** in al hun **kleurenpracht** met kolossale snelheid weergegeven, zoodat straattooneeltjes, watervallen, stadsgezichten, 't komen en gaan van sneltreinen, enz. enz. natuurgetrouw worden weergegeven. Per minuut worden voor het oog 900 fotografiën voorbijgevoerd. Komt dit zien en ge staat verwonderd.

Iederen dag NIEUWE BEELDEN. 13917

Zondag Groote Openings-Voorstelling.

Iederen dag voorstelling van af **4 uur** *en vervolgens* **iederen dag** *tot* **11 uur.**

Entrée { 1e rang 50 Cent. 2e rang 25 Cent.

De Directeur CHR. SLIEKER.

Honderd Jaar Film

Wanneer moeten in Utrecht de vlaggen uit?

De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht

Nijverheid

De eerste filmvoorstelling in Utrecht

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-2313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-288 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 GM Utrecht Tel. 030-231 82 66

JURRIËNS | BOUW

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER
TELEFOON: 030-2822822

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
69e jaargang nr. 2
maart/april 1996
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings, p/a Alexander Numankade 201, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J.Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Antwoordnummer 3335,
3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 54,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 44,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer: 15 april 1996, verschijningsdatum 3 juni.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Hoe divers kan een blad zijn? Hoewel afhankelijk van wat er als kopij aan ons toegestuurd wordt, hopen wij als redactie toch altijd een rijk geschakeerd blad aan u voor te kunnen leggen. De één houdt nu eenmaal van een stevig 'wetenschappelijk verantwoord' artikel, terwijl de ander vooral een vlot geschreven verhaal over een aansprekend thema prefereert. Hiermee impliceren wij natuurlijk niet dat het één het ander uitsluit, integendeel... maar in de praktijk lopen beide zaken toch nogal eens uiteen. Ditmaal doet het ons deugd twee zeer diverse thema's aan u voor te kunnen leggen. Enerzijds een artikel over het verschijnsel film in Utrecht, aansluitend op het eeuwfeest van dit bijzondere medium, en anderzijds een bijdrage aan de reeds lang gevoerde discussie over de rivierlopen in Utrecht. Hebben beide artikelen gemeen dat zij zich 'beperken' tot de gemeente Utrecht, in de rubrieken Nijverheid en De Keuze overschrijden wij de gemeentegrenzen, hetgeen een goede zaak is. De Vereniging Oud-Utrecht heeft immers tot doelstelling 'beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis der ***stad en provincie*** *Utrecht'.*
Tenslotte vestigen wij uw aandacht op de voorjaarsledenvergadering op 5 juni.

Inhoud

Van de redactie 27

Honderd Jaar Film 28
Wanneer moeten in Utrecht de vlaggen uit?

Nijverheid 33

Boekenschouw 34

Agenda 35

De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht 36

De keuze van... 45

Honderd Jaar Film

Wanneer moeten in Utrecht de vlaggen uit?

Het kan niemand ontgaan zijn: het afgelopen jaar werd het feit herdacht dat de film honderd jaar bestaat. Dat honderd jaar geleden, om precies te zijn op 28 december 1895, de gebroeders Auguste en Louis Lumière in Parijs de eerste filmvoorstelling gaven. En de wereld heeft het geweten. Met talrijke boekuitgaven, speciale filmprojecten en tentoonstellingen werd het honderd-jarig jubileum gevierd. Ook in Nederland werd er veel aandacht aan het jubileum besteed, ondanks het feit dat een centraal geleide grootschalige viering wegens geldgebrek niet van de grond kwam. Met speciale voorstellingen van historische films tijdens de filmfestivals van Rotterdam en Utrecht, met series interessante - goeddeels buitenlandse - televisieprogramma's en met de hervertoning van bijzondere films, zoals de reeks Les Films du Paradis en de serie Silent Classics, kon ook de Nederlandse filmliefhebber aan zijn trekken komen.

Herman de Wit studeerde in 1986 af aan het Instituut voor Theaterwetenschap van de Rijksuniversteit Utrecht met het onderzoek Film in Utrecht van 1895 tot 1915. Op het ogenblik is hij werkzaam als hoofd programma van het Nederlands Film Festival.

Maar viel er in 1995 eigenlijk wel een jubileum te vieren? Wellicht in Frankrijk, waar de broers Lumière hun uitvinding, die ze in het voorjaar van 1895 gereed hadden, juist op de valreep van 1895 aan het publiek presenteerden. In de rest van de wereld waren de projecties van de Cinematographe, zoals de Lumières hun toestel noemden, in 1895 nog niet te zien. Ook niet in Nederland. Daar moest nog tot 12 maart 1896 gewacht worden, voordat de eerste filmbeelden op het doek verschenen. Dat gebeurde in Amsterdam waar medewerkers van de Lumières in een voormalig winkelpand in de Kalverstraat enkele weken lang het wonder van de negentiende eeuw presenteerden.

Parktuin Tivoli

In Utrecht moest men nog langer wachten voor men naar de film kon. En wel bijna tot het einde van 1896. Pas in november van dat jaar werd de komst van het wonder aangekondigd. In het Utrechtsch Dagblad van 24 november 1896 konden de Utrechters lezen: 'Nieuw! Nieuw! Grand Théatre Edison, komt met zijn levende Beelden; weergegeven door den kinematograph. Het grootste succes der 19e eeuw. Standplaats Parktuin "Tivoli". Directie Chr. Slieker.' Vier dagen later volgde in dezelfde krant een grote advertentie voor dit 'Grootste succes der 19e eeuw. Edisons ideaal, Levende Beelden weergegeven door de kinematograaf, vinding van de heeren A. en L. Lumière uit Lyon.' De directeur, Christiaan Slieker, deelde in deze advertentie ook mee wat er te zien zou zijn: 'Series fotografische momentopnamen worden op natuurlijke grootte in al hun kleurenpracht met kolossale snelheid weergegeven, zoodat straattooneeltjes, watervallen, stadsgezichten, 't komen en gaan van sneltreinen, enz. enz. natuurgetrouw worden weergegeven. Per minuut worden voor het oog 900 fotografiën voorbijgevoerd.' Slieker deelde verder mee dat de komende zondag - dat moet dus zondag 29 november geweest zijn - de grote openingsvoorstelling zou plaatsvinden. Er zouden verder iedere dag voorstellingen zijn van vier tot elf uur. De entree zou voor de eerste rang 50 en voor de tweede rang 25 cent bedragen.

George Christiaan Slieker (1861-1945) was een Friese kermisexploitant die het land doorreisde met attracties als een Platengooierij, een werptent, en een Electrische Visscherij, een magnetische hengeltent. In de zomer van 1896 kocht hij bij de Berlijnse firma Foesterling & Co. een apparaat voor het projecteren van de levende beelden. Bij de Lumières kon Slieker niet terecht, want die hielden de exploitatie van hun Cinematographe in eigen hand. Maar wel bij Foesterling & Co. die overigens de kastjes van de Lumières goed had bestudeerd. Op 16 juli 1896 kon Slieker op de kermis van Leeuwarden voor het eerst voorstellingen met zijn kinematograaf geven. Daarna trok hij met zijn nieuwe attractie het land door.

Kermistent

Op 29 november 1896 was hij dan in Utrecht. Als plaats van de voorstellingen vermeldden de advertenties Parktuin Tivoli, het inmiddels verdwenen park op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Nachtegaalstraat. In het park, dat doorgaans alleen voor leden van de sociëteit Tivoli toegankelijk was, stond een grote concertzaal waar naast concerten ook vaak variétévoorstellingen gegeven werden.

Veel kermisexploitanten probeerden ook 's winters met hun attractie geld te verdienen door

Herman de Wit

Afbeelding van de filmtent van Christiaan Slieker

Honderd Jaar Film

Wanneer moeten in Utrecht de vlaggen uit?

deze in vaste zalen te vertonen. Ook Slieker deed dit. Zo heeft hij met zijn kinematograaf voorstellingen gegeven in zalen in Bolsward en Zwolle. Het ligt dus voor de hand te veronderstellen dat Slieker zijn Utrechtse voorstellingen eind november in de concertzaal van Parktuin Tivoli heeft gegeven. De temperatuur was er niet naar om in een luchtige kermistent naar een voorstelling te gaan zitten kijken. Het vroor 's nachts matig en ook overdag kwam de temperatuur nauwelijks boven het vriespunt. Op verschillende Utrechtse ijsbanen werd geschaatst.

Toch heeft Slieker zijn Utrechtse voorstellingen in zijn tent gegeven, zoals blijkt uit het verslag dat op 9 december in het Utrechtsch Nieuwsblad verscheen: 'In de tuin van Tivoli staat thans een inrichting, onder directie van den heer Sluyker, die een bezoek overwaard is. Met genoegen namen wij er gisteren een kijkje. Het is de Edison's Kinematograph, een vernuftig uitgedacht toestel, waardoor op een wit scherm platen worden gereproduceerd, zoo ongeveer als dat met een tooverlantaarn geschiedt, met dat groote verschil, dat wij hier zien levende beelden, de natuur als 't ware op het doek gebracht. (..) Interessant en geheel en al het geld waard is het zeker. Wie belang stelt in een mooie uitvinding onzer eeuw, moet deze Kinematograph gaan zien, die nog een heel verschil maakt met de Kinetoscoop, waarin de beelden zeer klein waren. Als wij een opmerking mogen maken, dan is het die, dat de voorstellingen van een half uur wel wat kort zijn, vooral voor hen die eerste rang 50 cent betalen. Menigeen zal het teleurstellen, dat het al zo gauw is afgeloopen. De inrichting der tent is zeer netjes.'

Advertentie voor de eerste filmvoorstelling uit het Utrechtsch Dagblad, 28 november 1896

NIEUW. NIEUW.

GRAND THÉATRE EDISON

voor het eerst in Utrecht gearriveerd.

Standplaats Parktuin Tivoli.

Grootste succes der 19e eeuw.

EDISONS IDEAAL

LEVENDE BEELDEN

WEERGEGEVEN DOOR DEN

KINEMATOGRAAF,

vinding van de heeren A. en L. LUMIERE uit Lyon.

Series fotografische momentopnamen worden op **natuurlijke grootte** in al hun **kleurenpracht** met kolossale snelheid weergegeven, zoodat straattooneeltjes, watervallen, stadsgezichten, 't komen en gaan van sneltreinen, enz enz. natuurgetrouw worden weergegeven. Per minuut worden voor het oog 900 fotografiën voorbijgevoerd. Komt dit zien en ge staat verwonderd.

Iederen dag NIEUWE BEELDEN. 13917

Zondag Groote Openings-Voorstelling.

Iederen dag voorstelling van af **4 uur** *en vervolgens* **iederen dag** *tot* **11 uur.**

Entrée { 1e rang 50 Cent. 2e rang 25 Cent.

De Directeur CHR. SLIEKER.

Belangstellende publiek

De verslaggever was kennelijk zo onder de indruk geraakt dat hij de naam van Slieker niet helemaal goed in zich had opgenomen. De naam van Edison had hij echter foutloos gespeld. Dat maakt duidelijk waarom Slieker de naam van deze beroemde Amerikaanse uitvinder aan zijn inrichting had verbonden. De naam Lumière of Foesterling zal vrijwel niemand iets gezegd hebben, maar iedereen wist wie Edison was. Voor weer een nieuwe uitvinding van deze beroemde Amerikaan wilde men wel komen. Om dan een half uurtje te kijken naar een aantal filmpjes die elk zo'n minuut duurde. En telkens als er een filmpje was vertoond was er

Foto van Christiaan Slieker

weer een korte pauze om een nieuw filmpje in de projector te zetten. Voor zo'n voorstelling was een toegangsprijs van vijftig cent voor de eerste en vijfentwintig cent voor de tweede rang niet mis.

Of de eerste filmvertoningen in Utrecht een succes zijn geweest, is moeilijk te achterhalen. De Utrechtsche Courant schreef op 5 december, toen Slieker dus een week in Utrecht voorstellingen gaf, dat diens attractie nog niet het belangstellende publiek wist te trekken 'in die mate waarin zij die waardig is'. Hoe lang Slieker met zijn Grand Théatre in de tuin van Tivoli heeft gestaan, is evenmin duidelijk. Zeker is wel dat de Utrechtse verslaggevers enthousiast waren over de vertoonde beelden, waarbij vooral het werkelijkheidsgehalte van de taferelen ze is opgevallen: 'het vertrek en aankomst der treinen; men ziet deze in hunne snelle bewegingen, dikke rookwolken stijgen uit de pijp der locomotief omhoog', 'een zwembadplaats, de zwemmers in het water springende, het water als vloeibaar zilver doende opspatten.' en 'een stoomboot (..) varende, de rook uit de schoorsteen opstijgende, tot zelfs het zog en het nagelaten spoor kon men zien.' De verslaggever van het Utrechtsch Dagblad kon niet anders dan opmerken: 'Inderdaad, die wat interessants wil zien, moet dáár een kijkje gaan nemen.'

't Metalen Kruis

Hoewel de eerste filmvoorstelling in Utrecht dus pas eind november 1996 herdacht kan worden, zijn er wel argumenten aan te voeren waarom al in 1995 met de viering van het honderdjarig bestaan van de film begonnen kon worden. Ook in Utrecht. Want in 1895 was er ook in Utrecht wel degelijk film te zien. Alleen nog niet op de manier van de Lumières: geprojecteerd op het witte doek.

De broers Lumières waren bepaald niet de enigen die zich eind vorige eeuw met de film bezighielden. In vele Europese landen en in de Verenigde Staten werd geprobeerd oplossingen te vinden voor de de technische problemen van de film. In Amerika ontwikkelden William en Antonia Dickson in opdracht van Thomas Alva Edison in het begin van de jaren negentig de kinetograph, een toestel waarmee ze films konden opnemen. Voor het vertonen van de films bouwden ze een kijkkast, de kinetoscope. Door een gaatje in de kast waren de filmbeelden te zien.
In 1894 werd de kinetoscoop in Amerika geïntroduceerd. Vanaf 27 december 1894 waren de apparaten ook in Nederland te bezichtigen en wel in een pand aan de Reguliersbreestraat in Amsterdam. Vanaf 23 maart 1895 was de kinetoscoop ook in Utrecht te zien. In café 't Metalen Kruis aan het Domplein, dat stond op de plaats waar nu de etablissementen 't Weeshuis en Lofen zijn gevestigd, waar naast de kinetoscoop ook Edisons fonograaf te bewonderen was.

Het programma van deze kinetoscoopvertoning vermeldde nummers als De wereldberoemde serpentinedanseres Loie Fuller, Sandaw, de sterke man, Bertoldi, gymnaste en Mexicaansch duel. Voor het kijken in de kinetoscoop werd 10 cent gevraagd, evenals voor het beluisteren van de fonograaf. Er stonden in de voorzaal van het café drie kinetoscopen. Hoeveel fonografen er waren opgesteld is onduidelijk. Hoewel de uitvinders van de kinetoscoop en de fonograaf wel experimenteerden met een koppeling van het beeld van de kinetoscoop met het geluid van de fonograaf, is er geen aanleiding te veronderstellen dat er bij het tentoonstellen van beide apparaten in Utrecht sprake was van een combinatie van beeld en geluid.

Advertentie voor de voorstelling van de Kinetoscoop uit het Utrechtsch Dagblad, 23 maart 1895

DE KINETOSCOPE
met de laatste photographiën van EDISON
en EDISON'S PHONOGRAPH
zijn voor korten tijd in een apart lokaal tentoongesteld in **'t Metalen Kruis, Domplein F 13, Utrecht,** ingang Societeitsdeur. Laat deze gelegenheid niet voorbijgaan om de wonderlijke levende beelden te zien. De wereldberoemde serpentine danseres Loie Fuller, Sandaw, de sterke man, Bertoldi, gymnaste, Mexicaansch duel, boxpartij door katten, vlinderdans, hondengevecht, Engelsche boxpartijen en vele andere te veel om op te noemen. — Afwisselend programma. **10 cent per scene.**
Tentoongesteld door THE WORLD'S PHONOGRAPH COY., Rokin 140, *Amsterdam.* 3510

Honderd Jaar Film

Wanneer moeten in Utrecht de vlaggen uit?

Het witte doek

De Utrechtse kranten schreven uitgebreid over de nieuwe uitvinding. De Utrechtsche Courant besteedde bij haar beschrijving van de kinetoscoop op 27 maart 1895 natuurlijk aandacht aan de werking van het nieuwe apparaat, maar schreef ook: 'Als men nu weet, dat de heer S. bovendien Edison's phonograaf heeft doen plaatsen, een en ander in de voorzaal van zijn café, zoodat familiën, dames, enz. zeer geschikt en zonder stoornis daar kunnen aanwezig zijn, dan zal eene verdere beschrijving onzerzijds onnoodig zijn om tot een spoedig bezoek aan te sporen.' De exploitant - met de heer S. is de heer Sandmann, eigenaar van café 't Metalen Kruis, bedoeld - deed duidelijk zijn best om de attractie ook aantrekkelijk te maken voor dames en heren die liever niet in een café gezien wilden worden. Kennelijk bezochten die dames en heren de attractie ook, want het Utrechtsch Dagblad schreef op 30 maart, toen de toestellen een week in Utrecht waren: 'De kinetoscoop en de phonograaf (..) trekken steeds meer bezoek. Terwijl wij er deezer dagen waren, troffen wij er een gezelschap heeren en dames, die vol bewondering waren, zoowel voor hetgeen de kinetoscoop hun te aanschouwen als voor wat de phonograaf te hooren gaf.' Dit is de enige verwijzing naar de publieke belangstelling voor deze kinetoscoopvertoning in de Utrechtse kranten. Die belangstelling is waarschijnlijk niet slecht geweest. Terwijl het de bedoeling was de toestellen ongeveer veertien dagen tentoon te stellen, waren ze in begin mei nog te bezichtigen en te beluisteren. Ze zijn dus ongeveer zes weken in Utrecht geweest.

Afbeelding van de kinetoscoop

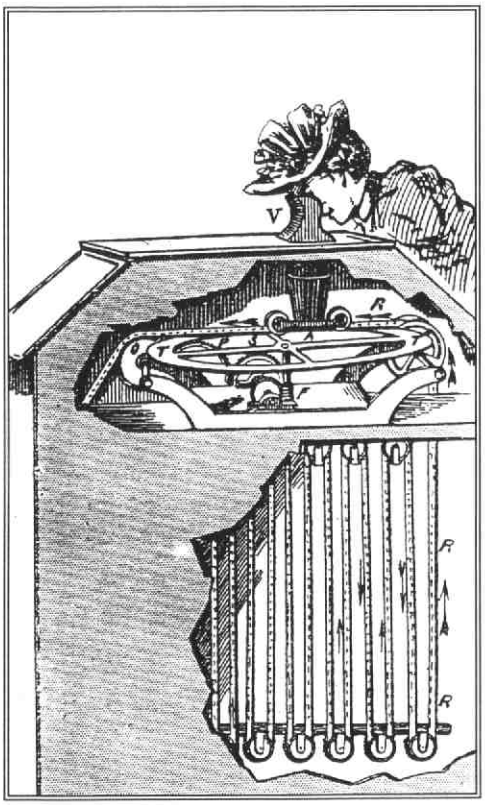

Eind september 1895 waren de kinetoscopen weer te bewonderen. Nu in sociëteit De Vereeniging aan de Mariaplaats. Daar was ook de fonograaf weer te beluisteren. Dat zal zo'n drie weken hebben geduurd, want vanaf 20 oktober werden er in de Vereeniging elke avond specialiteitenvoorstellingen gehouden. De kinetoscopen en de fonografen zullen er toen wel niet meer hebben gestaan. Zij zijn dus waarschijnlijk ongeveer drie weken te zien en te horen geweest. Het was de laatste keer dat de kinetoscoop in Utrecht te bezichtigen was. Geen wonder, want spoedig zou het privé gluren naar de niet zo scherpe beeldjes in de kinetoscoop plaatsmaken voor de projectie van de film op het witte doek. Dat was een veel beter systeem, zoals de journalist van de het Utrechtsch Nieuwsblad al op 9 december 1896 opmerkte in zijn beschrijving van de eerste filmvoorstelling van Christiaan Slieker. Het projecteren op het witte doek gaf de film niet alleen veel grotere overtuigingskracht, het bleek ook - in tegenstelling tot wat Edison dacht en wat de broers Lumière hoopten, maar niet verwachtten - heel winstgevend te exploiteren.

Met een beetje goede wil kan de geschiedenis van de film voor wat Utrecht betreft in maart 1895 beginnen. Maar de geschiedenis van de film op het witte doek - en dat is toch de echte film - begint in november 1896. En de viering van het honderd-jarig bestaan van de film moet dus voor wat Utrecht betreft in november 1996 zijn hoogtepunt vinden. Alle festiviteiten die tot nu toe hebben plaatsgehad, hoe leuk ook, beschouwen we dus maar als aanloop daarheen. Intussen is er nog tijd om voorbereidingen te treffen om het honderd-jarig jubileum van de komst van de film naar Utrecht waardig te vieren.

Het is dan ook verheugend dat de Utrechtse filmorganisaties, het Springhaver Theater, Wolff Bioscoopondernemingen, Pathé Cinemas, Filmcentrum 't Hoogt, het Instituut voor Film en TV-wetenschap Universiteit Utrecht en het Nederlands Film Festival op het ogenblik plannen daarvoor ontwikkelen.

Blik in de ovenschacht van steenfabriek de Bosscherwaarden

Opkomst en ondergang van de Utrechtse steenfabricage

Sinds enkele jaren valt een toenemende belangstelling te constateren voor ons industrieel verleden. Dit blijkt niet alleen uit de stroom van publikaties over dit onderwerp, ook groeit het aantal industrieel-archeologische verenigingen en is 1996 uitgeroepen tot het Jaar van het Industrieel Erfgoed. Tegelijkertijd kunnen we echter constateren dat de tastbare herinneringen aan dit verleden in snel tempo verdwijnen. Zo is in Utrecht de uit 1905 daterende elektriciteitscentrale aan de Nicolaas Beetsstraat, een van de laatste karakteristieke overblijfselen uit de beginperiode van de Nederlandse elektriciteitsvoorziening en daarmee van nationaal belang, zojuist tot de grond toe afgebroken. De restanten van de eens bloeiende textielnijverheid in Veenendaal hebben moeten wijken voor stadsvernieuwing. Ook de wolfabriek Hollandia, de laatste herinnering aan deze periode, wordt met sloop bedreigd. Hetzelfde geldt voor de Utrechtse steenfabricage, lange tijd een van de belangrijkste economische activiteiten in de provincie.

Vrijwel niets herinnert nog aan deze bedrijvigheid, die werd gekenmerkt door zware en ongeschoolde arbeid, waarbij op grote schaal vrouwen en kinderen werden ingezet. Een verhaal van armoede, van slechte woon- en leefomstandigheden, van geïsoleerde arbeidersgemeenschappen met een eigen subcultuur lijkt hiermee in de vergetelheid te raken. Steenfabriek de Bosscherwaarden in Wijk bij Duurstede, die met zijn ringoven de overgang markeert van een ambachtelijke naar een industriële produktiewijze, staat op de nominatie om te worden gesloopt. Als laatst overgebleven ringoven in de provincie Utrecht en langs de noordelijke Rijnoever - op de restanten van een ovenschacht bij Wageningen na- , vertegenwoordigt hij evenwel een grote zeldzaamheidswaarde.

In Utrecht was de steenfabricage steeds langs de waterwegen gevestigd en heeft zich in de loop van de tijd in zuidelijke richting verplaatst. Al in de middeleeuwen kwamen steenbakkerijen voor langs de Vecht en de Oude Rijn. Het laatste gebied groeide in de 17e en 18e eeuw zelfs uit tot het centrum van de Nederlandse steenfabricage. Een grote concentratie van steenfabrieken bevond zich in de omgeving van Woerden (toen nog Zuid-Holland). Na de kanalisatie van de Hollandse IJssel, omstreeks 1860, werden steenfabrieken opgericht in plaatsen als Montfoort en IJsselstein. De groei van de steenfabricage die in deze tijd plaatsvond, hing samen met een toename van de bouwactiviteiten. De bouw van nieuwe openbare werken, en de verbetering van waterstaatswerken genereerden een grote vraag naar bakstenen. In de steden zorgde de bevolkingsgroei voor een grote behoefte aan bakstenen voor de bouw van nieuwe huizen. Ook de wijziging van de vestingwet in 1874 mag hierbij niet onvermeld blijven. Deze zorgde ervoor dat het Ministerie van Oorlog een grote opdrachtgever werd, die op grote schaal vestingen liet bouwen en fortificaties uitvoeren. In dezelfde tijd concentreerde de steenindustrie zich in het gebied van de grote rivieren. Hier beschikten de steenfabrieken over grote hoeveelheden klei van een goede kwaliteit. Bovendien beschikten zij over goede transportmogelijkheden over de inmiddels genormaliseerde rivieren. In Utrecht kwamen nieuwe steenfabrieken op langs de Lek en Neder Rijn, in plaatsen als Wijk bij Duurstede, Elst en Rhenen.

Na de eeuwwisseling verdwenen veel steenfabrieken langs de Oude Rijn, omdat de kleivelden daar uitgeput raakten. Langs de Vecht nam het belang van de steenfabricage af omdat de modernisering die zich in deze branche voordeed niet werd gevolgd. Langs de IJssel werden de nieuwe ontwik-

Zicht op het ovengebouw van steenfabriek de Bosscherwaarden

Jean-Paul Corten

kelingen wel gevolgd en verschenen moderne ring- en vlamovens. Toch kon ook hier de steenfabricage zich niet handhaven door de concurrentie van de fabrieken langs de grote rivieren, die gunstiger waren gesitueerd voor de aan- en afvoer van grondstoffen en eindprodukten. Het centrum van de Utrechtse steenfabricage kwam zodoende in de jaren '50 van deze eeuw langs de Lek en Neder Rijn te liggen.
Steenfabriek de Bosscherwaarden was één van deze fabrieken. Hier was in 1923 een ringoven gebouwd en voorzien van een circa 40 meter hoge schoorsteen. In de jaren '50 is de houten dakconstructie vervangen door een golfplaten dak op metalen spanten. Het karakteristieke aanzien van de steenoven is daarmee aangetast. De imposante oven met zijn hoge schoorsteen, die een evenwichtige aanvulling vormt op het horizontale rivierenlandschap, is echter nog steeds aanwezig. Tijdens de sanering van de Nederlandse steenfabricage in het begin van de jaren '90, die werd ingegeven door een grote overproduktie, is de Bosscherwaarden gesloten. In dezelfde tijd sloot een aantal andere steenfabrieken de poorten, zodat er in de provincie nu nog maar één steenfabriek in bedrijf is. Het merendeel van de overbodig geworden steenfabrieken is inmiddels afgebroken. De Bosscherwaarden lijkt hetzelfde lot beschoren.

-Romeins Utrecht.
-De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust.

Maar liefst twee boeken waarin het Romeinse verleden van Utrecht aan bod komt. In het eerstgenoemde boek geeft M. Montforts een beknopt maar goed overzicht van wat er bekend is over de Romeinen in en rond Utrecht. Ze behandelt het landschap, het *castellum* onder het Domplein en de bewoningssporen rond de Boterstraat-Buurkerk en rond het Pieterskerkhof. Daarna volgen hoofdstukken over de bewoners zelf: de soldaten en de burgers, met onder andere aandacht voor de uitrusting en het dagelijks leven. Tenslotte beschrijft ze de nederzettingen rond Utrecht als Vechten en De Meern en de zichtbare restanten van dit Romeinse verleden, zowel in het 'veld' als in de musea.
Wie daarna wil weten hoe de Romeinse aanwezigheid in Utrecht en omgeving zich verhield ten opzichte van de andere door de Romeinen gebouwde forten, kan uitstekend in het tweede boek terecht. Na een inleiding over de grensverdediging worden alle *castella* tussen Remagen en de Noordzeekust (met een uitstapje langs de Lippe) door een aantal experts behandeld. Provinciaal archeoloog Saskia van Dockum neemt hierbij het rivierengebied met daaronder Utrecht voor haar rekening (Montforts schrijft overigens dat 10% van het Utrechtse *castellum* is opgegraven, waar Van Dockum het op 5% houdt; een verschil over een toch simpel gegeven dat vaker in de literatuur opduikt). Duidelijke kaartjes en plattegronden en literatuurlijstjes complementeren dit boek. (BHG)

M.J.G.Th. Montforts, *Romeins Utrecht.* Matrijs, Utrecht 1995, 71 p., ill., prijs *f*24,95, ISBN 90-5345-039-4.

Tilmann Bechert en Willem J.H. Willems, *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust.* Matrijs, Utrecht 1995, 120 p., ill., prijs *f*45,-, ISBN 90-5345-073-4.

De kerk van Herlulf als middelpunt van het oude dorp Houten

De onlangs overleden kenner van het gebied rond de Kromme Rijn, Leen de Keijzer, concentreert zich in dit boek op de kerk van Houten, gebouwd op een terrein dat in de vijfde eeuw voor Chr. al werd bewoond. In het eerste deel bespreekt hij de resultaten van het archeologische onderzoek en wat er verder over het ex- en interieur van de kerk bekend is (onder andere een grote duivenzolder en een koor dat na de reformatie als paardestal en turfhok is gebruikt). In het tweede deel volgen enkele elementen uit de kerkgeschiedenis van Houten, zoals de beide broederschappen en de bezigheden van de koster als doodgraver. Het is jammer dat over het religieuze leven blijkbaar niet veel meer te vinden was. Een lijst met de predikanten van Houten en twee bestekken uit 1678 besluiten het boek. (BHG)

L.M.J. de Keijzer, *De kerk van Herlulf als middelpunt van het oude dorp Houten.* Uitgave van de Historische Kring Tussen Rijn en Lek, Houten 1995, 96 p., ill., prijs *f*19,50, ISBN 90-6746-015-X.

Agenda

Voorjaarsledenvergadering 1996

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Voorjaarsledenvergadering op woensdag 5 juni 1996 om 19.30 uur in het CSB-gebouw, Kromme Nieuwe Gracht 39 te Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de najaarsledenvergadering op 22 november 1995 (ter inzage)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Presentatie jaarrekening 1995
5. Mededelingen vanuit de Vereniging
6. Bestuurswisseling en -uitbreiding

Door het vertrek van Joop Baars stelt het bestuur voor Peter Kroes als nieuwe penningmeester te benoemen. Verder wordt voorgesteld Henny Zoontjes als bestuurslid belast met PR-zaken en Resl Rive als tweede secretaris in het bestuur te benoemen.
Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling doen aan de secretaris.

7. Jubileum Vereniging in 1998
8. Wijziging statuten en huishoudelijk reglement
9. Rondvraag
10. Sluiting

Na afloop van deze voorjaarsledenvergadering zal er een lezing worden gehouden door Jeroen Jekel, beheerder van de in het Universiteitsmuseum berustende collecties van het Utrechts Studentencorps. De titel van de lezing luidt 'Lustrumvieringen van de Utrechtse Universiteit. Maskerades van 1736 tot 1956'
Aan de hand van dia's en films wordt een beeld geschetst van de geschiedenis van de lustrumvieringen van de Utrechtse universiteit. Vanaf 1836 werden deze vieringen door leden van het Utrechts Studentencorps georganiseerd. Deze maskerades hadden altijd een historisch thema. Voor de bewoners van de stad Utrecht waren het schitterende schouwspelen die om de vijf jaar terugkeerden.

Afsluiting met een drankje.

Plaats: C.S.B.- gebouw,
Kromme Nieuwegracht 39, Utrecht
Aanvang: ca. 20.45 uur
Toegang: gratis voor leden, niet-leden betalen *f* 2,50

Lezingen-avond

Op donderdag 2 mei organiseert de Vereniging Oud-Utrecht een lezingen-avond, waar zullen spreken de historicus drs. K. Wingelaar, over Rijksbursalen aan de Utrechtse Universiteit (1815-1843), en de medisch-historicus dr. G.T. Haneveld, over de Utrechtse "Pillenschool", 's Rijks Kweekschool voor militair geneeskundigen in de negentiende eeuw.

Plaats: S.N.K. - gebouw,
Plompetorengracht 3, Utrecht
Aanvang: 20.00 uur (zaal open 19.30 uur)
Toegang: gratis voor leden, niet-leden *f* 2,50

Historisch café

Iedere 2e vrijdag van de maand
Plaats: Weeshuis, Domplein

Stadswandeling langs Jugendstilpanden in Utrecht

Op zondag 12 mei wordt een ca. 2 uur durende stadswandeling georganiseerd. In Utrecht verrezen panden in een soort "lokale" variant van de Jugendstil. Deze "Utrechtse" stijl kenmerkt zich met name door het gebruik van glas-in-loodramen met Jugendstildecoraties en andere ingevoegde versieringen. Ondanks dat men in Utrecht regelmatig Jugendstilvormen invoegde in de zg. historiserende stijlen, zijn er ook mooie voorbeelden te geven van "zuivere" Jugendstilarchitectuur, welke tijdens de wandeling nader bekeken zullen worden.

Tijd: zondag 12 mei a.s. van 14.00 tot ca. 16.00 uur
Kosten: fl 25,- (incl. syllabus)
Inlichtingen en opgeven bij : St. Watteyn Kunstprodukties, tel. 030 - 2 71 53 83
(op werkdagen na 12.00 uur, eveneens op zaterdag)

Tentoonstelling Stadsmuseum Woerden

Tot en met 2 juni wordt in het Stadsmuseum Woerden een unieke tentoonstelling gehouden van schilders, die gewerkt hebben in het "Groene Hart" van Holland.
De expositie draagt de toepasselijke naam "Gras en Wolken". De tentoonstelling beslaat de periode 1630 tot 1930. Bij de tentoonstelling verschijnt een catalogus.

De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht

Reeds lange tijd zijn de verdwenen rivierlopen in de stad Utrecht een bron van discussie. Vele theorieën zijn al de revue gepasseerd, maar de meeste zijn niet of nauwelijks gefundeerd op feiten. Evenmin zijn ze gebaseerd op (archeologische) opgravingen of aanwijzingen in de huidige (of in het recente verleden vastgelegde) topografie, noch op bronnen uit de archieven. Helaas blijken eenmaal in de literatuur geslopen theorieën taai en worden ze steeds weer overgenomen door volgende auteurs. Nieuwe hypotheses lijken meer verwarring te stichten dan dat ze bijdragen tot de kennis over dit onderwerp. Pas in de afgelopen decennia is er systematisch onderzoek naar de ondergrond van de stad verricht. In het onderstaande wordt de ontwikkeling geschetst van de verschillende theorieën in de vorm van een historisch overzicht in een chronologische compilatie. Het artikel wordt afgesloten door een beknopte opsomming van wat thans bekend is over de natuurlijke ondergrond van de stad met daaraan gekoppeld een nieuwe reconstructie van de verdwenen waterlopen.

Utrecht aan de Rijn

Vele malen is in historische bronnen vermeld dat Utrecht aan de Rijn heeft gelegen. De oudste daarvan is het Itinerarium Antonini (ca. 280-290) (Byvanck, 1931-1947). Uit de vroege middeleeuwen is voorts een aantal Karolingische oorkonden bekend dat melding maakt van de Rijn of in het algemeen een rivier. Zo zijn er oorkonden van de koningen Pippijn de Korte uit 753 en Karel de Grote uit 769 waarin beide koningen schenkingen van hun voorvaderen bevestigen, gedaan aan de Sint-Maartenskerk te Trecht, die gebouwd is "in vico, qui dicitur Treiecto super fluvium Reno" (Muller & Bouman, 1920, no. 43 en 45). Na de moord op Bonifatius in 754 werd zijn lijk per schip naar Utrecht teruggebracht en in de "minor ecclesia" (de kleinere kerk) geplaatst, omdat deze kerk vlak bij de rivier stond (Van Winter, 1975, p.71). Deze kerk bevond zich binnen de Frankische burcht, dus moet de rivier vlak langs de burcht hebben gelopen.

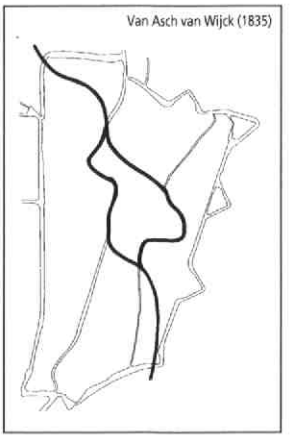

De eerste theorieën

Een eerste bruikbare beschrijving van de middeleeuwse rivierloop door de stad Utrecht wordt gegeven door Van Asch van Wijck (1835). Hierin wordt een Rijnloop beschreven vanaf een vertakking bij Nieuw-Amelisweerd, langs de zuidkant van de stad bij de Tolsteegpoort en viá het Lijnpad aan de westzijde van de stad naar de Leidsche Rijn. Bij Nieuw-Amelisweerd takte zich de Vecht af en stroomde om het gerecht Abstede heen, langs Oudwijk en door de Biltse Grift, om bij de Bemuurde Weerd in de huidige Vecht uit te komen. De Vecht en de Rijn naderden elkaar zo dicht nabij de noordoosthoek van de stad, dat het goed mogelijk is dat beide armen elkaar hier weer raakten, zodat de stad op een eiland lag. Een minder belangrijke Rijntak liep door de stad zelf: vanaf Zonnenburg door de Oudelle, het gebied tussen de Nieuwegracht en de Maliesingel[1], bij de Herenstraat afbuigend naar het westen richting Oudegracht. De Oudegracht vanaf de Hamburgerbrug tot aan de Viebrug is een deel van deze riviertak. Vanaf de Viebrug gaat het dan verder langs de Jacobikerk en de Waterstraat. Via het Paardenveld wordt weer aangesloten op de westelijke hoofdstroom. Een deel van de Nieuwegracht en de Kromme Nieuwegracht is wellicht een andere tak, die langs het Hoogt in de Neude eindigt. De Neude stond bekend als haven. De lage grond deed vermoeden dat de Rijn hier een kom of haven gevormd had. Van Asch van Wijck geeft geen duidelijke motivatie voor de door hem bedachte Rijnloop. Slechts twee door hem veronderstelde verheffingen ten zuiden en ten oosten van de stad zouden de verklaring moeten vormen voor de vertakking van de Rijn en de Vecht.

L.A. van der Tuuk

Opvallend is, dat de door Van Asch van Wijck beschreven Rijnloop veel gelijkenis vertoont met een historische kaart waarop de oudst bekende Rijnloop is afgebeeld, weergegeven in het jaar 690: de 'Delineatio Veteris Castri'. Het is niet duidelijk welke waarde moet worden gehecht aan deze plattegrond, die veel later ontstaan is, mogelijk in de 17e eeuw, en waarop de situatie is aangegeven zoals de maker van de kaart dacht dat Willibrord bij zijn komst in Trecht zou hebben aangetroffen. Deze kaart is het oudst bekende document waarop een voormalige rivierenloop is aangegeven. De getekende eilandjes in de buitenbocht van de rivier kunnen een aanwijzing zijn voor een reeds gevorderde verlandingsfase van deze tak. Of Van Asch van Wijck zich heeft laten inspireren door de bovengenoemde kaart of misschien door een tekst waar deze kaart bijhoorde, is niet duidelijk. De opmerking van Van Asch van Wijck, dat de Neude een haven is geweest was al eens geopperd door Lambertus Hortensius (1546). Deze nam aan dat het Romeinse castellum ter plaatse van de Paulusabdij had gestaan, o.a. door het toponiem Romenburgerstraat (thans Hamburgerstraat). Ter plaatse van de Ossemerckt (Neude) is een oude haven geweest, de Rhijnkens-haven genaamd. Dat hier een haven was, werd bewezen door de in zijn tijd opgegraven scheepsdelen. De naam Neude zou afgeleid zijn van Noda of Niedam. Een citaat van Hortensius:

Aende Noort-zijde van de stadt ontrent sinte Johans kercke daer nu de Ossemerckt staet is een oude haven geweest, welcke Rhijnkenshaven ghenaemt was, alwaer noch voor een tijdt langh in 't graven van de fondamenten der huysen noch eenighe verrotte plancken van schepen, masten, sprieten, riemen, ende meer andere instrumenten totte schepe dienende.

Verder laat deze auteur zich nog in algemene bewoordingen uit over de positie van Utrecht aan de Rijn:

De Stadt Utrecht is op den Rhijnstroom gelegen. Maer den Rhijn heeft eermaels door veele andere weghen in de zee gheloopen, gelijcken d'oude figuren van grachten ende verscheyden monumenten openbaerlijck ghetuyghen. Nochtans en liep sy niet nederwaert door de stroom van de Lecke, maer op Duyrstede met een geweldigen loop liep aen Utrecht, van daer beginnende een vloed uytten Westen, liep met een drayende omwech voorby Woerden ende Leyden... Daer is oock noch een wateringe ontrent die voorschreven plaetse (beneven de wech van Amerongen tot Utrecht), dewelcke na Utrecht nedervloeyt, ende hier den Ouden-Rhijn alwaere sy haer omkeerende in de zee ontlast, ende voert haren ouden naem almede. En dat dese seer bequaem geweest is om koop-waren uyt ende in de stadt te voeren, is notoir ende kenlijck. De poorte aen de Zuyt-zijde door de welcke den Rijn in de stadt quam ende daer men het goet vertolden, hiet de tolpoorte ende heeft sijnen ouden name noch behouden.

Van der Monde (1844-1846) sluit zich geheel aan bij de mening van Van Asch van Wijck betreffende de Rijnloop. Daarnaast is er volgens deze auteur ook nog een vertakking langs het Oudkerkhof. Dit naar aanleiding van indertijd recente vondsten van scheepsdelen en schoeiingen achter huizen aan de zuidzijde van het Oudkerkhof en de noordzijde van het Domplein. Een vermelding in een schepenbrief uit 1319, dat het huis Compostelle op de Ganzenmarkt aan een 'water' lag, bevestigt deze mening. Van der Monde vermoedde ook een natuurlijke waterloop ter plekke van de Vuilesloot en de Korte Jufferstraat in verband met het bochtige verloop van deze straten. De inmiddels rechtgetrokken Vuilesloot heet tegenwoordig Keizerstraat.

Beperkte Van Asch van Wijck de Oudelle nog tot het gebied tussen de Nieuwegracht en de Maliesingel, Van der Monde heeft dit gebied uitgebreid tot het hele gebied ten oosten van de Nieuwegracht, de Kromme Nieuwegracht, de Drift en de Plompetorengracht, en heeft dit gebied tevens gedegradeerd tot 'stadsvuilnisbelt'.

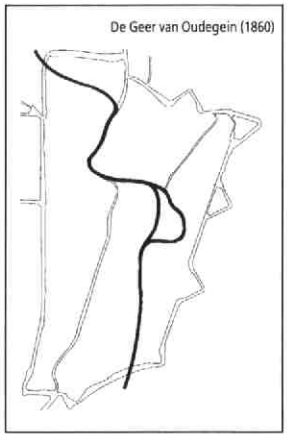

De Geer van Oudegein (1860)

neemt slechts een deel van de Rijnloop van Van Asch van Wijck en Van der Monde over, namelijk het traject door de Oudegracht tussen de Stadhuisbrug en de Viebrug. Deze auteur betrekt de Minstroom en de gehele Nieuwegracht in zijn verhaal. Vanaf Pausdam twijfelt hij tussen een loop langs de Kromme Nieuwegracht, of door Achter Sint-Pieter.

De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht

Vervolgens door de Minrebroederstraat naar de Oudegracht tot aan de Jacobibrug, en via de Waterstraat naar de stadsrand. De rivierloop door de Hamburgerstraat en de Oudegracht tussen Hamburgerbrug en Stadhuisbrug neemt hij niet over van Van Asch van Wijck en Van der Monde.

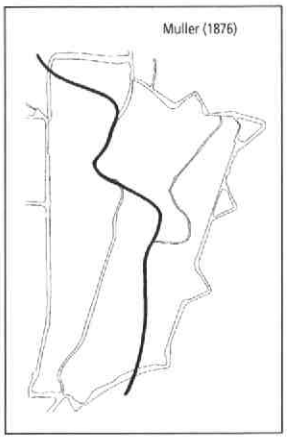

Muller (1876)

neemt voor een groot deel de rivierloop van De Geer van Oudegein over, hoewel hij aarzelt over de Minstroom als toegang tot de stad. Wel is hij zeker van de loop via Achter Sint-Pieter en Oudkerkhof richting Ganzenmarkt, dit in verband met de toen recente ontdekking van een schoeiing onder de Sint-Willibrordkerk in de Minrebroederstraat, die wees in de richting van Achter Sint-Pieter en een eerder gedane ontdekking van een schoeiing ten zuiden van het Oudkerkhof. Dan volgt deze auteur De Geer weer door de rivier door de Oudegracht tot aan de Jacobibrug te laten stromen. Hij verklaart dit door het bochtige verloop van dit stuk gracht. Het vervolg van de rivier gaat door de Waterstraat naar het westen. Muller is het eens met zijn voorgangers, dat de Rijn een aftakking had ten zuiden van de stad, welke in westelijke richting langs het 'Lijnpad' stroomde.

Calkoen (1898-1899) vermoedt dat er een groot aantal watertjes met een willekeurige richting door en langs Utrecht stroomde, waarin geen hoofdrichting te herkennen was.

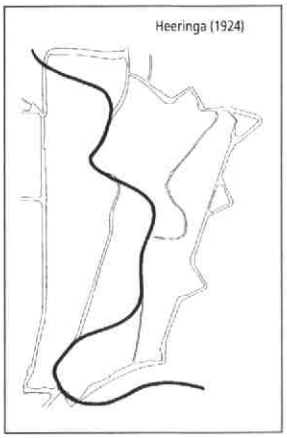

De twintigste eeuw

Een nieuwe theorie over de binnenkomst van de Rijn in de stad geeft Heeringa (1924). Hij laat de rivier de stad binnenstromen via de 'Nieuwe Min' (ter plaatse van de Abstederdijk) en met een bocht overgaan in het zuidelijke gedeelte van de Oudegracht (bij de Twijnstraat), om bij de Vollersbrug naar de Nieuwegracht af te buigen. Dit wijkt af van de tot dan toe 'gewone opvatting' dat de Rijn de stad binnenstroomt via de huidige Minstroom naast het verpleeghuis Sint-Hiëronymus in het zuidelijke deel van de Nieuwegracht. De verdere rivierloop neemt deze auteur over van Muller. Heeringa staaft zijn theorie met aanwijzingen in de huidige topografie, zoals onverklaarbare bochten in waterwegen.

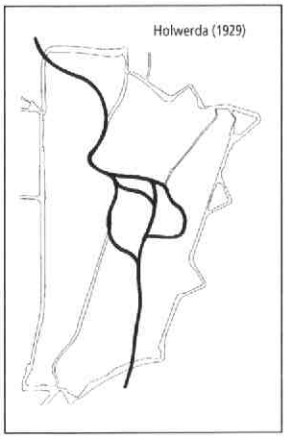

Holwerda

grijpt in 1929 weer terug op Van Asch van Wijck, De Geer van Oudegein en Muller en combineert alle door de stad lopende Rijntakken tot een rivierenstelsel dat diverse eilanden omsluit. Deze auteur ziet in zijn geconstrueerde waterloop 'een complete overeenstemming' met de Delineatio Veteris Castri uit 690.

Acket (1931) bespreekt de Rijnloop ten westen van de stad aan de hand van de kaarten van de Vrijheid der stad, door Evert van Schayck in 1539, Jacob van Deventer omstreeks 1570 en Caspar Specht in 1696. Door vergelijking van deze kaarten en de vooronderstelling dat de Rijn de stad verlaat in het verlengde van de Waterstraat, komt Acket tot de conclusie dat de loop van de rivier moet zijn geweest: een stukje Vleutensevaart, Damstraat, Leidse-

weg tot aan het park Oog in Al, waarvanaf de grens van de stadsvrijheid gevolgd wordt. Bij Oog in Al voegde zich een tak: de Lijnpad Rijn, die zich bij de Tolsteegpoort afsplitste van de hoofdtak, om door het gebied van de latere moesgrachten (in de huidige Dichterswijk) en het Jaarbeursterrein naar Oog in Al te stromen. De aftakking van de Lijnpad Rijn, een strategisch punt, wordt gemarkeerd door de Bijlhouwerstoren, die iets binnen de andere vestingwerken stond en ook ouder was. Het toponiem Lijnpad betekent jaagpad.
Van Vuuren (1932) vraagt zich af of een hoogterug, die de Kromme Nieuwegracht, Jansdam, Minrebroederstraat en de Oudegracht naar het noorden volgt, niet een verlande rivier is, en ondanks de aangetoonde kunstmatige ophogingen al in eerste aanleg aanwezig was.

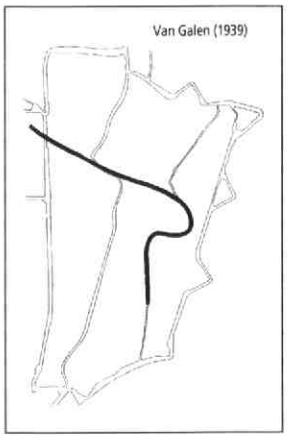

Van Galen (1939)

vermoedt een Rijnloop vanaf de Ganzenmarkt naar het westen, zoals bij de opgravingen in 1971 bij Hoog Catharijne zou worden bevestigd. Als argumenten noemt deze auteur het voorkomen van een belangrijke scheidslijn op de plaats van de noordoever van de rivier en een vermoedelijke dijk, zoals blijkt uit het toponiem 'Hogherstraete' nabij het Barbaragasthuis (Oudegracht 158). Het gedeelte van de Oudegracht tussen de Bakkerbrug en de Weerdsingel moet gegraven zijn in de 12e eeuw.

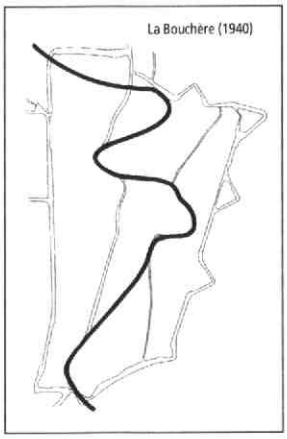

Labouchère (1940)

neemt de theorie van Heeringa over, maar noemt de riviertak door de stad de Vecht. De Rijn zelf komt uit het Kromme Rijngebied en vervolgt door de Lijnpad Rijn zijn weg. Nieuw is de theorie van Labouchère om de rivier bij de Drakenburgstraat van de Oudegracht af te laten buigen over de Neude, richting Voorstraat, en in de buurt van de Plompetoren de stad te laten verlaten, waarna de rivier via een grote bocht weer de stad binnenkomt en langs de Waterstraat en de Daalsedijk verder stroomt. De veronderstelde rivierloop over de Neude wordt verklaard door de vondst van een schoeiing bij de bouw van het postkantoor in de jaren twintig. De huidige bocht in de Voorstraat zou met een bocht in de rivier samenhangen. De merkwaardige plaats van de toenmalige parochiegrens tussen Buurkerk en Jacobikerk halverwege de Plompetorengracht zou worden verklaard doordat deze langs de rivier liep. De loop langs de Waterstraat leidde Labouchère af uit de bochtige rooilijn en de naam van de straat.

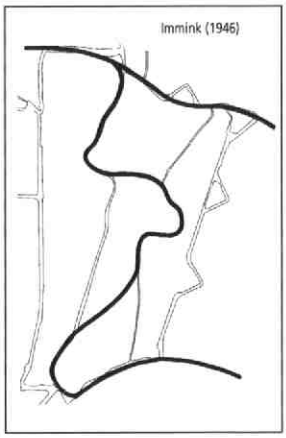

Immink (1946)

zegt voor het eerst iets meer over de Vechtloop. Hij neemt aan, dat voor de stadsbuitengracht ter plaatse van de Weerdsingel gebruik is gemaakt van een oude Vechtarm op grond van het bochtige verloop van deze singel; het toponiem 'weerd' duidde op een door water omgeven stuk land, ten noorden van de singel. Een andere aanwijzing zag hij in een in vloeiende bochten verlopende perceelscheiding op een tekening in het kaartboek van Sint-Jan.
Deze auteur veronderstelt voorts, dat voor de stadsbuitengracht bij

De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht

de Tolsteegsingel gebruik is gemaakt van een oude Vechtarm. Deze loopt in een bocht en parallel aan de toenmalige loop van de Minstroom. Stadsgracht en Minstroom hebben dan beide als twee stroomdraden in een oude bedding van de Vecht gelegen. Dat de stadsgracht op deze plaats van natuurlijke oorsprong is, wordt ondersteund door een oorkonde waarin het stroomregaal of (vis)recht op de rivieren van dit stuk stadsgracht wordt genoemd. Daaruit blijkt dat we hier te doen hebben met een vanouds natuurlijke waterloop. De bisschop verklaart onder meer visserij te verlenen 'dor der stadt borggrave van Utrecht achter Sint-Nicolaas van de Nickercule tot de Tollenstege in dienstmans stat' aan heer Wernaer zoon van heer Vrederic. (Oorkonde van 1 mei 1303, *Berkelbach van der Sprenkel*, Regesten der bisschoppen, 32).

Immink neemt de loop van de door de stad stromende Rijnarm over van zijn voorgangers met uitzondering van het noordelijke deel, dat met de Vecht samenkomt in de buurt van de Weerdsluis op grond van aanwijzingen voor de nabijheid van een rivier en de lichte bocht in het noordelijke uiteinde van de Oudegracht. Voorts stroomde de Rijn volgens Immink door de Kromme Nieuwegracht en waarschijnlijk door de Jansdam, Minrebroederstraat en Ganzenmarkt en niet door Achter Sint-Pieter en Oudkerkhof. Dit naar aanleiding van een opmeting in een funderingssleuf op de Kromme Nieuwegracht, waaruit een rivierbedding is aangetoond.

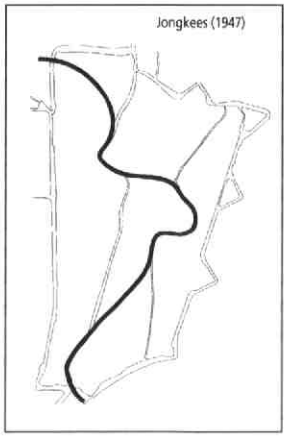

Ook Vollgraff, Van Hoorn & Jongkees (1946)

menen dat de Rijn, komende van de Oudelle, naar het oosten boog en de Kromme Nieuwegracht volgde. Dit naar aanleiding van een opgraving in de tuin van het pand Achter Sint-Pieter 22, waar de nabijheid van een rivier werd aangetoond en de bovengenoemde opgraving bij een pand op de Kromme Nieuwegracht.

Jongkees zelf (1947) neemt weer de Rijnloop van Heeringa over. Jongkees voert wat meer argumenten aan: de vondst van een restant van een rivierbedding in een Romeinse context in een pand op de Kromme Nieuwegracht; het toponiem Runnebaan dat aan de Rijn herinnert; de hoogtekaart in het Jaarboekje Oud-Utrecht van 1932; de vermelding in 1319 van een water ter plaatse van de Ganzenmarkt; de vondst van schoeiingen op de Ganzenmarkt en in de Minrebroederstraat; de immuniteitsgrenzen van Sint-Pieter en Sint-Jan; de vermelding in een charter uit 1127, dat woningen aan de Vuylsteech (tegenwoordig Annastraat) aan het water liggen; de te noordelijke ligging van de Janskerk ten opzichte van het veronderstelde kerkenkruis.

Diverse vondsten van schoeiingen en schuiten ongeveer op de huidige perceelscheiding tussen het Domplein en het Oudkerkhof worden door Jongkees in verband gebracht met een gegraven water: de Sint-Maartenssloot. Op grond van het feit dat hier slechts middeleeuwse vondsten zijn gedaan, moet dit water pas in de middeleeuwen zijn gegraven.

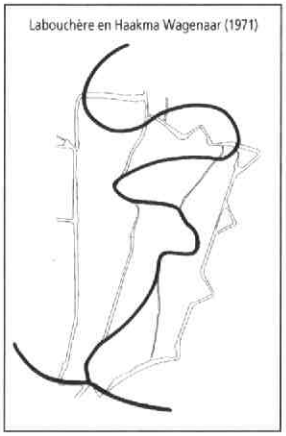

Haakma Wagenaar (1971)

voegt aan de veronderstelde rivierloop van Labouchère uit 1940 nog een bocht toe: een meander vanaf de Oudegracht bij de Vollersbrug over het Servaasbolwerk naar de Runnebaan, op grond van een in 1970 gevonden rivierbedding tijdens nieuwbouw van de Willem Arntsz Stichting.

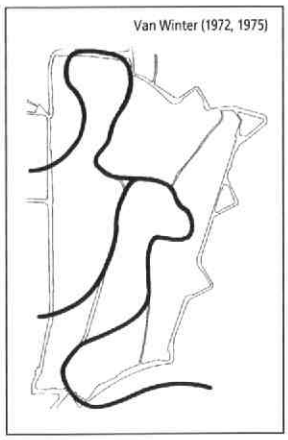

Van Winter (1972, 1975)

volgt de mening van Immink en Jongkees en laat de Rijn via de Minstroom, de zuidelijke bocht in de Oudegracht, de Nieuwegracht en de Kromme Nieuwegracht naar de Jansdam, Minrebroederstraat en Ganzenmarkt stromen op grond van de huidige hoogtekaart, de topografie met de afwijkende (naar het noorden verschoven) ligging van de Janskerk ten opzichte van het kerkenkruis en het toponiem Oudelle. Daarna wijkt zij echter van al haar voorgangers af door de Rijn naar het zuiden te laten stromen door de Oudegracht, om ter hoogte van de Geertekerk naar het westen af te buigen en te vervolgen in de Lijnpad Rijn. Dit alles op grond van de huidige hoogtekaart en een door archeologen geconstateerd niveauverschil in de Romeinse tijd aan de westzijde van het voormalige castellum. De toen opgegraven rivierbedding onder Hoog Catharijne kan volgens deze auteur slechts van een kleine zijarm geweest zijn.

Van Winter beschrijft voorts nog een rivierarm, die aftakt bij het stadhuis en de loop van de noordelijke Oudegracht volgt. Deze tak buigt dan in westelijke richting af naar de Weerdsingel en stroomt via de Waterstraat en het Vredenburg naar Achter Clarenburg. De loop van deze arm wordt wederom verklaard met de hoogtekaart, voorts met het bochtige verloop van de Weerdsingel, de vondsten van rivierschepen bij de Waterstraat en de vondst van een restgeul bij Achter Clarenburg. Hoewel de titel 'Utrecht aan de Rijn, Middeleeuwse Rijnloop en wordingsgeschiedenis van de stad Utrecht' doet vermoeden dat het hier om een middeleeuwse Rijnloop gaat, haalt de auteur toch regelmatig de Romeinse periode aan en lijkt de Rijn niet van bedding veranderd vanaf de Romeinse periode tot aan de volledige verlanding.

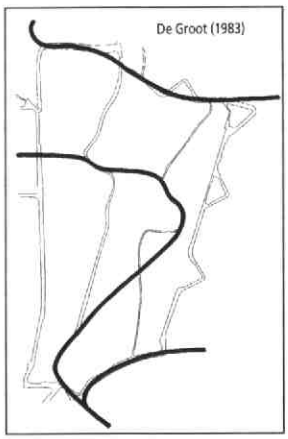

De Groot (1983)

volgt de mening van Immink en laat de Rijn langs het zuidelijk deel van de Oudegracht door het Nieuwegrachtgebied naar de Kromme Nieuwegracht lopen. De Runnebaan en het zuidelijk deel van de Kromme Nieuwegracht worden echter niet aangehouden, en wel naar aanleiding van de vondst van rivieroevers in de Jeruzalemstraat en op het Pieterskerkhof. Het verdere verloop wordt weer overgenomen van Immink tot aan de Bakkerbrug, vanwaar de Rijn zijn weg vervolgt naar het westen; dit naar aanleiding van de hierboven genoemde vondst van een rivierbedding onder Hoog Catharijne.

Evenals Van Galen verwerpt De Groot de natuurlijke oorsprong van het noordelijke gedeelte van de Oudegracht. Hij baseert zich daarbij op de aanwezigheid van oeverwalafzettingen, die wat sedimentatierichting betreft niet met de richting van de Oudegracht stroken, maar wel met rivierlopen ongeveer haaks hierop. Ook de noordelijke Vechtloop, ongeveer ter plaatse van de Weerdsingel, wordt van Immink overgenomen. Deze loop wordt door uitgebreide archeologische waarnemingen bevestigd. Bij de Tolsteegsingel neemt De Groot een natuurlijk water aan, namelijk de Vecht, die dan met een wijde boog via het Wilhelminapark en Buiten Wittevrouwen naar de noordelijke stadsgracht loopt.

Een nieuwe hypothese[2]

Onder door de mens opgebrachte ophogingslagen bevindt zich de natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht. Op een ondergrond van pleistocene dekzanden bevinden zich louter rivierafzettingen. De jongste van deze afzettingen kunnen worden verdeeld in vijf fysisch-geografisch herkenbare gebieden: drie stroomruggen (in het zuiden, in het midden en in het noorden van de stad) en twee komgebieden tussen deze stroomruggen in ge-

De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht

legen. Stroomruggen worden gekenmerkt door het voorkomen van voornamelijk rivierzand. Lager gelegen kommen bestaan grotendeels uit vette klei. Over grote delen van deze afzettingen komen kleiige overstromingslagen uit de middeleeuwen voor. Gedeelten zijn geërodeerd en alles is afgedekt met een door mensen opgebracht ophogingspakket. De natuurlijke ondergrond kan daarom soms meters diep zitten.

De oudste van de stroomruggen bevindt zich in de zuidelijke binnenstad **<1>** (zie bij dit nummer op het kaartje). Deze is vanaf 3500 jaar geleden afgezet door de Vecht, een zijrivier van de Rijn. De Vecht moet al voor de Romeinse tijd elders een bedding hebben gekozen, want in de Romeinse periode was hier slechts een restgeul of helemaal niets meer van over. Langs deze restgeul vond in ieder geval al in de eerste eeuwen na het begin van onze jaartelling bewoning plaats. Deze bewoners hadden de hoogste natuurlijke plek in de omgeving gekozen. De Romeinen kozen voor hun castellum een plaats die zelfs nog lager lag.

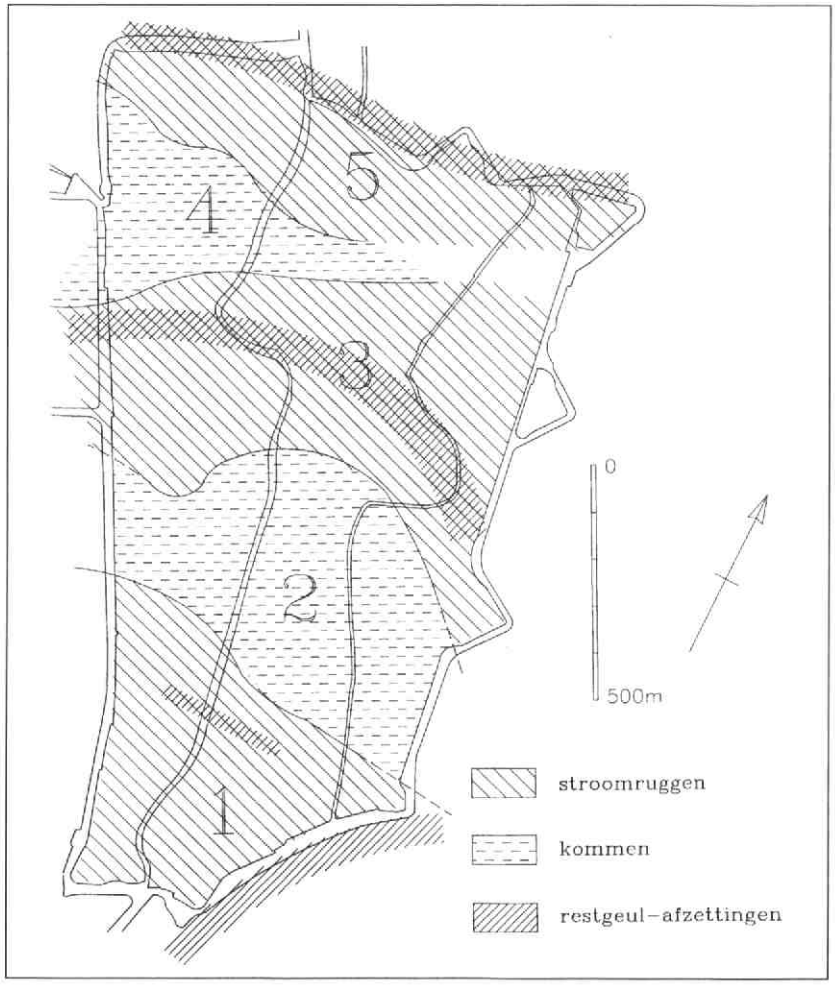

De dwars door deze stroomrug lopende Oudegracht moet op grond van de aan weerszijden van de gracht gevonden afzettingen als gegraven worden beschouwd. De hierin voorkomende bocht (bij de Twijnstraat) is in de tweede helft van de 12e eeuw op natuurlijke wijze ontstaan door sterke stromingsactiviteit, waarschijnlijk door overstromingen. Sporen van deze overstromingen zijn op verschillende plaatsen in de stad teruggevonden. Ook kronieken maken hier voor de jaren 1170 en 1173 melding van.

Ten noorden van deze stroomrug bevindt zich een komgebied waarin voornamelijk klei is afgezet **<2>**. De Oudegracht ten noorden van de Geertebrug is door dit komgebied heen gegraven. Er heeft hier vrijwel geen natuurlijke bochtvorming plaatsgehad in het moeilijk te eroderen pakket van zware klei. Het toponiem 'Oudelle' voor het oostelijk deel van dit gebied wijst op een kom, niet op een 'oud rivierdal', omdat hier in ieder geval sinds de tijd dat er geschreven bronnen bekend zijn geen rivier (meer) heeft gestroomd. Er is althans in dit gebied geen enkel spoor van een restgeul aangetroffen. De afsluiting van de hier gevonden kleiige rivierafzettingen door een Romeins vegetatieniveau dateert deze afzettingen in de Romeinse tijd of eerder. Er is dus geen sprake van middeleeuwse rivierafzettingen. Alleen een kleiige overstromingslaag kan in de vroege

middeleeuwen gedateerd worden. De noordelijk hiervan afgezette stroomrug <3> is gevormd door de Rijn, die in ieder geval vanaf de Romeinse tijd grotendeels dezelfde bedding heeft aangehouden. De rivier is in deze tijd slechts weinig naar het noorden opgeschoven. Alleen in de buurt van het Pieterskerkhof heeft de Rijn haar bedding verlegd en is de flauwe bocht uit de vroege Romeinse tijd tamelijk scherp geworden. Aan de binnenkant van de genoemde flauwe bocht bouwden de Romeinen aan het begin van onze jaartelling hun limesfort. De Rijn is daarna nog zeer actief geweest, want er is sindsdien ongeveer een meter oeverwal afgezet. Daardoor zijn deze afzettingen veel jonger dan de stroomrug van de zuidelijke binnenstad. In de loop van de middeleeuwen nam de rivieractiviteit af. Uit waarnemingen, maar ook op theoretische gronden, valt af te leiden dat de beddingbreedte bij de komst van de Romeinen ongeveer 250 meter was en in de Karolingische periode ongeveer 130 meter. Zo ontstond er in de late middeleeuwen een restgeul waarvan het noordelijke en oostelijke deel van de Kromme Nieuwegracht en de Oudegracht tussen Stadhuisbrug en Bakkerbrug nog deel uitmaken.

Hoewel de aanwijzingen van rivieroevers fragmentarisch en moeilijk te dateren zijn, ontstaat uit de gegevens wel een algemeen beeld van een in de tijd naar het noorden opschuivende rivier, die haar eindbedding had ongeveer ter hoogte van de Annastraat en de Minrebroederstraat. De zeer flauwe bocht uit het begin van de Romeinse tijd heeft in de middeleeuwen plaats gemaakt voor een tamelijk scherpe bocht ter plaatse van het noordoostelijk deel van de Kromme Nieuwegracht, die daarom gezien kan worden als de gekanaliseerde restgeul van deze rivier.
Uit de gevonden stromingsrichtingen volgt, dat de Rijn in de Romeinse tijd uit zuidoostelijke richting de stad binnenkwam, ongeveer bij het huidige Lepelenburg. De middeleeuwse rivier kwam meer vanuit het zuiden, maar is in het Nieuwegrachtgebied niet meer terug te vinden. Daarom moet ook deze rivier ongeveer bij het Lepelenburg de stad zijn binnengestroomd.
Op diverse plaatsen is een erosieniveau waargenomen, dat op het eind van de Romeinse periode kan worden gedateerd. Daar overheen is vaak een natuurlijke kleilaag aangetroffen van gemiddeld een halve meter dik, een bewijs dat er na de Romeinse bezetting veel overstromingen geweest zijn. Veelal wordt deze (meest vondstloze) kleilaag, die ook in het zuidelijke komgebied is aangetroffen, afgedekt door ophogingslagen uit de 13e eeuw of later, waardoor een meer nauwkeurige datering niet mogelijk is. Het gebrek aan vondsten lijkt erop te wijzen, dat er weinig bewoning was in Utrecht in de vroege middeleeuwen.

Ten noorden van de oeverwal van de Rijn bevindt zich een komgebied <4>. Eigenlijk kan alleen het westelijk deel van dit gebied met veenvoorkomens bij de Catharijnesingel een komgebied genoemd worden. Naar het oosten toe gaat dit komgebied geleidelijk over in een laagliggende, horizontale zandafzetting.
De jongste stroomrug is die van de middeleeuwse Vecht in de noordelijke binnenstad <5>. Deze stroomrug is in de 12e eeuw afgezet door een zich snel naar het noorden verplaatsende Vecht. Uit de gevonden beschoeiingen blijkt, dat deze steeds werden aangepast aan de zich verplaatsende rivier, evenwijdig aan de Waterstraat. Alle oeverwalafzettingen en schoeiingen in het gebied wijzen op de zuidelijke oever van een oost-west gerichte rivierloop. De noordelijke stadsbuitengracht kan als een gekanaliseerde restbedding van deze rivier worden beschouwd. De waarnemingen wijzen op een rivier die hier slechts in de middeleeuwen heeft bestaan.

Tot slot

Uit het historische overzicht blijkt, dat de vele ontwikkelde hypothetische rivierlopen gebaseerd zijn op zeer weinig kennis van de natuurlijke ondergrond van de stad. De meeste auteurs baseren hun theorie op slechts enkele uitgangspunten en nemen voor het overige de rivierlopen van vroegere auteurs over. Het lijkt erop, dat alle theorieën uiteindelijk teruggaan op de 'Delineatio Veteris Castri' of op een ons onbekende tekst bij deze plattegrond.
Opvallend is, dat alle auteurs gefixeerd zijn op de rivierloop door de stad. Er bestaat weinig interesse voor de verdere geografische situatie, ook al is deze net zo goed belangrijk om conclusies te kunnen trekken over de vroege topografie en bewoning van het stadsgebied.
De eerste volledig beschreven rivierloop wordt gegeven door Van Asch van Wijck (1835), waarbij deze zich baseert op gegevens van vroegere auteurs. Naarmate er meer

De theorieën over de rivierlopen in de stad Utrecht

concrete gegevens van de ondergrond bekend worden door onder andere archeologisch onderzoek, wordt ook het waarschijnlijkheidsgehalte van de reconstructies steeds groter. Een enkele keer wordt deze ontwikkelingslijn doorbroken door 'rebellen' zoals Labouchère (1940) en Van Winter (1972, 1975). De hypothetische rivierloop die door de meeste argumenten gestaafd wordt, is gegeven door de Utrechtse stadsarcheoloog De Groot (1983, 1993). Toch verlaat ook hij zich op niet onderbouwde gegevens van vroegere auteurs met betrekking tot een rivierloop door de zuidelijke oude stad. Het moge duidelijk zijn, dat slechts een gedetailleerd onderzoek van de natuurlijke ondergrond een eind kan maken aan toekomstige speculaties.

Noten

(1) Onder de Oudelle wordt tegenwoordig algemeen het gebied tussen de Oudegracht en de Maliesingel verstaan.

(2) De op deze plaats beknopt beschreven natuurlijke ondergrond zal in een nog te verschijnen publicatie in het Historisch Geografisch Tijdschrift uitvoeriger worden behandeld en onderbouwd door de auteur van dit artikel.

Literatuur

- **Acket, M.N.**, 'Een merkwaardige kaart van Utrecht en omgeving' *JOU* 1931, 44-77.
- **Asch van Wijck, H.M.A.J.** van, *Geschiedkundige beschouwing van het oude handels-verkeer der stad Utrecht van de vroegste tijden af tot aan de 14e eeuw* I (Utrecht 1835).
- **Byvanck, A.W.** (ed.), Itinerarium Antonini Excerpta Romana, *De bronnen der Romeinse geschiedenis van Nederland* I 1931-1947, 536-537.
- **Calkoen, G.G.**, *Wateren, binnen het Sticht van Utrecht en daarmede in verband en gemeenschap zijnde* (typoscript Gemeente Archief Utrecht I1898-1899).
- **Galen, J. van**, 'Waar lag de Noda?' *MOU 1939*, 9-10.
- **Geer van Oudegein, J.J. de**, Het Oude Trecht als oorsprong der stad Utrecht - *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht uit de oorkonden* (Utrecht 1860).
- **Groot, H.L. de**, *Schoeiingen, scherven en schepen, Rijn en Vecht in Utrecht in de elfde en twaalfde eeuw* - Doctoraalscriptie Middeleeuwse archeologie UVA 1983 (niet gepubliceerd, een wel gepubliceerde, verkorte weergave is: Groot, H.L. de, *Terugblik op Traiectum, een archeologische schets* (Utrecht 1993).
- **Haakma Wagenaar, Th.**, 'Enige hypothesen van Dr. G.C. Labouchère over het middeleeuwse Utrecht' *JOU 1971*, 13-32.
- **Heeringa, K.**, 'Bijdrage tot de oude geschiedenis van de stad Utrecht en haar naaste omgeving' *JOU 1924*, 55-70.
- **Holwerda, J.H.**, 'Het Oude Trecht' in: *Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen* (Leiden 1929).
- **Hortensius, L.**, *Historie ofte wijder verklaringhe van de Utrechtsche gheschiedenissen oorlogen ende veranderinghen van den jare 1524 tot de beschrijvinghe van 't Bisdom aen die van Bourgondien* - beschreven door Lambertum Hortensium Montfortium (1546); overgeset uyt de Latijnsche in de Neder-duytsche tale door A. Strick ('s Gravenhage 1625).
- **Immink, P.W.A.**, 'Iets over den Rijnloop in Utrecht' *MOU 19* (1946) 53-60.
- **Jongkees, J.H.**, 'Aanteekeningen over Utrechts oudste geschiedenis' *JOU 1946*/1947, 35-88.
- **Labouchère, G.C.**, 'De Geertekerk, haar lotgevallen in de eerste eeuw van haar bestaan' *Utrechtsch Dagblad 29 november 1940*. Deze rivierloop werd in iets andere vorm gepubliceerd door Haakma Wagenaar (1971).
- **Monde, N. van der**, *Geschied- en oudheidkundige beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der stad Utrecht* (Utrecht 1844-1846).
- **Muller Fz.,S.**, 'Een en ander over Trecht en Utrecht' *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, Nieuwe reeks, IX*, Utrecht 1876, 282-313.
- **Muller Fz., S. & Bouman, A.C.** eds., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* I (Utrecht 1920).
- **Vollgraff, C.W.**, Hoorn, G. van & Jongkees, J.H., 'Proefgraving ten oosten van het Domplein te Utrecht' *Med. Kon. Ned. Ak. wetensch.; afd. letterk.; nieuwe reeks; 9*, 7 (1946) 253-278.
- **Vuuren, L. van**, 'Bij de hoogtekaart van de stad Utrecht' *JOU 1932*, 48-50.
- **Winter, J.M. van**, 'Utrecht am Rhein, Mittelalterlicher Rheinlauf und Entstehungsgeschichte der Stadt Utrecht' Die Stadt in der europaischen Geschichte. *Festschrift Edith Ennen* (Bonn 1972) 138-152.
- **Winter, J.M. van**, 'Utrecht aan de Rijn, Middeleeuwse Rijnloop en wordingsgeschiedenis van de stad Utrecht' *JOU 1975*, 44-72.

DE KEUZE VAN...

De keuze is deze keer van Lisette le Blanc, conservatrice van het museum Dorestad.

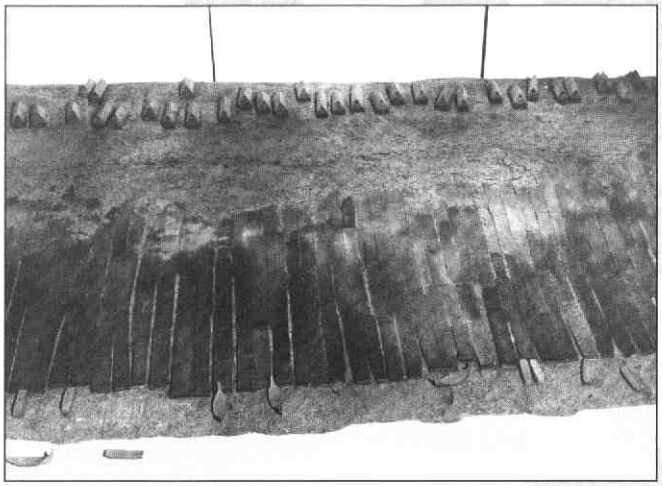

Maquette van de haven van Dorestad, ca 800. Foto: ROB.

Museum Dorestad dankt zijn bestaan aan de opgravingen, die vanaf 1967 door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) werden uitgevoerd. Opgravingen hebben aan het licht gebracht, dat in Wijk bij Duurstede het Oude Dorestad heeft gelegen, maar ook dat er reeds bewoning was in de Bronstijd, IJzertijd en Romeinse tijd. Het accent in het museum ligt op de geschiedenis van Dorestad, dat zijn bloeitijd beleefde in de jaren 750-850. Getoond wordt de expositie "Een beeld van een opgraving". Museum Dorestad is het enige museum in Nederland, dat met deze unieke en waardevolle expositie een goed beeld geeft van het Vroeg-Middeleeuwse leven. Aan de hand van bodemvondsten, foto's en maquettes wordt inzicht gegeven in het leven uit die tijd.

Een van de maquettes toont een reconstructie van de haven, hét belangrijkste aspect van Dorestad. Dankzij de ligging op het kruispunt van twee belangrijke handelsroutes heeft Dorestad zich ontwikkeld tot één van de belangrijkste handelssteden van Europa. Kooplieden kwamen van heinde en ver: uit Engeland, Scandinavië, Frankrijk en Duitsland. Zij brachten voorwerpen mee, bijvoorbeeld Badorf aardewerk uit het Duitse Rijngebied, en vijzels uit Frankrijk. Zij namen ook produkten mee terug uit Dorestad en betaalden met eigen munt. Er zijn bijvoorbeeld sceatta's gevonden, die afkomstig zijn uit Engeland en Karolingische denarri uit Frankrijk, Noord-Spanje en Noord-Italië. Ook zijn er munten die in Dorestad geslagen werden, gevonden in Frankrijk, Engeland en Duitsland. Kortom er heerste een en al bedrijvigheid. Het was ook een rijke stad. Regelmatig kwamen de Vikingen plunderen. Deze rooftochten en ook de veranderende loop van de rivier waren er de oorzaak van dat de stad zijn betekenis verloor. De bewoners bouwden elders hun bestaan op. Dorestad lag er verlaten bij. Nabij de resten van Dorestad ontstond in de dertiende eeuw Wijk bij Duurstede.

De haven bestond uit een groot aantal steigers. Het was een complex van houten straten, soms wel 200 meter lang. Deze steigers rustten op verticale palen, waarop een plankier van ongeveer drie tot vier meter breedte lag. De vondst van dit complex vertelt ook iets over de ligging van de rivier. De Rijn verwijderde zich steeds meer naar het oosten door aanslibbing in de binnenbocht van de rivier en dat maakt het nodig de straatjes steeds verder uit te bouwen. Zo bleven de voeten droog als men bij de schepen wilde komen. Ook zijn er sporen en plattegronden van huizen gevonden. De huizen waren van hout, in de lengte gericht op de rivier en waren twintig tot dertig meter lang en zes tot acht meter breed. De huizen bij de rivier stonden dichter bij elkaar dan verderop.

In het museum zijn verder restanten van de scheepvaart te zien zoals bootshaken, een scheepsketting en scheepsnagels. Voorts zijn er voorwerpen die het dagelijks leven tonen, zoals spinklosjes, speelfiches, mantelspelden, haarspelden en schaatsen. Ook is er wapentuig te zien en gebruiksvoorwerpen uit de landbouw en voedselvoorziening.

Museum Dorestad
Volderstraat 15
Wijk bij Duurstede
tel. 0343 - 571448
geopend dinsdag tot en met zondag van 13.30 - 17.00 uur
Voor groepen ook buiten genoemde tijden. Tevens worden er veel publieksgerichte aktiviteiten ondernomen.

oud-utrecht

een levende vereniging met hart voor Utrecht

Meepraten over de toekomst

Leden van de vereniging Oud-Utrecht weten waarover zij het hebben als zij zich verzetten tegen aantasting van het historisch erfgoed. Zij praten met gezag mee over het verleden en de toekomst van hun stad en hun provincie.

Excursies, lezingen en forums

Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven.
Op lezingen en forums worden belangwekkende historische en actuele onderwerpen behandeld.

Behalve het Jaarboek en het Maandblad ontvangen de 1800 leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek, verzorgd door de Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU). Zo blijven de leden op de hoogte van de altijd weer belangwekkende vondsten in Utrechts bodem en historische gebouwen.

De Oud-Utrecht-Prijs

Oud-Utrecht bevordert de bestudering van de geschiedenis van stad en provincie. Daarom is in 1992 de Oud-Utrecht-Prijs ingesteld, groot 3000 gulden. Eens in de twee jaar wordt deze prijs toegekend aan de schrijver(s) van het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht.
Zo blijft Oud-Utrecht actief om de kennis van het verleden van stad en provincie te vergroten.

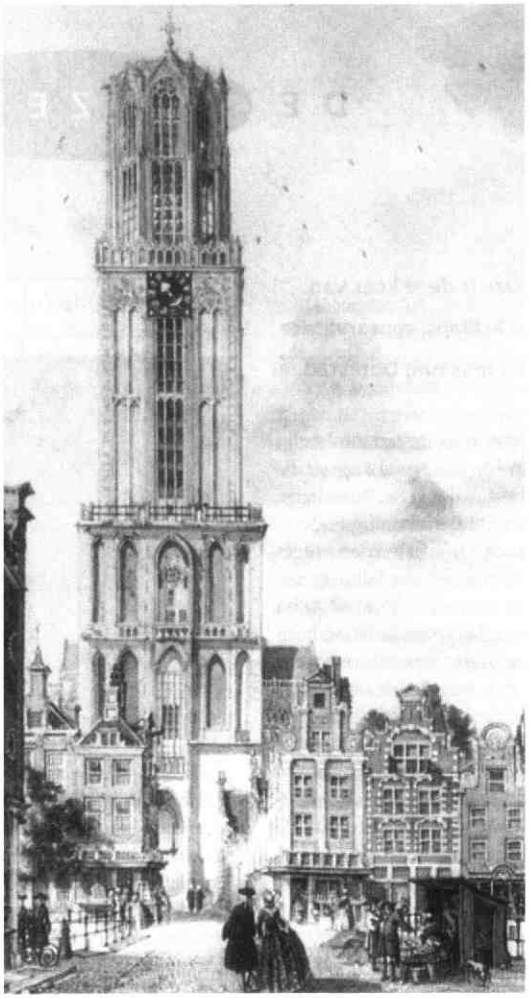

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam

adres

postcode woonplaats

geboortedatum

a.u.b. aankruisen wat u kiest:

□ met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)

□ met ingang van het volgende jaar

De minimum-contributie is *f* 54,-
voor leden jonger dan 26 jaar *f* 30,-
voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44,-
voor bedrijven, instellingen en leden in het buitenland gelden bijzondere tarieven.

Betaling na ontvangst van een acceptgirokaart.

Inlichtingen: schriftelijk bij het
Secretariaat Oud-Utrecht
p/a Gemeentelijke Archiefdienst
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- **Elektra**
- **Klimaat**
- **Sanitair**
- **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

Muus
NVM MAKELAAR

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030-234 00 08

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht
'Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht' opgericht in 1923

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

Herculesplein 5, Utrecht

AB: TS OCT 1903
L

OUD Utrecht

69e jaargang nummer 3

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Opening Universiteitsmuseum

Medeleven in het feest van de instelling...
Uit de geschiedenis van het Universiteitsmuseum

Nijverheid
Industriële bedrijvigheid in de Vechtstreek: industrie en water.

Richard III

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-2313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-288 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 GM Utrecht Tel. 030-231 82 66

JURRIËNS | BOUW

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER
TELEFOON: 030-2822822

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
69e jaargang nr. 3
mei/juni 1996
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings, p/a Alexander Numankade 201, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J. Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 44,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie: P. Kroes. Tel. 2514099.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer: 15 juni 1996, verschijningsdatum 1 augustus.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Dit maal openen wij met een bericht over de redactie zelf. Ons medelid Erik Tichelaar heeft te kennen gegeven de redactie te willen verlaten om zo meer tijd te hebben voor eigen onderzoeks- en publicatiewerkzaamheden. Wij zullen zijn inbreng en persoon zeker missen. Hoezeer mag blijken uit de "ontdekking" die hij nog op de valreep deed over het verblijf van de latere engelse koning Richard III hier in Utrecht. Aanleiding voor dit onderzoek was het aardige artikeltje dat de redactie ontving van mevrouw Fanny Huisman. Binnen de redactie bleek enerzijds onbekendheid te bestaan over dit feit, anderzijds was het bericht wel bekend, maar werd het als "zo'n verhaal" tenminste sceptisch bekeken. Reden dus om na te gaan of er op eenvoudige wijze iets meer duidelijkheid in deze zaak kon worden verschaft. Erik Tichelaar heeft deze taak op zich genomen.
Het resultaat leest u in dit nummer.

Van het bestuur kwam de volgende mededeling:

Punt 8 op de agenda van de Voorjaarsledenvergadering op 5 juni luidt: Wijziging statuten en huishoudelijk reglement.
Uiteraard liggen exemplaren tijdens de vergadering ter inzage. Verder kan men de tekst inzien bij de receptie van de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199.
Openingstijden: ma: 13.30-17.00 uur; di, wo, vrij: 9.00-17.00 uur; do: 9.00-21.00 uur; za: 9.00-12.30 uur.

Inhoud

Van de redactie 51

Universiteitsmuseum 52
Medeleven in het feest van de instelling...
P.D. 't Hart

Agenda 59

Richard III 60
Fanny Huisman
Erik Tichelaar

Boekenschouw 62

Nijverheid 66
W. van den Broeke

Van de leestafel 68

De Keuze 69
Loosdrechts porselein beschilderd met een waterlandschap
Conny G. Bogaard

Medeleven in het feest van de instelling...

Uit de geschiedenis van het Universiteitsmuseum

Regelmatig ziet men op dit moment mensen werken achter het hoge ijzeren toegangshek van de Oude Hortus, op het einde van de Nieuwegracht in de buurt van de Agnietenstraat. Vrijwilligers uit de buurt en leden van de Utrechtse Rotary-clubs hebben er in de afgelopen jaren onder leiding van tuinarchitect Copijn een ware lusthof geschapen. In de Lange Nieuwstraat is na de bouwvakvakantie van 1995 een deel van het oude Botanisch Laboratorium gesloopt en zijn bouwvakkers begonnen met geheimzinnige werkzaamheden. Dit alles als voorbereiding op de grote dag: 11 oktober 1996, waarop het Universiteitsmuseum aan een nieuwe periode in zijn bestaan begint.

Mooie dochters

Het is allemaal begonnen in 1918. Om precies te zijn in het Natuurkundig Laboratorium aan de Bijlhouwerstraat. Amanuensis M.F. Filbri had met zijn gezin in dat gebouw gewoond en - volgens de legende - de zolders tot verboden gebied verklaard. Daar waren - nog steeds volgens de legende - de slaapkamers van zijn mooie dochters. Filbri wist waar studenten van dromen en had daarom de zolders tot verboden gebied verklaard voor mannen.

Na zijn overlijden in december 1917 verhuisde het gezin en lag nieuwsgierigen niets meer in de weg. Zo kwam het dat 'assistent bij physica' dr. P.H. Van Cittert op een gegeven moment rondneusde op de zolders. Weetgierig keek hij achter een deurtje en vond daar een stoffige verzameling van zo'n 1.000 antieke instrumenten. Op een aantal zat een etiket waaruit bleek dat ze eigendom waren van het 'Natuurkundig Gezelschap'. Na een nauwgezette speurtocht kwam Van Cittert er achter dat het ging om het 'Gezelschap ter Beoeffening en Bevordering van de Proefondervindelijke Natuurkunde, opgericht binnen Utrecht den 8. December 1777'.

Het Natuurkundig Gezelschap

In de achttiende eeuw hebben leergierige en welgestelde burgers met belangstelling voor kunsten en natuurwetenschappen tal van genootschappen en gezelschappen opgericht. Zulke clubs liefhebberden bijvoorbeeld in de natuurwetenschappen met allerlei interessante proefjes: 'physique amusante'. En ze vergrootten de kennis van de leden door het organiseren van demonstraties en lezingen. Ze schreven ook prijsvragen uit om de meest uiteenlopende vraagstukken op te lossen.

Het Utrechtse 'Natuurkundig Gezelschap' had als doel onder meer 'het onderzoeken van alle zulke stukken, tot gemelde Wetenschap (de natuurkunde 'tH) behoorende, het beproeven van alle zulke voortkomende Nieuwigheden, en het doen van alle zulke Proeven als wegens den Aert van het Onderwerp, den Omslag en Kostbaarheid van den Toestel of de onzekerheid van den Uitslag min geschikt zijn om door een byzonder Persoon te worden behandelt'.

De leden hebben genoten van demonstraties door hoogleraren zoals de stichter van het gezelschap, prof. dr. J.Th. Rossijn (1744-1817), hoogleraar Philosophia, Physica en Metaphysica van 1775 tot 1815. Zij moesten daarvoor naar het Theatrum Anatomicum et Physicum aan de Lange Nieuwstraat dat tussen 1726 en 1818 als Natuurkundig Laboratorium van de Universiteit dienst deed. (Met de verhuizing van het Universiteitsmuseum keert dus een deel van de collectie terug naar een vertrouwde omgeving.) Rossijn had er zelf belang bij, want de universiteit was niet rijk en hij kon nu dankzij het Gezelschap instrumenten kopen die hij ook kon gebruiken voor zijn eigen onderwijs en onderzoek. Anders had hij ze uit eigen zak moeten betalen.

Het Gezelschap verzorgde ook lezingen, vaak over thema's die het belang van wetenschap voor het dagelijks leven aantoonden. Bijvoorbeeld over 'De vijligheidslamp, uitgevonden om in de mijnen te gebruiken', 'Over het golvenstillend vermogen van de olie door onzen ijverigen stadgenoot P. van Griethuizen opnieuw ter baan gebracht en ter beveiliging van dijken voorgesteld' of 'Over het diëet der Nederlanders, in verband tot den volksgeest'.

De leden van het Gezelschap hebben in de vorige eeuw ook zelf proeven gedaan. Zij namen bijvoorbeeld instrumenten mee naar huis om daar familie en vrienden versteld te doen staan met demonstraties van natuurkundige verschijnselen. Maar na 1870 kwam de klad erin. Een van de redenen was, dat de natuurkunde de kinderschoenen ontgroeide en het bevattingsvermogen van de gemiddelde leek begon te overstijgen. Bovendien bepaalde de Wet op het Hoger Onderwijs dat de

P. D. 't Hart

Mevrouw Van Cittert bij de kist waarin het archief van het Natuurkundig Gezelschap jarenlang opgeslagen is geweest. (Foto Jac. P. Stolp, collectie Universiteitsmuseum)

universiteiten onderzoek moesten verrichten en dus kochten ze voortaan zelf instrumenten.

In 1877 verhuisde de collectie mee met het natuurkundig laboratorium naar de Bijlhouwerstraat. Daar droeg het Gezelschap in 1889 alle instrumenten over aan de universiteit, op voorwaarde dat de leden ze konden blijven gebruiken. Maar in 1892 sliep het in en verdween de collectie naar een stoffige rustplaats op de zolders. Gelukkig vormden de dochters van Filbri een onneembare veste, want wie weet wat er anders met de instrumenten gebeurd zou zijn.

Den blik verruimen

Van Cittert besloot de instrumenten te inventariseren en te onderzoeken waar ze vandaan kwamen en hoe ze werkten. Hij vond bij de weduwe van professor Kapteyn het archief van het Natuurkundig Gezelschap: in een kist die zij - volgens een andere legende - juist met de gemeentereiniging wilde meegeven. Een speurtocht langs de ledenlijst bracht aan het licht dat er nog vier leden in leven waren. Dat was volgens de statuten precies voldoende om het Gezelschap in 1928 te laten herleven. Als er nog maar drie leden waren geweest, zou het automatisch zijn opgeheven. De collecties zouden dan eigendom worden van de Universiteit.

Van groot belang was de oprichting in 1928 van de 'Stichting Utrechtsch Universiteitsmuseum'. Doel was 'het bijeenbrengen, uitbreiden en beheeren van eene verzameling van geschriften en voorwerpen, welke voor de kennis van de geschiedenis van de Utrechtsche Universiteit van belang zijn te achten, het organiseeren van tentoonstellingen van voorwerpen als bedoeld en al hetgeen verder wordt vereischt om de belangstelling in de geschiedenis van het Universitair onderwijs te wekken'.

Conservator-secretaris werd Van Cittert. Van verscheidene kanten werden antieke instrumenten te koop aangeboden. Iemand stuurde bijvoorbeeld een foto van een microscoop die hij wilde verkopen. Het was een 'Neurenberger microscoop' van omstreeks 1750. Van Cittert schreef de eigenaar: 'Het is een type dat zeer populair geweest is wegens de goedkoopte (hout en papier) en waarvan er nog vele zyn behouden gebleven. Indien U het wilt afstaan aan het Utrechtsch Universiteitsmuseum zyn wy bereid er een somma van F. 25,- voor te betalen. Dit is m.i. wel de uiterste prys die U er in Holland voor maken zult'. In 1996 brengt zo'n instrument toch al gauw 5.000 gulden op.

Op initiatief van de Stichting begon een speurtocht naar instrumenten in de universitaire instituten. De collectie werd (en wordt nog steeds) bovendien verrijkt doordat eigenaars waardevolle voorwerpen schenken of in bruikleen afstaan.

In het bestuur van de Stichting zat onder anderen de Utrechtse astronoom prof.dr. A.A. Nijland, directeur van de Sterrenwacht en beheerder van het archief van de Senaat. Hij was een verwoed verzamelaar want toen in 1936 zijn collectie aan de universiteit werd overgedragen, bleek deze niet alleen veel manuscripten en prenten te omvatten, maar ook documenten over de geschiedenis van de universiteit.

In 1928 werd in het Academiegebouw de eerste tentoonstelling geopend. Bij deze gelegenheid zei president-curator dr.mr. A.F. baron van Lynden onder meer: 'Het aanschouwen van het werk onzer voorouders heeft zijn bijzondere beteekenis voor het onderwijs, omdat het den studenten bescheidenheid leert door hen de groote traditiën van het voorge-

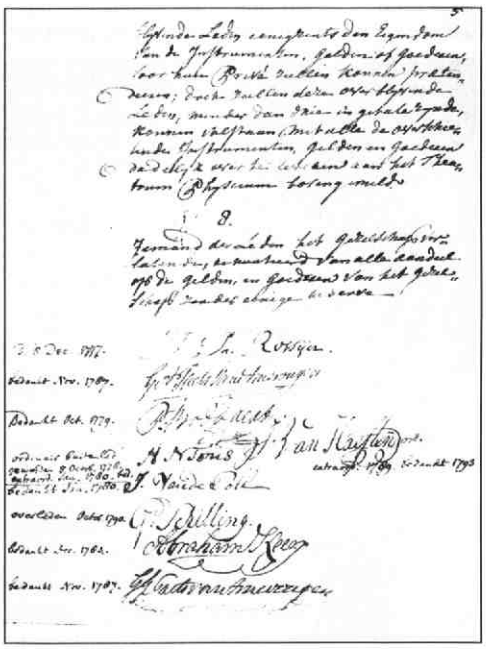

De handtekeningen van prof. J. Th. Rossijn en andere oprichters van het Natuurkundig Gezelschap. (Foto Jac. P. Stolp, collectie Universiteitsmuseum)

Medeleven in het feest van de instelling...

Uit de geschiedenis van het Universiteitsmuseum

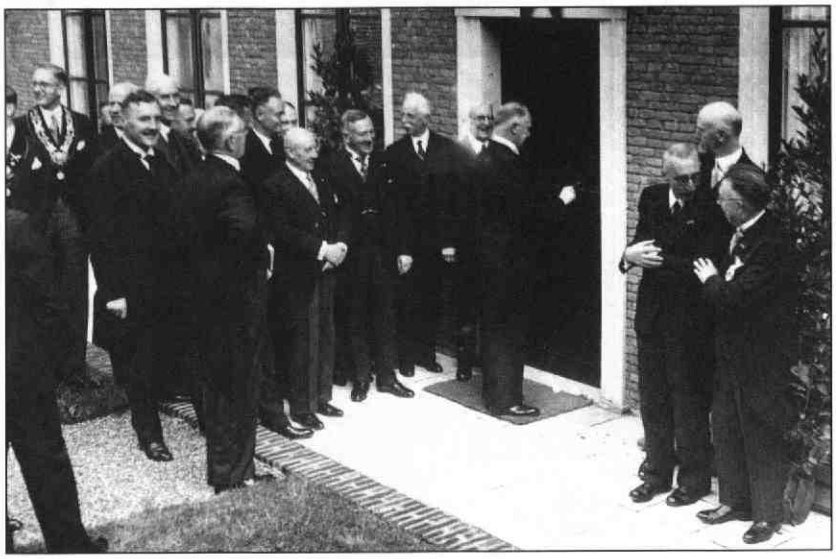

Burgemeester Ter Pelkwijk opent op 19-3-1938 met een 'gouden' sleutel de achterdeur van het Universiteitsmuseum aan de Trans. (Foto Jac. P. Stolp, collectie Universiteitsmuseum)

slacht te doen kennen en aan de andere zijde hen prikkelt deze voort te zetten. De studie van de ontwikkeling der instrumenten moet een goed inzicht bevorderen in den bouw van het moderne instrument, dat vaak slechts door zijn historie begrepen kan worden. De kennismaking met oude methoden kan den blik verruimen en vaak tot hunne toepassing ook in de moderne wetenschap leiden'.

De tentoonstelling maakte ook duidelijk dat de collectie een goed onderkomen verdiende.

Getuigen van rijk wetenschappelijk leven

Dankzij steun van onder andere het Universiteitsfonds kon de Stichting in de volgende jaren diverse unieke instrumenten kopen. Intussen ging Van Cittert voort met zijn onderzoek. Dat leidde onder andere in 1929 tot een tentoonstelling in het Natuurkundig Laboratorium over de ontwikkeling van de microscoop. Hij schreef ook diverse artikelen, onder andere in het Jaarboek van Oud-Utrecht, en een beschrijvende catalogus van de verzameling microscopen.

In 1934 begon hij aan de voorbereiding van een tentoonstelling bij het derde eeuwfeest van de universiteit in 1936. In diezelfde tijd sprak het gemeentebestuur met de universiteit over een geschikt cadeau om bij die gelegenheid aan te bieden. Men werd het al snel eens: 'een passend gebouw, waarin ondergebracht zou kunnen worden een verzameling van herinneringen aan de Universiteit en waar gelegenheid is voor het inrichten van kleine tentoonstellingen'. De gemeente kocht voor 18.000 gulden het pand Trans 8 en op 22 juni 1936 was het zover. Burgemeester dr.mr. G.A.W. ter Pelkwijk sprak toen in de Academische Senaat de gedenkwaardige woorden: 'De gemeenteraad, van oordeel, dat er alle aanleiding bestaat, der traditie getrouw, door een geschenk uiting te geven aan het medeleven in het feest van de instelling, wier bloei en belangen ten nauwste met die der gemeente verbonden zijn, heeft besloten, ten behoeve van een te stichten Universiteitsmuseum aan den Staat der Nederlanden af te staan het voor dit doel aangekochte gebouw Trans nr.8'. Nadat hij de vergulde sleutel van het gebouw (dat omstreeks 1634 is gebouwd) aan de rector magnificus had overhandigd, vervolgde hij: 'In het museum zullen, naast herinneringen aan den bloei van onze Universiteit, voorwerpen een plaats vinden, welke getuigen van het belang, dat de stad in haar heeft gezien, en, naar wij vertrouwen, zullen deze ook in volgende jaren aangevuld worden met bewijzen van levendige belangstelling van het gemeentebestuur en van de burgerij. Moge de "Sol Justitiae" voor Utrecht stralend blijven, met warm licht onze oude stad blijven beschijnen, zodat het museum, ook in verre toekomst, kan getuigen van rijk wetenschappelijk leven van onze universiteit'.

Een gegeven paard

Het was ook toen niet altijd even verstandig een gegeven paard in de bek te kijken. Het pand bleek grondig te zijn uitgeleefd, onder meer omdat het een tijdlang als weeshuis had dienst gedaan. De toestand was zo slecht dat de tentoonstelling ter gelegenheid van het jubileum van de universiteit in 1936 werd ondergebracht in het Geografische Instituut aan de Drift. Het Utrechtsch Dagblad vond het een fraaie expositie. 'De rondgang heeft ons weer laten zien, deels met hoe primitieve middelen onze voorvaderen hebben moeten werken in vergelij-

king met de moderne outillage van den huidigen tijd, maar tevens heeft zij ons met bewondering vervuld voor het vernuftig brein van hèn, die eens de wereld versteld hebben doen staan door hunne vindingen'. Burgemeester ter Pelkwijk was minder gelukkig, omdat de tentoonstelling niet in het pas geschonken gebouw stond. 'Is dat niet jammer? Zou het niet beter zijn dit te doen in het provisorisch daarvoor ingerichte gebouw aan den Trans? Minder mooi, ik erken het! Wilt u intusschen aanstonds belangstelling wekken voor het nieuwe museum, dan zou het toch jammer zijn het in de dagen van het feest geheel ongebruikt te laten'.
Jammer of niet, het gebouw aan de Trans moest eerst grondig worden opgeknapt. Er was geen centrale verwarming, geen toilet en geen aansluiting op de waterleiding. De universiteit kon en mocht uit haar budget geen geld reserveren om het grondig te restaureren, want bezuinigingen op het wetenschappelijk onderwijs zijn geen uitvinding van onze tijd. Daarom was het goed dat er onder de burgerij een Lustrumactie was gehouden om geld bijeen te brengen voor de noodzakelijke reparaties en voor de inrichting.
De nauwe relatie tussen de gemeente en het Universiteitsmuseum werd opnieuw zichtbaar toen Ter Pelkwijk op 19 september 1938 het museum eindelijk kon openen met de sleutel die hij twee jaar tevoren had overhandigd. De gasten werden eerst toegesproken in de Aula, want het museum zelf was te klein om alle genodigden te herbergen.

Intussen was de gepensioneerde geschiedenisleraar dr. W.A.F. Bannier - voorzitter van de vereniging Oud-Utrecht - al weer twee jaar directeur. Voorlopig stond hij aan het hoofd van een eenmansbedrijfje in een krakkemikkig pand. Het was te klein om de hele collectie te bergen; er was geen telefoon; het was nauwelijks mogelijk het gebouw te verwarmen; er waren geen voorzieningen om de spullen te beveiligen; het gevaar van brand was levensgroot aanwezig, behalve als het regende want dan stroomde het water naar binnen. Voor sanitaire stops moest de arme man zich over de binnenplaats naar het Academiegebouw reppen. Bovendien waren er ook nog enkele universitaire instellingen in gevestigd.

Onder die primitieve omstandigheden had Bannier zijn handen vol aan de beschrijving van de collectie, die voornamelijk bestond uit documenten, brieven en prenten. In 1950 vond de vierentachtigjarige het welletjes en legde hij zijn functie neer. Het museum was toen vooral een bewaarplaats voor de collecties, de presentatie kwam duidelijk op het tweede plan. Dat had zo zijn gevolgen voor de aantallen bezoekers: in 1948 waren er maar twee belangstellenden komen opdagen.

In de tussentijd had Van Cittert in het Natuurkundig Laboratorium hard gewerkt aan de collectie van het Natuurkundig Gezelschap, die (tot 1951) niet in het pand aan de Trans was ondergebracht. Hij had onder meer de verzameling uitgebreid en een tentoonstelling over de microscopen georganiseerd.

De Van Citterts

Het lag daarom geheel voor de hand dat Van Cittert in 1951 Bannier opvolgde als directeur van het Universiteitsmuseum. Gesteund door een vrijwilligster voor de administratie en zijn vrouw dr. J.G. van Cittert-Eymers

Directeur P.H. van Cittert legt de laatste hand aan een tentoonstelling. (Foto Jac. P. Stolp, collectie Universiteitsmuseum)

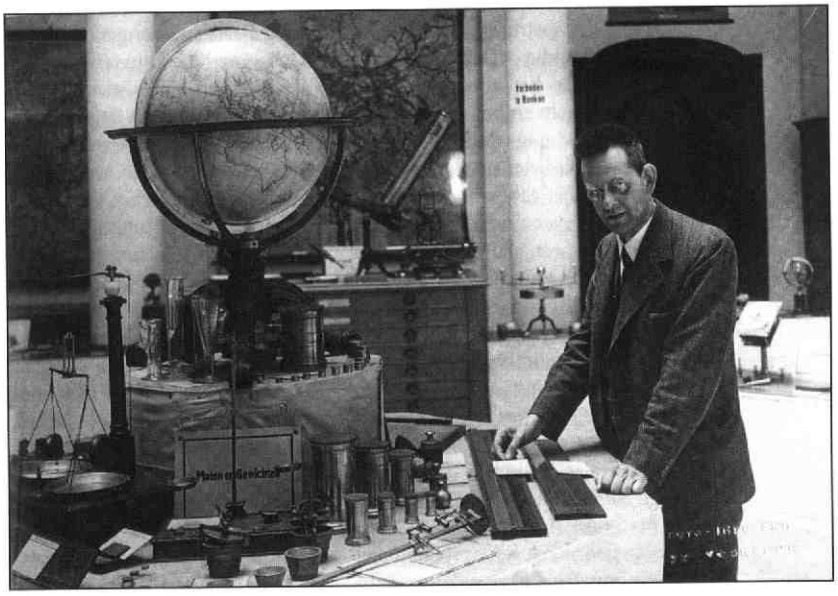

Medeleven in het feest van de instelling...

Uit de geschiedenis van het Universiteitsmuseum

- die hem in 1955 als directeur zou opvolgen - begon hij een actief tentoonstellingsbeleid. Daar was duidelijk behoefte aan, want het aantal bezoekers groeide. Door zijn publikaties zorgde hij ervoor dat het museum bekend werd bij geleerden en andere belangstellenden over de hele wereld. Bovendien groeide de collectie en kwamen er twee afdelingen bij: in 1954 de diergeneeskunde en - tijdens het directeurschap van mevrouw van Cittert (1955-1968) - in 1958 de afdeling tandheelkunde. Beide verzamelingen zijn sedertdien sterk gegroeid, zodat ze nu tot de grootste ter wereld behoren. Zo werd de afdeling tandheelkunde in 1959-1960 uitgebreid met een groot aantal antieke instrumenten, boeken en prenten: de Kalman Klein-collectie. Een andere naam die onlosmakelijk verbonden is met de opbouw van de verzameling tandheelkunde is die van de oud-tandarts en universitair medewerker dr. F.E.R. de Maar.

Toen de instrumenten van het Natuurkundig Gezelschap in 1951 naar het museum waren overgebracht en het aantal bezoekers fors ging groeien, merkte men steeds beter hoe klein en ongeschikt het gebouw was. De uitbreiding van het museum in 1962 met een gedeelte van Trans 10 hielp weinig. Onder directeur dr. P.H. Kylstra (1968-1981) en zijn opvolger drs. S.W.G de Clercq groeide het museum verder. Meer instrumenten, meer publikaties, meer tentoonstellingen, meer bezoekers (in 1968 waren het er 780, in 1972 al 4.100 en in 1975 zelfs 6.000) en meer personeel. Het was in feite een vicieuze cirkel, hoe verblijdend al die ontwikkelingen ook waren. In 1976 bleek ook nog dat het pand brandgevaarlijk was. Daardoor moest het bezoekerstal omlaag. Maar in 1981 kwam de oplossing voor de problemen. Tenminste ...

Te klein behuisd aan de Biltstraat

In de jaren tachtig verhuisde de faculteit Diergeneeskunde naar De Uithof en daardoor kwam in 1980 het Pathologisch Instituut aan de Biltstraat leeg te staan. Het werd al gauw gekraakt. Toen besloot het bestuur van de universiteit -volgens weer een andere legende - van het ene op het andere moment dat het pand (dat is gebouwd in 1907-1908) geschikt was voor het museum. Het werd ontruimd, er werd wat aan vertimmerd, een deel van de collecties kreeg er een onderkomen en op 28 januari 1983 opende de voorzitter van het College van bestuur, dr. L. Ginjaar, er het Universiteitsmuseum. Maar ook dit pand was in veel opzichten niet geschikt. Het was te klein om de collecties te bergen en grotere tentoonstellingen in te richten. In de zomermaanden steeg de temperatuur op drukke dagen tot ongekende hoogte, zodat personeel en bezoekers naar frisse lucht snakten. Het spreekt vanzelf dat zoveel vochtige hitte slecht was voor de antieke instrumenten en documenten. Het zou allemaal misschien minder erg geweest zijn als het bezoekerstal eind jaren tachtig niet snel was gaan groeien: van plm. 9.000 naar gemiddeld 25.000 en zelfs een uitschieter van 50.000.

Bovendien groeide de collectie. Zodra een faculteit bijvoorbeeld besloot om bij het onderwijs nieuwe hulpmiddelen te gaan gebruiken, kreeg het museum de oude aangeboden. Voor zover ze tenminste niet naar de schoorsteenmantel van docenten en andere liefhebbers verdwenen of achteloos bij het oude vuil werden gezet. Ook politieke beslissingen hebben de collecties van het museum doen groeien. Toen Den Haag in 1988 de faculteit tandheelkunde ophief, verhuisde de enorme verzameling boeken, prenten en instrumenten naar het gebouw aan de Biltstraat.
Het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht was en is ervan overtuigd dat het museum een ruimer onderkomen waard is. Eerst is er nog een tijd gesproken over de mogelijkheid dat het een plaats zou vinden in het Nationale Wetenschapscentrum dat naar men hoopte in Utrecht zou komen. Ook nu bleek de politiek te beschikken waar de mens had gewikt: het Wetenschapscentrum werd toegewezen aan Amsterdam en het Universiteitsmuseum bleef op zijn oude plekje.

Maar de ommekeer kwam in 1991 toen de vakgroep Biologie verhuisde naar De Uithof. Daardoor kwamen het voormalige Botanisch Laboratorium (waarvan de bouw in 1902 startte) en de Oude Hortus vrij. Van groot belang was dat het Utrechtse gemeentebestuur in 1992 besloot het Museumkwartier te revitaliseren. Het stadsdeel ontleent zijn naam aan de aanwezigheid van een aantal musea: de Sterrenwacht, het Centraal Museum, Museum het Catharijneconvent, het Spoorwegmuseum en Van Speelklok tot Pierement. Daar komt in 1996 het Universiteitsmuseum bij, minstens even grondig 'gerevitaliseerd' als het Museumkwartier.

Een glazen doos

Voordat het startsein voor de verbouwingen en de verhuizing gegeven kon worden, is er heel wat water door de Rijn gestroomd. Ook nu speelde geldnood een belangrijke rol. De universiteit kon uit het normale budget onmogelijk de benodigde zes miljoen gulden reserveren. In Den Haag reageerde het Ministerie van Onderwijs op de plannen met de verzekering dat de kosten voor een museum een zaak waren voor cultuur. Op het Ministerie van Cultuur beschouwde men het museum als een universitaire instelling en die vallen nu eenmaal onder onderwijs. Dus ging er een groepje mensen aan de slag om het geld bij anderen te werven. Gelukkig sprong de gemeente bij met een miljoen waarmee ze aantoonde dat het 'medeleven in het feest van de instelling' bij de driehonderdzestigste verjaardag van de universiteit nog volop bestaat. De provincie steunde met een bedrag van diezelfde orde en ook de grote fondsen en het ministerie hebben fors bijgedragen. Zo kwam het geld bij elkaar dat nodig is voor de verbouwing en de verhuizing.

Intussen was er nagedacht over het gebouw zelf. Er moest het een en ander veranderen aan het oude Botanisch Laboratorium voordat het museum erin paste. Er zijn kamers nodig voor het personeel en werkplaatsen voor het opbouwen van de arbeidsintensieve tentoonstellingen en het restauratiewerk. De verzamelingen moeten een veilig onderkomen vinden in een depot. En tentoonstellingen vergen eigen ruimtes en voorzieningen. Architect Koen van Velsen heeft een plan uitgedacht om - binnen het beschikbare budget - het voormalige laboratorium te veranderen in een prachtig museum. Een deel van het oude gebouw (waar vroeger de grote collegezaal was) is inmiddels gesloopt en wordt vervangen door een glazen doos. Daarin komt een houten doos voor de tentoonstellingen, die doorloopt in het gedeelte van het oude gebouw dat bewaard is gebleven.

Sommige delen van de collectie vergen speciale bouwkundige aanpassingen. Zo koestert het museum de zogenaamde Bleulandkast. Deze is gebouwd nadat Koning Willem I had besloten dat de universiteiten 'kabinetten' moesten bezitten, verzamelingen voorwerpen die bij het onderwijs gebruikt konden worden. De Utrechtse hoogleraar Jan Bleuland bood in 1816 zijn collectie anatomische, fysiologische en pathologische preparaten aan de koning te koop aan. In binnen- en buitenland was men ervan overtuigd dat deze uitmuntende verzameling 'met zeer veel kunde en nauwkeurigheid' was aangelegd en van groot belang voor het onderwijs. Bleuland vond zijn preparaten net zoveel waard als een verzameling waarvan men wist dat de koning van Pruisen er even tevoren 180.000 voor had betaald. Maar in het belang van het onderwijs wilde hij genoegen nemen met minder geld: 90.000 of eventueel 80.000 gulden. In oktober 1816 werden de partijen het eens. De koning kocht de collectie 'ten gebruike der Utrechtsche Hooge School' voor 25.000 gulden plus vijf jaarlijkse termijnen van vijfduizend gulden en bovendien levenslang een jaargeld van duizend gulden. Voor die tijd een reusachtige som, maar de collectie was het meer dan waard. Het College van Curatoren dankte de koning voor dit 'aanzienelijk en kostbaar geschenk' dat 'een blijvend Sieraad' was voor de universiteit.

Om de 2622 preparaten waar het om ging een geschikte plaats te geven, liet de universiteit in 1817 een enorme kast maken. Tot ver in onze eeuw stond daarin het 'Museum Bleulandinum' in de Statenzaal aan het Janskerkhof, als lesmateriaal voor studenten. In de jaren 1980 kwamen kast en inhoud in het Universiteitsmuseum. Ze krijgen in het nieuwe gebouw een centrale plaats. De kast is zo groot (zo'n 15 m lang en 4,5 m hoog) dat er bij de bouw speciaal een verlaagde vloer moet worden aangebracht.

Een nieuwe aanpak

Toen het Universiteitsmuseum van de Trans naar de Biltstraat was verhuisd, bleek dat men meer had verloren dan wat bedstro: de jongeren bleven weg. Dat was aanleiding om eind jaren tachtig in de presentatie meer aandacht te gaan geven aan educatieve aspecten. Het museum koos als lijfspreuk 'Meekijken over de schouder van de wetenschap'. Een van de belangrijkste redenen daarvoor was (en is) dat het museum bij uitstek geschikt is om jonge mensen te laten ontdekken hoe fascinerend betavakken zijn. Aan de Trans konden zij daar achter komen door aan de slag te gaan met de antieke instrumenten zelf. Tegenwoordig denken conservatoren daar anders over en bouwt de technische staf van het museum modellen die tegen een stootje kunnen. De bezoekers zien statige antieke instrumenten in hermetisch afge-

Medeleven in het feest van de instelling...

Uit de geschiedenis van het Universiteitsmuseum

sloten vitrines. Met de modellen kunnen zij naar hartelust proeven uit het verleden overdoen en zo de spanning van de onderzoeker meebeleven.

Deze filosofie heeft het duidelijkst vorm gekregen in het Jeugdlab. Bezoekers konden daar bepaalde grondbeginselen van de natuurwetenschappen ontdekken, bijvoorbeeld wat er gebeurt als je een lichtstraal door een prisma laat schijnen. Tussen de proefopstellingen stonden vitrines met antieke instrumenten. Zo zagen de bezoekers als het ware en passant hoe onze voorouders hebben geprobeerd net zulke vragen te beantwoorden. Wie de laatste tijd een kijkje nam in het museum trof daar vaak jongens en meisjes van een jaar of twaalf aan die op onderzoek waren. Onder leiding van een leraar of op eigen houtje. Met hun luidruchtig enthousiasme en aanstekelijke vrolijkheid verdreven zij de plechtstatige sfeer die nogal eens in musea hangt.

In het nieuwe gebouw gaat het museum voort op deze weg. Samen met de Hogeschool van Utrecht, de Hogeschool P.C. Marnix Academie en de Hogeschool Domstad, bouwt het Universiteitsmuseum aan het nieuwe Jeugdlab. Dat sluit aan bij ontwikkelingen die zich de laatste jaren hebben voorgedaan in het onderwijs zoals de invoering van de basisvorming en de bevordering van het onderwijs in techniek, gezondheid en milieu. Daarvoor krijgen (toekomstige) docenten een speciale opleiding in het begeleiden van groepen en het ontwerpen en gebruiken van nieuw educatief materiaal. De collecties van het Universiteitsmuseum zullen daarbij een rol spelen omdat ze een groot aantal onderwijsleermiddelen omvatten. In het nieuwe Jeugdlab zullen klassen onder leiding van drie studenten/docenten-in-opleiding proberen om een aantal aansprekende problemen op te lossen. Centraal staat het thema 'waarneming'. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de vraag hoe een ernstig treinongeluk heeft kunnen gebeuren. De kinderen speuren naar mogelijke verklaringen. Om te weten of de machinist goed kon zien, moeten zij bijvoorbeeld te weten komen hoe het oog werkt en hoe je kunt testen of iemand kleurenblind is. Zij gebruiken daarbij niet alleen nieuwe instrumenten maar ook replica's van oude. De aantrekkelijkheid van het nieuwe Universiteitsmuseum wordt bevorderd door de Oude Hortus, die niet alleen een fraaie museumtuin zal zijn maar ook een bron van informatie over botanisch onderzoek in heden en verleden.

Overal in het museum zal duidelijk worden dat geleerden in het algemeen met vallen en opstaan zijn voortgestrompeld langs kronkelwegen vol voetangels en klemmen. Telkens stuitten zij op grenzen en was het nodig een nieuwe aanpak en andere instrumenten te bedenken. Een van de sterkste kanten van het museum is, dat de collecties veelzijdig genoeg zijn om te laten zien hoe ontwikkelingen met elkaar samenhingen.

In het nieuwe Universiteitsmuseum zal de bezoeker ook kunnen zien hoe studenten moesten leren wat er in hun vak aan de hand was. De hulpmiddelen die docenten daarbij gebruikten, vormen een belangrijk deel van de collecties. Ze vertellen niet alleen het verhaal van de wetenschap maar ook van de technische bekwaamheden van instrumentmakers en de vindingrijkheid waarmee ingewikkelde problemen werden uitgelegd.

Natuurlijk komt bij dit alles het aandeel van de Utrechtse universiteit uitgebreid aan bod. Daardoor zal iedereen begrijpen waarom er straten zijn genoemd naar mannen als F.C. Donders of G.J. Mulder. Er komt ook aandacht voor de manier waarop de tijdgenoten reageerden op de voortgang van de wetenschap. Vaak morrelden geleerden bijvoorbeeld aan zekerheden en waarden waarvan men dacht dat ze voor eeuwig onwrikbaar vastlagen.

Zo krijgt het nieuwe Universiteitsmuseum - onlosmakelijk verbonden met de Oude Hortus - een eigen plaats in de voorlichting over wetenschap van de Universiteit Utrecht. Allen die er werken, zijn ervan overtuigd dat het de parel van het Museumkwartier wordt.

De gegevens voor dit artikel zijn ontleend aan Het archief van het Universiteitsmuseum. W.A.F.B(annier), 'Het Universiteitsmuseum'. In: *Tijdschrift van de Vereniging Oud-Utrecht*, 1939, p. 25-28.
P.H. Van Cittert, 'Geschiedenis der verzameling antieke intrumenten van het Natuurkundig Laboratorium der Rijks Universiteit en van het Natuurkundig Gezelschap'. In: *Jaarboek van de Vereniging Oud-Utrecht*, 1929.
J.G. van Cittert-Eymers, 'Het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht 1777-1977'. In: *NG 200. Natuurkundig Gezelschap te Utrecht 1777-1977* (Utrecht 1977).
P.H. Kylstra, 'Het Utrechts Universiteitsmuseum'. In: *NG 200. Natuurkundig Gezelschap te Utrecht 1777-1977* (Utrecht 1977).

Agenda

Historisch café

Op iedere 2e vrijdag van de maand

Plaats: Weeshuis, Domplein
Vanaf 17.00 uur

Tentoonstelling Het vaderland verbeeld. Studentenmaskerades in de 19de eeuw.

Ter gelegenheid van het 360-jarig bestaan van de Utrechtse universiteit stelt de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht enkele prentseries van studentenmaskerades ten toon. Deze gecostumeerde optochten waren van 1736 tot 1966 onderdeel van de lustrumvieringen van de universiteit.

Tlm 29 juni
Gemeentelijke Archiefdienst,
A. Numankade 199, Utrecht

Tentoonstelling over het industrieel erfgoed in Utrecht.

Architectuurcentrum Aorta organiseert van 19 mei tot en met 25 juni een tentoonstelling over het industrieel erfgoed in Utrecht.

Het architectuurcentrum is gevestigd op Achter de Dom 14. Openingstijden: di tlm zat. 10-17 uur, zon. 12-17 uur
Toegang gratis

Utrechtse bedrijven in kaart gebracht

Het jaar 1996 is het Jaar van het Industriëel Erfgoed. Diverse culturele manifestaties zullen rondom dit thema worden georganiseerd. Het Rijksarchief in Utrecht wil haar bijdrage o.a. leveren d.m.v. een onderzoeksgids van bedrijfsarchieven in de provincie Utrecht.

Verdere informatie bij :
Mevr. drs. J.C.M. Pennings : 030 - 2753224

Oproep

Gidsen gezocht voor Kerken Kijken Utrecht
Van 2 juli t/m 14 september a.s. openen zeven unieke Utrechtse binnenstadskerken hun deuren weer voor bezoekers uit binnen- en buitenland. Voor dit nieuwe seizoen van het projekt Kerken Kijken zoeken we enthousiaste gidsen die rondleidingen in de kerken verzorgen aan bezoekers en over de rijke historie van de kerken willen vertellen. Vorig jaar trok het projekt 28.000 bezoekers en ook dit jaar worden weer veel belangstellenden verwacht. Er zijn daarom weer veel gidsen nodig !
Bent U in bovengenoemde periode minimaal 1 dag per week als vrijwilliger beschikbaar en zoekt U een leuke vakantiebesteding in een fraaie monumentale omgeving, meldt U zich dan aan als gids van Kerken Kijken Utrecht ! Een introductieprogramma zorgt voor voldoende voorbereiding op het gidswerk.

Voor informatie en aanmelding kunt U contact opnemen met Katrijn Kuypers, coördinator Kerken Kijken Utrecht, Zwaansteeg 11, 3511 VG, Utrecht, tel. 030 - 2863990, fax 030 - 2863991.

Mededeling

Te koop aangeboden:

Jaargangen van het Maandblad vanaf 1960 tot en met 1993. Prijs nog overeen te komen. Mevrouw Groen-Lensink, Maliesingel 62.
Tel.: 2310710.

Richard III in Utrecht

Two deep enemies, foes to my rest, and my sweet sleep's disturbers, are they that I would have thee deal upon. I mean those bastards in the Tower.

W. Shakespeare, Richard the Third

Richard III in Utrecht (1)

Dit stukje is het gevolg van een geschenk. In een vlaag van feminisme gaf een vriendin mij een boek, geschreven door een vrouw en met een historisch onderwerp om mij een plezier te doen. Eerlijk gezegd begon ik er met enige scepsis aan, maar die sloeg weldra om in verbazing en opwinding.

"The daughter of time" is een boek van Josephine Tey, schrijfster van toneelstukken en detectives. Het gaat over Richard III, de Engelse koning die tijdens de Rozenoorlog kortstondig regeerde (1483-1485) en die dankzij Shakespeare langdurig bekend is geraakt als het gebochelde monster dat (ondermeer) zijn twee geliefde neefjes in de Tower vermoordde. Menigeen zal vertrouwd zijn met de laatste woorden die Shakespeare Richard laat spreken: "a horse, a horse, my kingdom for a horse."

Josephine Tey verdedigt Richard III tegen Shakespeare. Zij laat haar rechercheur Grant in het ziekenhuisbed belanden, alwaar deze uit pure verveling een historisch geval gaat uitpluizen: de liquidatie van de twee prinsjes in de Tower. Hij verricht zijn onderzoek met hulp van een Amerikaanse student, die zich eveneens verveelt en wel omdat zijn vriendin voortdurend in een toneelstuk moet optreden. Beide heren werken zich door de verschillende bronnen heen en gaandeweg raken zij ervan overtuigd dat Richard die neefjes niet heeft vermoord. Een bochel had hij trouwens evenmin. Vandaar de titel van het boek: er is een Engels spreekwoord dat luidt 'Truth is the daughter of time.'

Het boek is ingenieus opgezet en zeer spannend. "No superlatives are adequate" vond The New York Times. De lezer blijft achter vervuld van verontwaardiging over de geschiedvervalsing en het onrecht dat Richard III bij elke uitvoering van het toneelstuk wordt aangedaan. Maar, een reden voor een verhaal in Oud-Utrecht is dit alles natuurlijk niet. Wat dan wel ? Dat is de vermelding dat Richard als jongen naar Utrecht vluchtte, tijdens een onfortuinlijke episode in de Rozenoorlog. Het moet omstreeks 1460 zijn geweest. Richard III in Utrecht !?

Navraag bij de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht leverde niets op. Men had er nog nooit van gehoord. Even koesterde ik de illusie een echte ontdekking te hebben gedaan, maar dat idee verdampte toen ik contact opnam met de consulent regionale geschiedenis, Fred Vogelzang. Ja, hij wist het en ja, hij had ooit overwogen er onderzoek naar te doen. Ik leende zijn biografie over Richard III en hij mijn detective.

De biografie "Richard the Third" van Paul Murray Kendall blijkt niets naders te vermelden over het verblijf in Utrecht, maar geeft wel een compleet overzicht van de opvattingen tot dan toe over Richard en de liquidatie van de twee prinsjes. Ook 'The daughter of time' wordt erin vermeld.

Al in de 17de eeuw, nadat de Tudors - uiteindelijk de winnaars van de Rozenoorlog - waren uitgestorven, verscheen een verdediging van Richard. In later tijden zijn regelmatig onderzoekers opgestaan die aantoonden dat er op zijn minst sterke twijfel bestaat aan de schuld van Richard. Henry VII, de eerste Tudor en degene die Richard in 1585 versloeg, dan wel enkele lieden uit Richards naaste omgeving zijn hoofdverdachten.

Bronnen uit Richards eigen tijd schijnen het beeld op te roepen van een introverte, tolerante man, zeer gesteld op en dienstbaar aan zijn broer, koning Edward IV en diens familie, en een kundig bestuurder toen hij zelf koning was. Shakespeare's portret van Richard mag dan tot de artistieke top behoren, in historisch opzicht deugt het beslist niet. Daarbij moet men bedenken dat Shakespeare en Holinshed, de historicus op wie hij zich baseerde, werkten voor de Tudors. En wiens brood men eet, diens woord men spreekt.

Zoals gezegd kon men bij het gemeentearchief geen aanwijzing vinden voor een verblijf van Richard (en zijn broer George) in Utrecht. Dit zou kunnen betekenen dat de jongens hier niet officieel zijn ontvangen, maar zich schuil hielden bij vrienden, in de stad of in de provincie. Ongetwijfeld kunnen de koninklijke archieven in Engeland ons informatie verschaffen.

Ik ben echter niet in de gelegenheid hier onderzoek naar te doen. Maar nieuwgierig ben ik wel en hopelijk heb ik nu ook anderen nieuwsgierig gemaakt. Misschien is er wel iemand voor wie dit bekend terrein is. En zo nee, dan hoop ik dat iemand een speurtocht begint naar Richard III in Utrecht. In het belang van de geschiedschrijving en als kleine genoegdoening jegens deze tragische koning.

Fanny Huisman

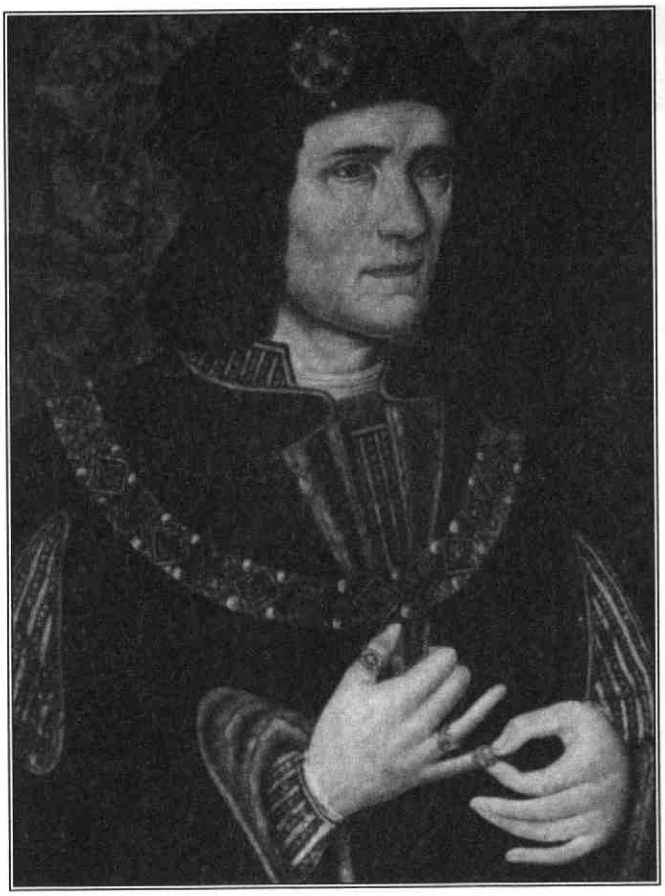

Richard III
National
Portrait Gallery
Londen.

Josephine Tey, *The daughter of time*, 1951, Collier Books, New York 1988
Paul Murray Kendall, *Richard the Third*, 1955, Sphere Books LTD, London 1972

Richard III in Utrecht (2)

Richard III in Utrecht? De vraag of het bezoek dat deze veelbesproken koning als jongen aan Utrecht bracht sporen heeft achtergelaten prikkelt inderdaad de nieuwsgierigheid. Tijd dus om de kwestie eens nader te onderzoeken.
Een preciezere datering van dit bezoek dan 'omstreeks 1460' is daarbij wel gewenst. Engelse bronnen vermelden dat Cicely Nevill, hertogin van York, haar zonen George en Richard, respectievelijk elf en acht jaar oud, in Utrecht in veiligheid liet brengen nadat de Yorkse partij op 17 februari 1461 een nederlaag had geleden. Hun verblijf in Utrecht zou echter van korte duur zijn, want in Engeland keerde het tij al spoedig. Op 4 maart 1461 werd hun broer Edward als koning erkend. In april 1461 keerden zij dan ook terug. George en Richard zouden dus in ieder geval een deel van de maand maart in Utrecht doorgebracht moeten hebben.

De meest voor de hand liggende Utrechtse bron om te onderzoeken welke aanzienlijke personen de stad omstreeks maart 1461 bezocht hebben is de rekening van de 2e kameraar over de periode 2 februari 1461 - 2 februari 1462. Hierin zijn onder meer de uitgaven verantwoord wegens 'den wijn den heren ende goeden stede raden geschenct'. In Utrecht bestond namelijk het gebruik om belangrijke personen die de stad bezochten op wijn te onthalen.
Deze rekening vermeldt: 'des manendages na Oculi geschenct bij beveell der overster des hertogen twee zonen van Jorck 3 aem wijns min 5 taec'. Met deze twee zonen van de hertog van York kunnen alleen George en Richard bedoeld zijn, want hun broer Edward was de enige andere zoon van de hertog die nog in leven was. Ook de datum klopt met de eerder gevonden gegevens, want maandag na Oculi (3e zondag van de vasten) viel in 1461 op 9 maart.

De hoeveelheid geschonken wijn was niet mis: '3 aem wijns min 5 taec' stond ongeveer gelijk met tachtig kannen wijn. Deze tachtig kannen zullen niet door de beide jongens genuttigd zijn. Zij hadden ongetwijfeld een vrij omvangrijk gevolg.
Rest nog de vraag ter gelegenheid waarvan George en Richard en hun gevolg de wijn aangeboden hebben gekregen. Het lijkt het meest waarschijnlijk dat zij ontvangen zijn bij hun aankomst in de stad. Voor een viering van de erkenning van hun broer als koning een paar dagen eerder lijkt het wat te vroeg. Vermoedelijk waren zij hiervan nog niet op de hoogte.
In de besluiten van de raad wordt het bezoek van de zonen van de hertog van York niet genoemd. Het is onwaarschijnlijk dat uitgebreider onderzoek in Utrechtse bronnen veel meer gegevens zal opleveren. Maar één post in een rekening bevatte toch voldoende informatie om het verhaal over Richard III in Utrecht te bevestigen.

Bronnen
Dictionary of national biography (London, 1886)
GAU, *SA I, inv.nr. 626, rekening van de 2e kameraar 1461-1462.*

Erik Tigelaar

Kasteel Duurstede vanuit het oosten. Tekening door Roeland Roghman uit 1646/47 (Wenen Grafische Sammlung Albertina, 15131)

Hendrik van Brederode

Met De Grote Geus keert A. van Hulzen terug naar het onderwerp van zijn dissertatie uit 1932 over de beginjaren van de Nederlandse Opstand tegen de Spaanse koning. In de cruciale jaren zestig ziet Van Hulzen een heldenrol weggelegd voor Hendrik van Brederode, de eigenzinnige vrijheer van Vianen en de Grote Geus uit de titel. Terwijl de andere edelen niet zomaar een gewapende strijd wilden ontketenen, was Brederode wèl bereid het voortouw te nemen. Deze eerste poging mislukte en met de komst van Alva naar de Nederlanden werd Brederode bij verstek ter dood veroordeeld. Brederode was toen al uitgeweken naar Emden en zou niet lang daarna in ballingschap overlijden. ***(AvdZ)***

A. van Hulzen, *De Grote Geus en het falende driemanschap*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 1995, 142 p., ill., prijs *f* 29,50. ISBN 90-6550-500-8.

Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht

Alleen al voor de vele prachtige foto's en afbeeldingen is dit fraai uitgegeven boek de aanschafprijs meer dan waard. Van vrijwel alle 107 kastelen en ridderhofsteden die zijn beschreven, zijn een of meer afbeeldingen opgenomen. Overbodige luxe is dat overigens niet, want anders zou menigeen die niet thuis is in het kunst- en bouwhistorische jargon wel eens kunnen afhaken bij het lezen van zinnen als: 'Typerend zijn de geblokte hoeklisenen en de grote muurvlakken... Er zijn geen zicht-

bare ankers aangebracht en boven de kozijnen treffen we rollagen aan, terwijl boven de keldervensters hanekammen zijn verwerkt...De plaats van het kalf in de kruiskozijnen tekent zich af in de stijlen door krimpnaden, waardoor kan worden gesteld dat de kozijnen zijn gehandhaafd en geschikt gemaakt voor de plaatsing van de nieuwe ramen'. Met behulp van de verklarende lijst van bouwkundige termen, maar vooral door de afbeeldingen nauwgezet te bekijken, wordt echter in de meeste gevallen voldoende duidelijk waar de auteurs op doelen; meer zelfs, men krijgt oog voor het detail waar anders al snel overheen gekeken zou zijn.

In de 'Verantwoording' stelt de redactie dat ze, in navolging van de huidige hoogleraar kastelenkunde H.L. Janssen, gekozen heeft voor een 'meer interdisciplinaire en integrale benadering...waarbij moet worden uitgegaan van het functioneren van het kasteel in zijn politieke, economische en sociaal-culturele context'. Met het woordje 'meer' en de mededeling dat zulks 'provinciewijd' onmogelijk is gebleken - gezien het gebrek aan dergelijke moderne studies voor het noordelijk deel van de provincie - dekt de redactie zich al in tegen eventuele kritiek, en niet ten onrechte. Nu is de keuze om de behandeling van ieder kasteel of ridderhofstad te laten plaatsvinden volgens een - op zich overzichtelijk - stramien waarbij 'geschiedenis', 'bouwgeschiedenis' en 'omgeving' strikt van elkaar worden gescheiden natuurlijk al per definitie tegengesteld aan het ideaal van een interdisciplinaire en integrale behandeling, maar ook de context is bij sommige van de auteurs nog wel eens zoekgeraakt. Waar Hans Janssen zelf er wel in slaagt om bij de behandeling van bijvoorbeeld Ter Eem en Vreeland aan zijn eigen ideaal te voldoen, komen andere auteurs niet veel verder dan een opsomming van de eigenaren in wier handen het kasteel in de loop der eeuwen is overgegaan; nuttig voor degenen met locaal historische belangstelling, maar niet altijd even opwindend om te lezen.

Dergelijke verscheidenheid is natuurlijk een euvel waaraan tal van boeken mank gaat waarin een veelheid van auteurs een bijdrage levert en de redactie heeft dan ook de kasteelbeschrijvingen laten voorafgaan door een negental inleidende hoofdstukken, die de bredere context moeten schetsen. Daarbij heeft de redactie moeten roeien met riemen die zij had en ook niet had. Terwijl diverse aspecten van het kasteel in de periode na de middeleeuwen door specialisten uitgebreid en ter zake kundig worden behandeld, komen de middeleeuwen zelf - toch bij uitstek de bloeitijd van het kasteel - bij ontstentenis (door gebrek aan tijd?) van huidige experts als Hans Janssen en Alp Buitelaar relatief slecht uit de verf. Het door maar liefst vier auteurs geschreven hoofdstuk 'Kastelen in de Stichtse middeleeuwse politiek' maakt een wat onevenwichtige en verbrokkelde indruk, waarbij interessante en naar veel meer smakende observaties over 'machtige families en hun kastelen' en 'het kasteel als statussymbool' afgewisseld worden met uittrekselachtige paragrafen als 'de bisschop als landsheer' en 'Hoekse en Kabeljauwse twisten' waarin de auteurs er blijk van geven de materie niet helemaal meester zijn. Zo is het hun niet duidelijk wie nu tot welke partij hoorde tijdens de zeker lang niet altijd doorzichtige Hoekse en Kabeljauwse Twisten. Anders zou niet vermeld zijn dat Zuylen door de Kabeljauwen werd verwoest omdat het kasteel het bezit was van de 'Hoekse' leider Frank van Borselen (in het stuk over het kasteel zelf staat het wel goed!). Een mededeling die overigens moeilijk valt te rijmen met de constatering van de auteurs twee zinnen daarboven dat de bisschop Utrecht buiten deze strijd wist te houden (in werkelijkheid ontvolkte de oorlog zelfs het platteland!).

Ook bij de overzichtelijk opgesomde, typologisch behandelde kastelenbouw in het Sticht tot in de 16de eeuw zou men vaak graag meer te weten willen komen dan de 'de facto' mededelingen die gedaan worden. Waarom waren de ronde burchten zo'n duidelijke verbetering ten opzichte van de motte-kastelen? Waarom mogen we niet uitsluiten dat donjon en 'kastell' van Vreeland in één keer tot stand kwamen 'gezien de sterk symbolische betekenis die het kasteel kan hebben gehad'? Een opmerking die toch toelichting vereist, temeer daar er elders duidelijk anders over wordt gedacht. En was er echt niets meer over de indeling van de verschillende types en functie van de vertrekken te vertellen?
Over dat laatste komt men in het prettig leesbare en met veel aardige voorbeelden doorspekte hoofdstuk 'Kasteelinterieurs' gelukkig meer te weten, al ligt het

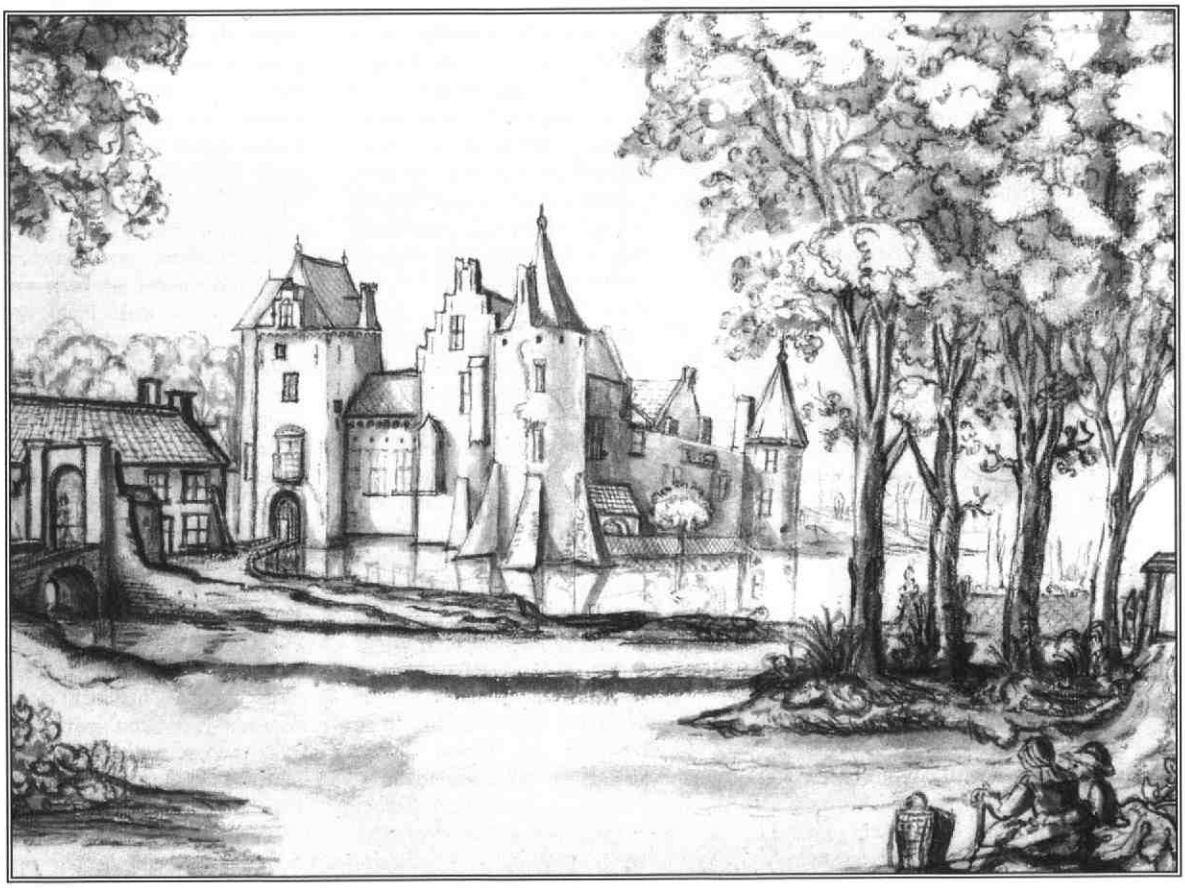

Het huis Doorn gezien vanuit het noordwesten omstreeks 1665. Anonieme tekening in het Ridderhofstedenboek (RAU, TA 1119-17)

accent daar op de periode na de middeleeuwen.

Het op de achtergrond raken van de militaire functie van het kasteel en de daarmee gepaard gaande steeds grotere belangstelling voor het wooncomfort had in de eeuwen na de middeleeuwen niet alleen gevolgen voor het interieur, maar ook voor de architectuur en de tuinen en parken die de kastelen omringden. Terecht krijgen deze veranderingen dan ook de nodige aandacht in de twee aparte hoofdstukken hierover. Deze steeds grotere aandacht voor het woongenot hield overigens niet in dat het verdedigende karakter werd losgelaten. In de 16de eeuw, toen rangen en standen zich in toenemende mate gingen afsluiten voor nieuwkomers, was het bezit van een ridderhofstad die voorzien moest zijn van een gracht en ophaalbrug een vereiste om tot de ridderschap te worden toegelaten. Deze lastige begrippen - ridderschap en ridderhofstad - zijn onderwerp van respectievelijk een tweetal korte (over de 18de en 19de eeuw) en een lang hoofdstuk (betreffende de 16de en 17de eeuw). Het betreft hier ingewikkelde, specialistische materie die de nodige achtergrondkennis vereist en die men zeker niet eventjes in een lui uurtje tussendoor leest.

Al met al heeft de redactie zijn best gedaan om uitvoerige achtergrondinformatie te verschaffen - bijna een vijfde deel van het boek is ermee gevuld - en waar mogelijk specialisten aan het woord te laten. Hoezeer men aan alle aspecten heeft gedacht blijkt ook uit een inleidend hoofdstuk dat gewijd is aan de achtergrond van het overvloedige beeldmateriaal dat het boek siert, zodat men bijvoorbeeld ook nog wat - al is het helaas maar weinig - komt te

weten over Roeland Roghman, wiens kasteelportretten van onschatbare waarde zijn voor onze kennis van het uiterlijk van de Utrechtse kastelen.

In zijn totaliteit gezien is *'Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht'* een wetenschappelijk verantwoord boek. Dat wil het ook zijn: er staat geen woord in dat niet onderbouwd is (hetgeen natuurlijk niet wil zeggen dat alles juist is); nergens biedt het klaroengeschal of een zweem van romantiek. Dat is naar mijn mening terecht, maar daarmee is de toon ook gezet: ondanks pogingen om de tekst te verlevendigen met broncitaten, blijft de behandeling van de kastelen veelal bij een beschrijving in vaktaal of een opsomming van gegevens. Een schat van gegevens, dat wel. Maar wie op zoek wil naar de verbanden en de onderlinge verhoudingen, zal zelf de nodige arbeid moeten verrichten. Met behulp van de registers en de verklarende woordenlijst (die overigens wel veel kunst- en bouwhistorische termen bevat, maar veel historische kernbegrippen, zoals bijvoorbeeld het veel gebruikte 'allodiaal', laat liggen) komt men een heel eind. Al kan men nog wel eens raar opkijken als men bijvoorbeeld bij kasteel Walenburg (overigens door leden van die familie gebouwd en niet door de familie Proys) leest dat de familie Proys ook Lichtenberg in bezit had, en vervolgens bij dat kasteel helemaal niets over deze familie verneemt.

Kortom, het is een weerbarstig boek, een boek dat zich niet gemakkelijk zomaar laat lezen, dat zich zeker niet laat gebruiken als een toeristische gids (ook al is er op de achterflap gedacht aan degenen die een kijkje willen nemen door daar te vermelden of een kasteel nog bestaat en bezichtigd kan worden of niet), maar wel een interessant boek dat noodt tot studie en dat uitstekend geraadpleegd kan worden door iedereen die meer van de geschiedenis van de provincie Utrecht wil weten. En voor wie dit allemaal teveel moeite is, blijft een prachtig uitgegeven, van schitterende illustraties voorzien boek over. Een lust voor het oog.

Elian Hattinga van 't Sant

B. Olde Meierink e.a., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Matrijs, Utrecht 1995, 594 p., ill., prijs fl.69,50, ISBN 90-3545-072-6.

De Amersfoortse vrouwevaart van 1444 tot 1720.

In 1444 gooide een uit Nijkerken afkomstige vrouw, die op het punt stond in te treden in het Agnietenconvent in Amersfoort, een beeldje van Maria in de stadsgracht omdat ze zich schaamde met een dergelijk prul bij de zusters aan te komen. Het was inderdaad een goedkoop massaprodukt, een niet beschilderd pijpaarden miniatuurbeeldje. Maria's wegen zijn echter ondoorgrondelijk. In een visioen gaf ze een andere vrouw opdracht het beeldje uit de bevroren stadsgracht, op de plek waar normaal water geput werd, van onder het ijs vandaan te halen. Natuurlijk volgden wonderen en pelgrimage. Haar letterlijke 'top' bereikte de devotie met de Onze Lievevrouwetoren, die werd opgetrokken bij de kapel waar het beeldje werd bewaard. In het eerste hoofdstuk van dit goed opgebouwde en vlot geschreven boek gaat de schrijfster in op de oorsprong van de devotie, op het mirakelboek en op de pelgrimage. Het mirakelboek had zeker nog uitvoeriger geanalyseerd en met gegevens van elders kunnen worden. Ook was meer aandacht voor de (lokale) religieuze situatie op zijn plaats geweest; zo doet het toch merkwaardig aan dat nergens de naam van Cunera of het naburige pelgrimsoord Rhenen wordt genoemd. Echt op gang komt het boek wanneer de schrijfster haar voornaamste onderwerp behandelt: de lotgevallen van de Amersfoortse vrouwevaart vlak voor en na de Reformatie, met de actie en reactie van de stedelijke overheid hierop. Haar meest verrassende conclusie is zonder meer dat de Vrouwevaart nog tot circa 1720 met grote regelmaat is gehouden en toen pas ten onder is gegaan aan veranderingen in de katholieke belevingswereld en de invloed van de Verlichting. De invloed van politieke gebeurtenissen wordt goed geschetst; opmerkelijk is ook dat de scheuring binnen de katholieke gemeenschap rond 1700 misschien wel de grootste reden voor de teloorgang is geweest. (BHG)

Ottie Thiers, *Bedevaart en kerkeraad. De Amersfoortse vrouwevaart van 1444 tot 1720.* Verloren, Hilversum 1994, 150 p., ill., prijs f.29,-. ISBN 90-6550-386-2.

Industriële bedrijvigheid in de Vechtstreek: industrie en water.

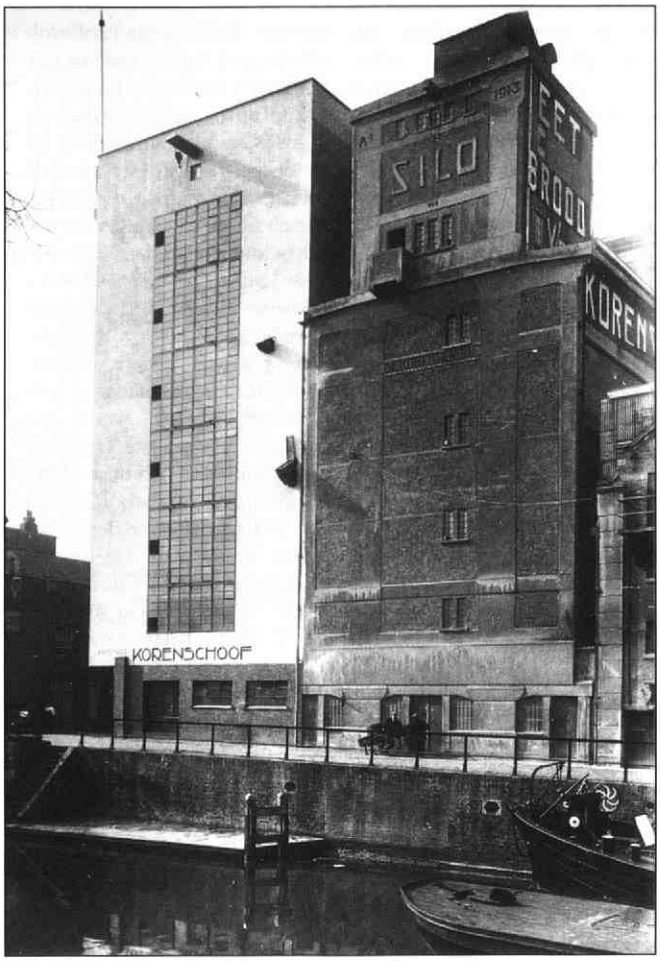

'De Korenschoof': Gemeente Archief C.24.424

De Utrechtse Vechtstreek staat bekend als de vestigingsplaats van monumentale buitenhuizen van de Amsterdamse elite uit de zeventiende en achttiende eeuw. Aan de oevers van het rustige vaarwater van de Utrechtse Vecht was het na gedane arbeid goed toeven. Zo verschenen de theekoepels, de tuinhuizen, de lusthoven en de siertuinen in de 'setting' van de zeventiende en achttiende eeuwse landerijen. In de literatuur is aan deze buitenplaatsen overvloedig en op velerlei wijze aandacht geschonken. Veel minder bekend is diezelfde Vechtstreek als vestigingsplaats van industriële bedrijvigheid. Niettemin zijn er gevallen bekend van buitenplaatsen die ruimte hadden vrijgemaakt voor industriële activiteiten, zoals de steenbakkerij bij 'Cromwijck'. Maar ook in ander opzicht is de Vechtstreek als vestigingsplaats voor industriële bedrijvigheid van belang (geweest). Er kan onderscheid gemaakt worden tussen vestigingen langs 'oud' en 'nieuw' water in deze regio. Als 'oud' water kan worden aangemerkt de loop van de Utrechtse Vecht; als 'nieuw' water het Merwedekanaal (het huidige Amsterdam-Rijnkanaal). Aan het 'oude' water treffen we de traditionele bedrijfstakken aan, die voor een belangrijk deel afhankelijk waren van de Vecht als vaarroute of van de in de directe omgeving van de rivier te vinden grondstoffen: de steenen pannenbakkerijen, de meel- en broodfabrieken, de houtzagerijen en de bierbrouwerijen. Aan het 'nieuwe' water treffen we voorbeelden aan van de moderne nijverheid: de mengvoederindustrie, de metaalnijverheid en de betonproduktie. Een tweetal voorbeelden: 'De Korenschoof' en UTD.

'De Korenschoof'

De meelfabriek 'De Korenschoof' was gevestigd aan de Zeedijk, naast de huidige lokatie van de firma Jongeneel. De geschiedenis van 'De Korenschoof' gaat terug tot het begin van de vorige eeuw. Aanvankelijk was er sprake van een gemengd bedrijf. Omstreeks 1830 werd het bedrijfsdoel van de onderneming dan ook als volgt omschreven: 'het malen van koren, snuif, cement en het zagen van hout, het spinnen van wol, mitsgaders eene negotie in houtwaren.' De energie voor deze bedrijven werd verkregen door middel van een van de gemeente Utrecht gehuurd waterrrad; de houtzaagmolen kon zowel door wind- als waterkracht worden aangedreven. De vestiging van het bedrijf aan goed bevaarbaar water was van doorslaggevend belang. Dat blijkt uit een aanvaring van de onderneming met de gemeente Utrecht in 1843. In dat jaar kwam het Utrechtse gemeen-

W. van den Broeke

tebestuur met het plan de houten beschoeiing van de Vecht, ter hoogte van de houtzaagmolen, te vervangen door een stenen glooiing. Een beschoeiing in deze vorm zou funest zijn geweest voor het transport. De schepen die geladen en gelost moesten worden, zouden te ver van de kade verwijderd blijven om snel te worden afgehandeld. De firma tekende protest aan tegen de plannen van de gemeente. Naar aanleiding van deze aktie besloot het gemeentebestuur de kade bij de houtzagerij recht te laten en elders een aflopende beschoeiing aan te leggen. Overigens werd de houtzaagmolen in 1851 aan Jongeneel verkocht onder het beding, dat op het terrrein van de firma Jongeneel nooit koren gemalen zou mogen worden. Sinds 1857 vormde de meelproduktie de hoofdactiviteit van de onderneming. In een nieuw fabriekspand werd een stoommachine van 20 p.k. geplaatst die twaalf paar molenstenen, drie pelstenen en een wolspinnerij in beweging bracht. Het pellen van rijst en het spinnen van wol werd in 1860 afgestoten. Toenemende specialisatie en mechanisatie kwamen tot uitdrukking in de bouw van een graanpakhuis aan de Zeedijk en een broodfabriek aan de Kaatstraat; in 1906 werd besloten tot de sloop van het waterrad. Tien jaar later was de gehele fabriek geëlectrificeerd, waardoor ook de stoommachines van het toneel waren verdwenen.

'UTD'

De afkorting UTD staat voor: Ulbe Twijnstra-Delfia en duidt op de samenwerking tussen U. Twijnstra's oliefabrieken en Delfiamengvoeders (onderdeel van het Unilever concern). Deze - in 1963 aangevangen- samenwerking was overigens niet van blijvende aard. De voordelen die de Unileverdirectie van de fusie verwachtte bleven uit en UTD werd in 1968 weer een zelfstandige onderneming. Tegen het eind van de vorige eeuw exploiteerde Twijnstra een olieslagerij in het Friese Akkrum. In een oliemolen werd uit lijnzaad olie geperst en van het overgebleven restprodukt werden veekoeken gemaakt. In de oliemolens werd het lijnzaad eerst tussen walsen geplet en het aldus verkregen meel werd verwarmd. De olie kon nu gemakkelijk worden verwijderd. Het warme meel werd in een platte zakken verpakt. Deze zakken werden twee aan twee in een installatie geplaatst, waarin een door windkracht of stoommachine aangedreven heiwerk zo'n dertig keer op de zakken sloeg. Op deze wijze werd de olie uit het meel geslagen: vandaar de naam olieslagerij. Wat overbleef waren de zogenaamde voorslagkoeken. De eerste fabriek van Twijnstra werkte geheel volgens deze Hollandse methode; de hydraulische pers werd nog niet toegepast. Aanvankelijk was de wind de voornaamste aandrijfkracht, maar reeds vier jaar na de oprichting van het bedrijf (in 1887) werd er een stoommachine gekocht bij de firma Stork en werden er in Engeland twee hydraulische persen besteld. Na een brand in 1894 werd de oude slagmethode geheel verlaten. De capaciteit werd steeds uitgebreid en omstreeks 1915 was er sprake van een modern geoutilleerd bedrijf. Tijdens de Eerste Wereldoorlog profiteerde het bedrijf van de uitsluiting van Duitsland van de wereldhandel in palmpitten en sesamzaad. Na de beëindiging van de oorlog liep echter de vraag naar lijnolie sterk terug. De vraag naar veekoeken steeg daarentegen sterk. De directie besloot daarom een eerder aangekochte lokatie in de omgeving van Dordrecht van de hand te doen en in Maarssen een groter stuk grond te kopen. Deze lokatie lag gunstiger voor de afzet van veekoeken. Door de ligging aan het Merwedekanaal bleven ook de transportkosten voor de aanvoer van het benodigde lijnzaad laag. In 1921 kocht Twijnstra de hofstede 'Op-Buuren', die, gescheiden door het Merwede-kanaal, achter de gelijknamige buitenplaats lag, waar toen de Amsterdamse Kininefabriek gevestigd was. Op deze plaats verscheen een geheel nieuwe fabriek, die uitgerust was met zeer moderne apparatuur. De technische inrichting van de fabriek werd in eigen beheer uitgevoerd met toepassing van de in Akkrum opgedane ervaringen. Het bedrijf sloot bovendien een overeenkomst met de gemeente Maarssen voor de huur van een aantal nieuw te bouwen arbeiderswoningen. Daarin werden de uit Friesland overkomen werknemers gehuisvest. Dit woongebied staat tot op de dag van vandaag nog bekend als de 'Friezenbuurt'.

P.S. Binnenkort verschijnen er in de reeks 'Midden-Holland in bedrijf' twee afleveringen over bedrijvigheid langs de Vecht (Deel 1: Utrecht, Zuilen en Maarssen; Deel 2: Breukelen, Loenen, Vreeland, Weesp en Muiden) Het eerste deel zal door de Utrechtse Stichting Industrieel Erfgoed (Usine) feestelijk worden gepresenteerd met boottocht op de Vecht. Deze tocht zal langs diverse lokaties van industrieel erfgoed voeren.

VAN DE LEESTAFEL

Namen

De afdeling Amersfoort van de Nederlandse Genealogische Vereniging bericht in haar laatste nieuwsbrief kort over de resultaten van een onderzoek naar Utrechtse namen. Op basis van de gegevens van de volkstelling uit 1947 die berusten bij het P.J. Meertensinstituut te Amsterdam is gebleken, dat in Utrecht ruim 38.000 achternamen voorkomen. Opvallend is dat bijna de helft van de inwoners het met 929 namen doet, waaronder veel voorkomende namen als Van Dijk, Van de Berg en Jansen. De andere helft van de bevolking beschikt dus over zo'n 37.000 verschillende achternamen. Typisch Utrechtse namen zijn namen die een geografische plaats uit de provincie aanduiden zoals Van Soest en Van Zeist, of namen die teruggaan op oude boerderijen zoals Donkelaer en Kolfschoten. Als we echter deze 'Van' namen bekijken, zien we dat het merendeel uit de streken direct rondom de provincie afkomstig is. Ook hieruit blijkt dus de centrumfunctie van Utrecht.

Renswoude

Dat er behalve een pond 'weijtemeel' ook een halve nootmuskaat in de pudding ging in 1748 weten we omdat het kookboek van Margreta Isabella Pauw, de vrouw van Jan van Beeck, is overgeleverd. In het 25ste nummer van Het ouwe Renswou doet E. Wolleswinkel kort verslag van deze vondst. De familie Van Beeck bewoonde de buitenplaats Engelaar in Renswoude gedurende een groot deel van de 18de eeuw, met name in de zomer, zoals vele families van betere komaf, die de drukte van de stad ontvluchtten. Een neef van mevrouw Pauw werd de stamvader van het latere geslacht Van Beeck Calkoen.

Amersfoort

Museum Flehite in Amersfoort heeft een memorietafel van de familie Van Schayck kunnen bemachtigen, die zich in Zwitsers particulier bezit bevond. In het november 1995 nummer van het tijdschrift Flehite wordt verslag gedaan van het onderzoek naar de op de tafel afgebeelde personen. De tafel bestaat uit een schilderij, voorstellende de aanbidding door de koningen, en een predella, een bord met daarop een wapen en een aantal teksten. Door genealogisch onderzoek, dat wordt bemoeilijkt doordat de naam Van Schayck in diverse vormen heel veel voorkomt, kunnen de auteurs redelijk hard maken welk gezin de opdracht tot het maken van het schilderij heeft gegeven.

Hoogland

Sinds december 1995 beschikt het dorp Hoogland officieel over een eigen historische vereniging, die inmiddels al twee nieuwsbrieven het licht heeft doen zien en al meer dan 80 leden telt. In het tweede nummer staat een kort artikel, waarin de naam van het periodiek 'De Bewaarsman' wordt toegelicht. Auteur is W. de Ridder, ooit zelf 'bewaarsman'. Boeren die hun vee op ver weg gelegen weiden lieten grazen, konden vanwege de afstand er zelf niet op letten. Daarom vroegen zij plaatselijke polderboeren hun vee 'te bewaren', er toezicht op te houden. Eigenaren kwamen af en toe langs op te kijken en voor die gelegenheid schonk de bewaarsman een borrel. Sommigen hadden dan ook een volledige schenkvergunning. Met polstok en touwen deed een bewaarsman zijn ronde langs het vee. Tot de taken behoorde ook het een keer per jaar schoonmaken van de scheidingssloten. Koeien die regelmatig uitbraken moesten door de bewaarsman, vaak met hulp van vrouw en kinderen, 'gekoppeld' worden aan een andere koe. Het ergste waren de horzels, die in de zomer poogden hun eieren in het rugvel van de koeien te leggen. De koeien gingen massaal op de vlucht om aan hun belagers te ontkomen. Daarbij kwamen ze in de sloten of de drassige weiden vast te zitten, zodat de bewaarsman heel wat te sjorren had.

Groenekan

Het dorpje Groenekan dankt zijn naam aan de gelijknamige herberg, die er in 1582 al gestaan moet hebben. De gevelsteen met daarop een groene kan, bevindt zich nog steeds ingemetseld in een muur nabij de kruising met de provinciale weg naar Hilversum. Ook in de zeventiende eeuw lag de herberg al op een kruispunt van wegen en vaarten, een geschikt punt dus voor het uitbaten van een tapperij. Groenekan zelf bestond in die tijd slechts uit een handjevol huizen. In 1842 werd de herberg in de as gelegd en weer opgebouwd. Toch werd de herberg na verkoop twintig jaar later gesloten en diende hij als woonhuis. Pas aan het einde van de 19de eeuw opent een nieuwe eigenaar er weer een herberg in. Tijdens de mobilisatie in de jaren 1914-1918 groeide de clandizie van de militairen van de nabij gelegen forten Ruigenhoek en Blauwkapel. In 1940 tenslotte werd het pand verbouwd tot kapperszaak.

F. Vogelzang

Loosdrechts porselein beschilderd met een waterlandschap

De Loosdrechtse plassen, tegenwoordig een begrip bij liefhebbers van watersport en ijspret, hebben in het verleden niet altijd op veel waardering kunnen rekenen.
Ooit was het uitgestrekte plassengebied rond Loosdrecht zelfs een bron van kommer en kwel.
Door intensieve turfwinning vanaf de 16de eeuw ontstaan, had het drassige land weliswaar de benodigde brandstof opgeleverd, maar vormde het tevens een broedplaats voor de gevreesde "knutten". Deze kleine, venijnig bijtende insekten maakten het leven er vooral 's zomers vrijwel ondragelijk. Ook malaria was in Loosdrecht geen onbekend verschijnsel, evenmin als armoede en werkloosheid overigens... Al met al geen aangenaam oord om te vertoeven. Gelukkig valt hiervan weinig te bespeuren als we de kunstig beschilderde schaal van Loosdrechts porselein bekijken.
De schilder heeft zich duidelijk laten inspireren door het aanwezige water, maar heeft vooral het stemmige karakter van het landschap willen benadrukken. In onze moderne opvattingen wordt zo'n tafereeltje dan al gauw "romantisch" genoemd, maar het is in de eerste plaats gewoon bekwaam vakwerk. Wie echter meent dat de schilder een nauwkeurige afbeelding van Loosdrecht heeft weergegeven komt bedrogen uit. Alleen al de opeenstapeling van zware stenen gebouwen op de zompige plassenoever maken de voorstelling topografisch tamelijk onwaarschijnlijk. De maker van deze fraaie fantasievoorstelling moet gezocht worden in de omgeving van de Utrechtse landschapsaquarellist Nicolaas Wicart (1748-1815). Hoewel van Wicart diverse getekende landschapjes bekend zijn die eenzelfde sfeer uitstralen, is het nog altijd uiterst moeilijk porseleindecoraties met zekerheid aan zijn hand toe te schrijven. Het staat evenwel vast dat hij vanaf 1777 gewerkt heeft voor de Loosdrechtse porseleinfabriek.
Afgaande op het nagelaten oeuvre van Wicart kan gesteld worden dat zijn voorstellingen steeds byzonder zijn van sfeer en stemming, maar desalniettemin topografisch onbetrouwbaar.

De Loosdrechtse porseleinfabriek heeft gedurende haar korte bestaansperiode (1774-1784) talloze stukken gefabriceerd die in vorm en decoratie aansloten bij de mode van die tijd.

Wat dit laatste betreft werden naast topografische prentjes ook fantasielandschapjes uitgevoerd en wist men eindeloos te variëren op versieringen met bloemen, vogels en insekten die steeds weer een byzonder elegante decoratie opleverden. Desondanks heeft de fabriek het financiëel niet kunnen bolwerken en zag de initiatiefnemer ds. De Mol zich gedwongen de onderneming in 1782 van de hand te doen.

In de collectie van Kasteel-Museum Sypesteyn is nog veel meer Loosdrechts porselein te bewonderen, dat momenteel in het kader van het "Jaar van het Industriëel Erfgoed" nog eens extra in de bloemetjes wordt gezet en de aandacht krijgt die het verdient!

Kasteel-Museum Sypesteyn
Nieuw Loosdrechtsedijk 150
1231 LC Loosdrecht
tel. 035 - 5823208

Conny G. Bogaard, conservator Kasteel-Museum Sypesteyn Loosdrecht

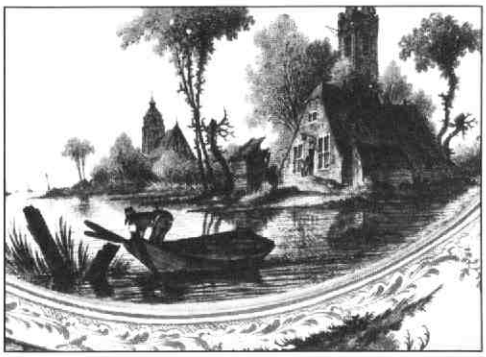

oud-utrecht

een levende vereniging met hart voor Utrecht

Meepraten over de toekomst

Leden van de vereniging Oud-Utrecht weten waarover zij het hebben als zij zich verzetten tegen aantasting van het historisch erfgoed. Zij praten met gezag mee over het verleden en de toekomst van hun stad en hun provincie.

Excursies, lezingen en forums

Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven.
Op lezingen en forums worden belangwekkende historische en actuele onderwerpen behandeld.

Behalve het Jaarboek en het Maandblad ontvangen de 1800 leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek, verzorgd door de Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU). Zo blijven de leden op de hoogte van de altijd weer belangwekkende vondsten in Utrechts bodem en historische gebouwen.

De Oud-Utrecht-Prijs

Oud-Utrecht bevordert de bestudering van de geschiedenis van stad en provincie. Daarom is in 1992 de Oud-Utrecht-Prijs ingesteld, groot 3000 gulden. Eens in de twee jaar wordt deze prijs toegekend aan de schrijver(s) van het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht.
Zo blijft Oud-Utrecht actief om de kennis van het verleden van stad en provincie te vergroten.

Vragen over vroeger

Verhalen van oude mensen zijn een belangrijke bron van informatie over het dagelijks leven van vroeger. Het houden van een interview lijkt eenvoudig maar het aantal valkuilen is groot.

Dit boek is bedoeld als praktische handleiding. De verschillende fasen van het interview worden behandeld: de voorbereiding, het interviewen zelf en de verwerking van de resultaten. Daarnaast zijn er hoofdstukken gewijd aan de betrouwbaarheid van het menselijk geheugen en de geschiedenis van het historisch interview. Ook de technische aspecten komen aan bod.

Vragen over vroeger kunt u bestellen door overmaking van *f* 19,50/Bfrs 390 + *f* 2,80/Bfrs 56 verzendkosten op postgiro 810806 t.n.v. het Nederlands Centrum voor Volkscultuur te Utrecht, o.v.v. 'vragen'.

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam

adres

postcode woonplaats

geboortedatum

a.u.b. aankruisen wat u kiest:

☐ met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)

☐ met ingang van het volgende jaar

De minimum-contributie is *f* 54,-
voor leden jonger dan 26 jaar *f* 30,-
voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44,-
voor bedrijven, instellingen en leden in het buitenland gelden bijzondere tarieven.

Betaling na ontvangst van een acceptgirokaart.

Inlichtingen: schriftelijk bij het
Secretariaat Oud-Utrecht
p/a Gemeentelijke Archiefdienst
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- **Elektra**
- **Klimaat**
- **Sanitair**
- **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

Muus
NVM MAKELAAR

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030-234 00 08

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht
'Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht' opgericht in 1923

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CEN E
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

AB: 15 OCT 1903

AB-L21

OUD Utrecht

69e jaargang nummer 4

Interieur van het priesterkoor van de Catharina-kathedraal te Utrecht, 1948.

Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk

De keuze van...
Michel Sijnesael, Conservator Gemeentemuseum Het Rondeel Rhenen

Een joodse school te Zeist, 1942 - 1943

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-2313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-288 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 G.M. Utrecht Tel. 030 231 82 66

JURRIËNS | BOUW

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER
TELEFOON: 030 2822822

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
69e jaargang nr. 4
juli/augustus 1996
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings, p/a Alexander Numankade 201, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: J. Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 44,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie: P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.

Redactieadres:
Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer: 20 augustus 1996, verschijningsdatum 1 oktober.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

De herfst nadert al weer en de agenda van Oud-Utrecht getuigt van een reeks van activiteiten in het Utrechtse. Het Utrechts Psalterium, de begraafplaatsen, de jaarlijkse kunstmarkt op het Janskerkhof en vanzelfsprekend de open monumentendag, het zijn slechts enkele activiteiten die plaatsvinden in de maand september. Leden van Oud-Utrecht en andere geïnteresseerden hoeven zich deze maand niet te vervelen. Het bewijs dat de Vereniging Oud-Utrecht nog steeds een levende en actieve vereniging is! Actief en betrokken is ook ons redactie-lid Mark van Hattem. Met name rond de verandering van maandelijks- naar tweemaandelijks blad heeft Mark zich bijzonder ingezet. Langzamerhand echter namen zijn werkzaamheden buiten Oud-Utrecht zulk een omvang aan, dat hij - helaas voor de redactie - geen mogelijkheid meer ziet om zijn werkzaamheden in de redactie voort te zetten. Vanaf deze plaats willen wij hem echter van harte danken voor zijn werk de afgelopen jaren. Twee redactie-leden zijn nu - wegens drukke werkzaamheden - vertrokken. Wij hopen u echter op korte termijn weer voor te kunnen stellen aan enkele nieuwe frisse krachten.

Inhoud

Van de redactie 75

Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk 76
Casper Staal

Agenda 83

De keuze van 85
Michel Sijnesael

Een joodse school in Zeist, 1942 - 1943 86
R.P.M. Rhoen

Boekenschouw 91

Nijverheid 92

Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk

In de Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat is recentelijk na een jarenlang verblijf in het depot van het Museum Catharijneconvent, een neogotisch beeld van Johannes de Doper herplaatst. Van 1887 tot de sloop van het altaar in 1963 had het beeld een plaats aan het ciborium, de overhuiving, van het bisschopsaltaar. Dat was een neogotisch werkstuk, vervaardigd door de Utrechtse Duitser Friedrich Wilhelm Mengelberg naar een ontwerp van de Akense architect Hugo Schneider.

De negentiende eeuwse herinrichting

Het Johannesbeeld vormde een onderdeel van het bisschoppelijk altaar in de Utrechtse rooms-katholieke Catharinakathedraal. Voor een korte geschiedenis van dat altaar - dat inmiddels verdwenen is - gaan we naar de vorige eeuw. Nadat deze kerk in 1840 bij Koninklijk Besluit door Willem II aan de katholieken was overgedragen, werd een decennium later begonnen met een grootscheepse restauratie van dat gebouw. Niet alleen de bouwkundig vervallen en de zwakke plekken werden onder handen genomen, ook de decoratie werd aangepakt. In de loop van twintig jaar, van 1860 tot 1880, werd de kerk veranderd van een blanke laat-gotische kerk tot een bont beschilderd en druk gedecoreerd neogotisch godshuis. Model daarbij stonden de Keulse Dom en de Sainte Chapelle in Parijs. Twee architecten moeten hier met name worden genoemd: A.J. van de Brink (1816-1883) en F.W. Mengelberg (1837-1919). Van hun tekentafels kwamen heel wat verbouwingen, aanpassingen en nieuwe meubelstukken. Ook andere namen komen we tegen: de gebroeders Goyers, Heinrich Geuer, 'baas' D.L. van Kent, Leonard Fuchs, Hugo Schneider, de polychromeur Buchtermann, Alexander Kleinertz en Gerard Bartel Brom. Nederlanders en Duitsers leverden voor deze kerk werken af. Om chronologisch enkele jaartallen te noemen:

In 1862 werd een grote neogotische preekstoel aangekocht. Het was een bekroonde inzending op de wereldtentoonstelling te Londen, een werkstuk van de gebroeders Goyers, beeldhouwers te Leuven. Gerardus (1820-1897) en Jan (1818-1905) Goossens uit Den Bosch leverden twee kanunnikenbanken met ieder vijf zitplaatsen. In 1863 kwam de communiebank, gemaakt door de edelsmid Brom, bij gelegenheid van het 25-jarig priesterfeest van de pastoor van deze kerk, Andreas Schaepman, de latere aartsbisschop. In 1867 werden twee grote meubelstukken geleverd: de sedilia of driezitsbank, en de credens, een fraai met houtsnijwerk en een schildering op koper gedecoreerde 'dientafel', vervaardigd door Friedrich Wilhelm Mengelberg. In 1868 kwam er een imposante bisschopstroon van dezelfde beeldhouwer. In 1871 werd het kruisaltaar met een expositietroon geplaatst, vervaardigd door Mengelberg en Brom. In datzelfde jaar werd het oxaal geplaatst, gesneden door Mengelberg naar een ontwerp van Hugo Schneider. In 1872 werd het grote vloertapijt voor het priesterkoor geknoopt door Utrechtse en Zwolse vrouwen, naar een ontwerp van Alexander Kleinertz. In 1874 werden twee kalkstenen beelden geschonken namelijk dat van Sint Jozef - patroon van de katholieke kerk - op de zuidelijke hoek van de noordelijke transeptwand (waar nu Johannes staat), en dat van Catharina van Alexandrië, patrones van het kerkgebouw, op de er tegenover gelegen hoek. In 1875/76 werd door Mengelberg het sacramentsaltaar gebeeldhouwd naar een ontwerp van Hugo Schneider. En tussen deze schenkingen door beglaasde Heinrich Geuer de kerk met zijn kleurig glas-in-lood, terwijl het gebouw van boven tot onder gepolychromeerd werd.[2]

Na deze lijst van schenkingen zijn we benieuwd naar het hoogaltaar van die dagen. Merkwaardigerwijs hebben we nauwelijks een idee hoe het eruit zag. Alle tot op heden bekende afbeeldingen van de kerk laten het niet zien. Naar de vormgeving van het hoogaltaar moeten we dus gissen. Blijkens een mededeling van kapelaan A.E. Rientjes in een serie artikelen over de Utrechtse kerken (1914-1920) stamde het hoogaltaar nog uit de tijd dat de militairen de Catharijne gebruikten als hun garnizoenskerk. Als 'retablement' (altaarstuk) op het altaar diende het grote paneel van 200 x 156,5 cm voorstellende de nieuwtestamentische scène 'Laat de kinderen tot mij komen'. Het stuk was geschilderd in 1620 door Werner van Valckert (ca. 1580-na 1627). Aalmoezenier Jan Baptist Huijgens (overl. 1824) verwierf het schilderstuk, waarvan gezegd wordt dat het uit de Janskerk komt, in

Casper Staal

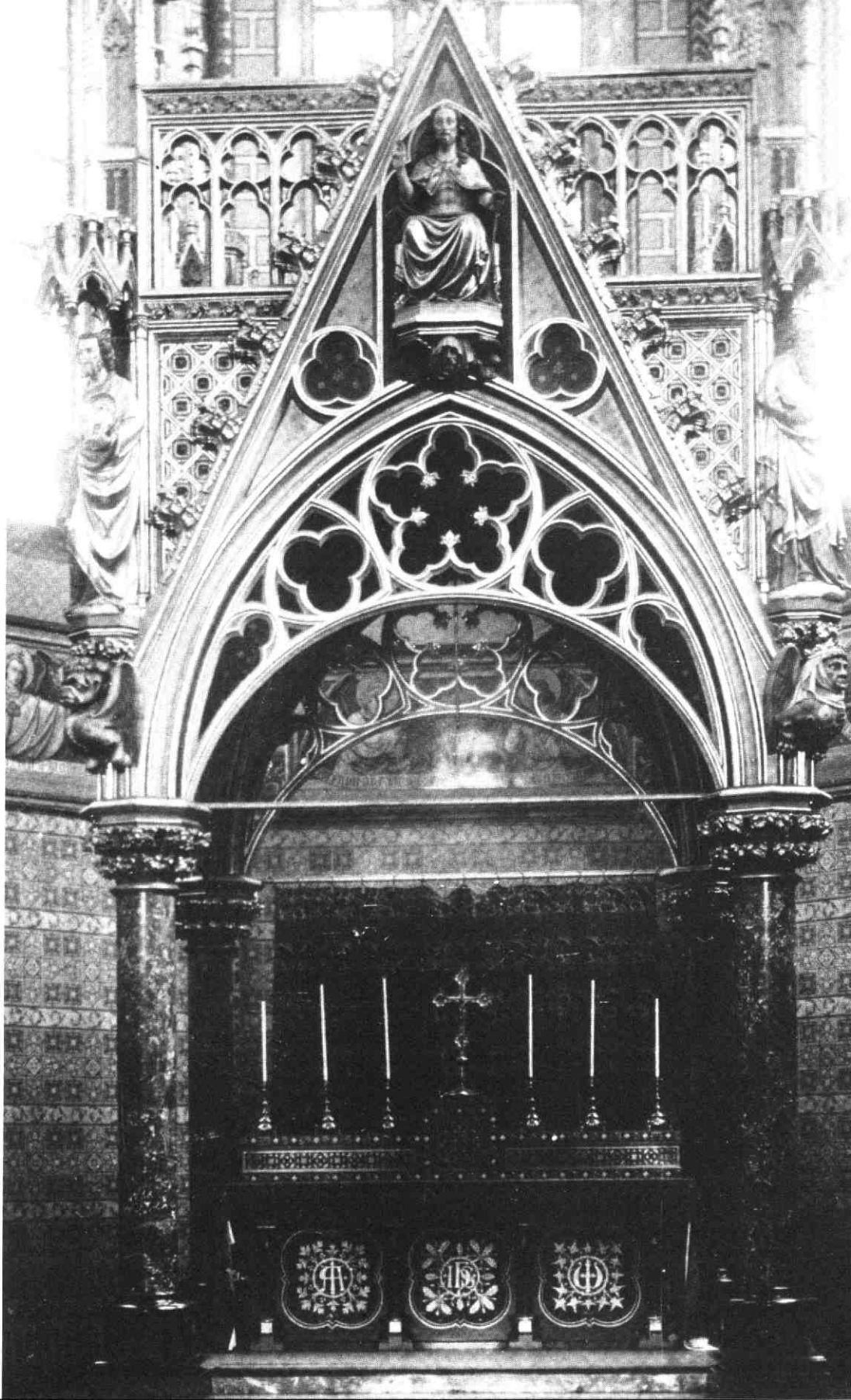

1. Bisschopsaltaar in de Catharina-kathedraal te Utrecht, ca. 1910. Rond de altaar-tombe hangen altaargordijnen. Op de overhuiving links Johannes de Doper en rechts Andreas. (foto: Museum Catharijneconvent, ABM f 45)

Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk

het begin van de 19de eeuw bij de kunsthandelaar Van den Heuvel. Op een nog onbekend tijdstip werd het altaar uit elkaar gehaald en kreeg het paneel een plaats in de vergaderzaal van het sinds 1859 aan de Catharijnekathedraal verbonden kapittel. Blijkens een mededeling van pastoor J.H. Hofman (1837-1910) verhuisde het paneel in 1874 naar het Aartsbisschoppelijk Museum. Thans maakt dit schilderij deel uit van de collectie van het Museum Catharijneconvent.[3] Pas in 1887 kwam er een nieuw hoogaltaar. Wat werd als hoogaltaar gebruikt in de tussen liggende jaren? Een plausibel antwoord is dat het kruisaltaar van 1871, dat geen altare fixum (een vast gemetseld altaar) was maar een altare portabile (een draagbaar altaar) de functie van hoogaltaar vervulde. Men kon het in voorkomende gevallen vanuit de eerste koortravee naar het oosten verplaatsen zodat het in de absis kwam te staan. Misschien is de oprichting van dit neogotische altaar wel de aanleiding geweest het Van Valckertaltaar uit elkaar te nemen. Temidden van zoveel neogotiek zal dit zeventiende eeuwse schilderstuk op een waarschijnlijk barok of neoclassicistisch altaar aan het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw misstaan hebben. Er lag in 1871 evenwel al een tekening om een ander altaar op te richten. Die tekening was in 1868 gemaakt. Hugo Schneider (1841-1925), een Akense architect die het nodige in het aartsbisdom Utrecht heeft ontworpen, had in dat jaar voor de Utrechtse Catharijnekerk drie ontwerptekeningen gemaakt: de eerste toonde een oxaal en het kruisaltaar, die beide gerealiseerd werden door F.W. Mengelberg in 1871. De tweede tekening was een ontwerp voor een sacramentsaltaar; dat werd in licht gewijzigde vorm gerealiseerd in 1875. De derde tekening liet een nieuw bisschopsaltaar zien.[4]

Nieuw bisschopsaltaar

Het heeft vele jaren geduurd eer Schneiders tekening in uitvoering werd genomen. Uit de notulen van het kerkbestuur valt de oprichting ervan te volgen. In 1878, tien jaar na de vervaardiging van de tekening, deden twee pastoors een schenking die bestond uit beleggingscertificaten. De notulen van 24 april: 'Verder is bij den Secretaris nog ontvangen van de HEerw. Heer H.J. Smidt Pastoor van Onze Lieve Vrouwekerk en van den ZEerw Heer H.J. Kloppenborg Pastoor en Plebaan van de St. Catharinakerk de navolgende gift als Peruanen 1 stuk van £ 100, Turken 3 stuks van £ 300 en 2 stuks van ieder £ 50, onder voorwaarde van daarvan te formeren een fonds om in de Metropole St. Catharina het hoofdaltaar volgens teekening van Architect A. Snyder (= H. Schneider) te bouwen en met bepaling van dat fonds afzonderlijk en uitsluitend voor dit doel te administreren door het Kerkbestuur der Metropole. Deze mededeeling wordt door Monseigneur den Aartsbisschop en Kerkmeesters met graagte vernomen en wordt aan de milde schenkers de hartelijkste dankbetuiging gebragt met den wensch dat hun voorbeeld door andere moge gevolgd worden en dat spoedig een prachtig hoofdaltaar in den metropole moge verrijzen.

Monseigneur den Aartsbisschop verleent onmiddelijk zijne goed-

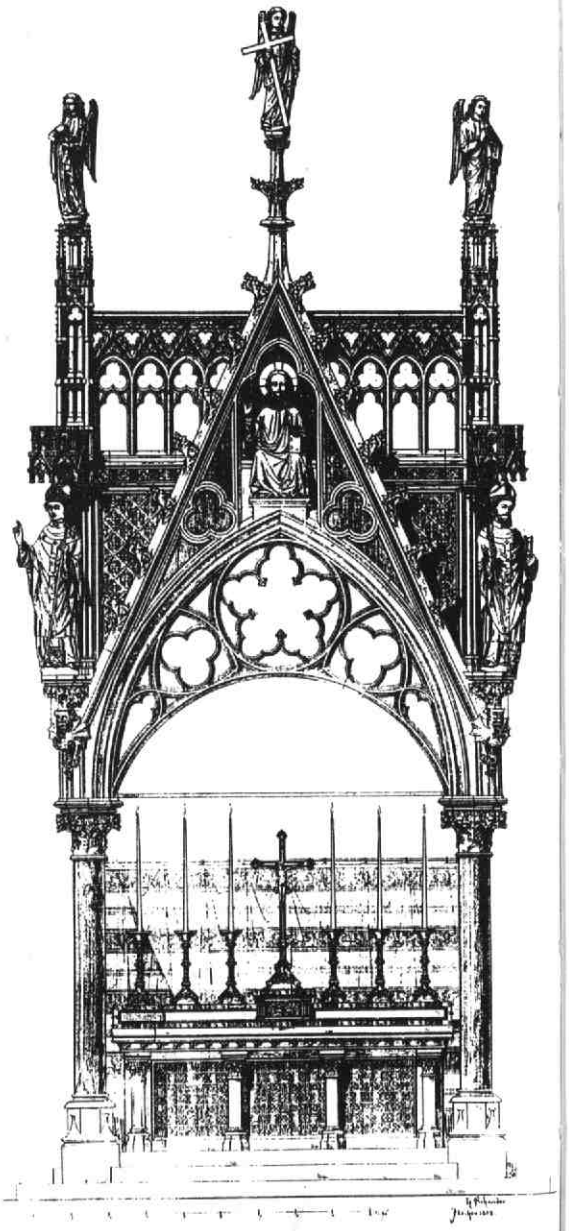

2. Foto van de ontwerptekening voor een nieuw bisschopsaltaar in de Catharina-kathedraal te Utrecht. Aan de overhuiving zijn twee bisschops-beelden getekend. Hugo Schneider, Aachen 1868 (foto: Museum Catharijneconvent, ABM f 44)

keuring aan beide bovenstaande schenkingen en authoriseert het Kerkbestuur tot aanvaarding daarvan. De Eerw. Heer Plebaan Kloppenborg verlaat met toestemming van Monseigneur ten gevolge zijne ziekelijke omstandigheden de vergadering.[5] Drie jaar later, in 1881, vindt de verkoop plaats van een monstrans ten behoeve van het altaar.[6]

Dit alles geschiedde onder het episcopaat van Andreas Ignatius Schaepman, de grote promotor van een waardiger decoratie van deze kerk en een neogoticus in hart en nieren. In 1882 trad na de dood van Schaepman een nieuw aartsbisschop aan. De bisschop van Haarlem, Petrus Mathias Snickers, promoveerde tot aartsbisschop van Utrecht. De reden van zijn benoeming is niet duidelijk maar de indruk bestaat - en nadere archiefstudie zou het kunnen uitwijzen - dat onder het episcopaat van Schaepman de diocesane financiën wat in 'disordre' waren geraakt. Snickers, zoon van een bankier en zelf goed bij kas, was mogelijk de meest aangewezen persoon om de affaires van Schaepman op te lossen.[7] In 1883 werd er bij het kerkbestuur door Mengelberg een begroting voor een nieuw altaar ingediend.[8] Op de begroting werd afgedongen, als we zien wat uiteindelijk gerealiseerd werd. Zo direct kom ik op de uiterlijke verschijningsvorm van het altaar terug. Eerst voltooi ik de chronologie.

In 1885 bestelde men het nieuwe hoofdaltaar bij Mengelberg. De opdrachtgever was echter niet het Kerkbestuur van de St. Catharinakerk maar het Metropolitaan Kapittel.[9] De obligaties van de pastoors Smidt en Kloppenborg werden te gelde gemaakt. In de loop van 1886/87 zal het altaar geplaatst zijn. Op 8 augustus 1887 consacreerde aartsbisschop Snickers het nieuwe altaar.[10] Twee dagen later, op 10 augustus, vond vanaf het nieuwe altaar de priesterwijding plaats van de Rijsenburgse seminaristen.[11]

Ciboriumaltaar

Hoe zag het altaar eruit waarvan we nu de ontstaansgeschiedenis hebben vernomen? Eerst schets ik u de ontwerptekening van Hugo Schneider. Hij ontwierp een zogenaamd ciboriumaltaar. Daaronder verstaan wij een altaar dat overhuifd wordt door een ciborium, een soort fraai versierd dak, dat steunt op vier vrijstaande pilaren. Zelf noemt men in die tijd een dergelijk altaar een baldakijnaltaar. Maar de hedendaagse typologie wil dat wij baldakijnaltaar gebruiken voor een altaar dat overhuifd wordt door een baldakijn dat overhangt vanuit de achtermuur. Hier gaat het dus om een ciboriumaltaar.

Een ciboriumaltaar in de 19de eeuw wekt onze aandacht. Dergelijke altaren waren namelijk ongebruikelijk. Het ciboriumaltaar stamde uit landen als Italië waar het bijvoorbeeld in de Romeinse basilieken voorkomt. Het heeft daar een oud-christelijke of middeleeuwse oorsprong. De barok kent het ook. Het beroemdste voorbeeld is het hoogaltaar van de Sint Pieter te Rome met de overbekende gedraaide zuilen van Bernini. Maar in Nederland kennen we het ciboriumaltaar niet. Het duikt hier pas op in de tweede helft van de negentiende eeuw. Onder invloed van de Franse en Duitse neogotische architecten wordt deze overhuiving 'ontdekt' en ook in ons land gebruikt. Op bescheiden schaal. Zonder erop aanspraak te maken dat ik alle ciborium-altaren uit deze periode heb opgespoord, tel ik er slechts tien. Zoveel mogelijk in chronologische volgorde: In de Nijmeegse Sint Ignatiuskerk richt Pierre Cuypers in 1869 een ciboriumaltaar op, bij mijn weten het eerste in ons land in de 19de eeuw. Het altaar bestaat niet meer want de Ignatiuskerk wordt in 1894/95 gesloopt en vervangen door een nieuwe kerk naar een ontwerp van van Nicolaas Molenaar.[12] In de kapel van het groot-seminarie Rijsenburg bouwt A.J. van de Brink een ciboriumaltaar, dat tegelijk met het groot-seminarie gesloopt is. In 1875 vervaardigt F.W. Mengelberg naar een tekening van Hugo Schneider voor de Utrechtse Catharinakerk een sacramentsaltaar met een ciborium. In de Zwolse Onze Lieve Vrouwekerk van Nicolaas Molenaar bouwt Mengelberg in 1886 een ciboriumaltaar. Pierre Cuypers richt in de door hem gebouwde Martinuskerk te Sneek in hetzelfde jaar een ciboriumaltaar op. Dan verschijnt het Utrechtse bisschopsaltaar. In de St. Franciscus Xaverius in Amsterdam (De Krijtberg), in 1881 door Alfred Tepe voor de jezuïeten gebouwd, plaatst Mengelberg in 1886 een ciboriumaltaar dat er nog altijd staat. In de Bartholomeuskerk in Zevenbergsche Hoek, een schepping van Weber uit 1886, verschijnt enkele jaren later een ciboriumaltaar, dat in het oorlogsgeweld van 1944 verwoest wordt. In de kerk van Sint Petrus Stoel te Antiochië te Uden van dezelfde architect wordt kort na 1890 een ciboriumaltaar opgetrokken. Pierre Cuypers bouwt in de Sint Servaas te Maastricht in 1891 een ciboriumaltaar. In de St.

Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk

Franciscuskerk te Nijmegen, een schepping van Pierre Cuypers uit 1878-1880, wordt na de voltooiing van de kerk een ciboriumaltaar gebouwd.[13]

Waarom ontstond vrij plotseling een herwaardering van het ciboriumaltaar, dat toch in onze streken een vreemde eend in de bijt is? Ik denk dat de symboliek die eraan werd gehecht, een belangrijke rol speelde, alsmede dat de voorbeelden ervan in Frankrijk en Engeland, bewondering genoten.

Symbolisch worden de vier zuilen waarop het ciborium rust, geduid als de vier hoeken van de aarde. De overhuiving stelt de hemel voor, waarom de binnenzijde van de overhuiving dan ook blauw geschilderd is en met gouden sterren bezaaid. Onder de schutse des hemels wordt dagelijks Christus' zoenoffer herdacht. De tent van de heerlijkheid Gods en Zijn genade overschaduwt de heilige tafel.

Tussen de zuilen zijn stangen aangebracht waaraan altaargordijnen kunnen worden opgehangen. Die zijn een typisch neogotisch element. Het Concilie van Trente (1545-1563) had de zichtbaarheid van het altaar gepropageerd maar onder invloed van de bestudering van de middeleeuwen werd in de negentiende eeuw de 'disciplina arcani' weer ontdekt: het afschermen van het heilige. De na Trente verdwenen altaargordijnen, de tetravela, keerden zo terug en werden ook daadwerkelijk aan drie zijden van het altaar weer opgehangen. Uit de literatuur van die dagen blijkt, dat het ciborium ook herinnerde aan de Verbondstent tijdens de tocht van het Joodse volk door de woestijn. Voorts associeerde men de overhuiving met het rotsgraf van Christus.

Een niet op symboliek maar op rubriekenstudie gefundeerd argument voor het oprichten van een ciborium werd gevonden in het Ceremoniale episcoporum dat er soms over spreekt.[14] In deze tijd van terugblikken naar het verleden hield men van dit type symbolen en redeneringen.[15]

Het Utrechtse ciborium is het meest schatplichtig aan dat van de Parijse Sainte Chapelle. Daar was het in de middeleeuwen gebouwd als een overhuiving voor drie Christus-relieken: een stukje van het Heilig Kruis, de doornenkroon en de spijkers van Golgotha. Die werden in deze koninklijke kapel bewaard. Nu inspireerde de vorm van deze Franse schepping bij het ontwerp van neogotische altaarciboria.

Aan de overhuiving van het Utrechtse bisschopsaltaar heeft Schneider beelden geschetst. Omdat de tekening geen perspectief vertoont, kan men er twee zien. Ze stellen bisschoppen voor. Hoewel er geen sprake is van identificeerbare attributen, wekken de baardloze en de bebaarde bisschop de associatie met Willibrord en Bonifatius, de twee eerste bisschoppen op de Utrechtse zetel.

Het driehoekige frontaal van het ciborium vertoont een zetelende Christus. Op de drie hoogste punten staan engelen getekend. Zij houden passiewerktuigen in de hand: het kruis, de doornenkroon en de drie nagelen. In deze ornamentiek wordt de relatie tot de Sainte Chapelle als bron van inspiratie heel duidelijk. Samenvattend: de overhuiving stelt de hemel voor waar Christus zetelt, omringd door engelen en heiligen.

Uitvoering

Mengelberg offreerde op basis van deze tekening van Schneider. Hij spreekt over '4 groote beelden op de 4 hoeken à stuk *f* 300/*f* 1200'. Verder spreekt hij over '1 groep in 't midden; Christus met twee beelden opzij *f* 800'. De offerte bedraagt *f* 13.123,-, waarbij Mengelberg opmerkt dat niet in de offerte begrepen zijn een retabel, een tabernakelkast en een expositietroon, het steigerwerk en de fundering. Hij kan wel vier reliëfs voor een retabel maken, alsmede een tabernakel en een expositietroon in hout of steen, rijk verguld en gepolychromeerd. Dan komt op het geoffreerde bedrag nog de som van *f* 2.800,-.[16]

Als we naar de vroegste foto kijken die van het altaar bekend is, werd het geheel soberder uitgevoerd dan deze offerte laat zien.[17] Aan de overhuiving van het altaar komen slechts twee beelden; Christus in het frontaal wordt niet geflankeerd door twee figuren en er komen geen tabernakel, expositietroon en retabel. Ook de door Schneider getekende engelen met de 'Arma Christi' worden niet uitgevoerd. Het Memoriale van de parochie bericht dat het geheel *f* 8.000,- heeft gekost.[18] Wel is interessant te vermelden dat in hetzelfde jaar 1887 het echtpaar De Vos-Sterkenburg bij gelegenheid van hun vijfentwintig-jarig huwelijksfeest aan de kerk een groot neoromaans bronzen altaarkruis schenkt, dat Gerard Barteld Brom vervaardigde. Bij dat kruis horen zes forse kandelaars die dezelfde ornamentiek als het kruis hebben en daarmee dus één geheel vormen.[19] Zoals de oude foto's tonen, werden rond het altaar, conform de opvattingen van de neogothiek, altaargordijnen opgehangen. Een retabel was dus

3. Interieur van het priesterkoor van de Catharinakathedraal te Utrecht, 1948. Op de altaartombe staat het zeventiende-eeuwse zilver uit de voormalige schuilkerk aan de Catharijnesteeg opgesteld. (foto: coll. auteur)

niet zo nodig. Het achterwege laten van een tabernakel was ook een typisch bisschoppelijke 'bezuiniging' want in een kathedraal mocht het H. Sacrament niet rusten op het hoogaltaar. Het tabernakel had zijn plaats op een zijaltaar dat sacramentsaltaar werd genoemd. Zoals we gezien hebben was dat al in 1875 gerealiseerd.

Een andere wijziging ten opzichte van de ontwerptekening was dat de twee bisschoppen veranderden in twee andere heiligen. Mengelberg plaatste tegen de linker zuil Johannes de Doper, en tegen de rechter zuil de apostel Andreas. Het Latijnse opschrift dat aan de noordzijde op de altaartombe te lezen stond, verklaarde de aanwezigheid van deze heiligen: In vrome dankbaarheid aan de aartsbisschoppen Joannes Zwijsen en Andreas Ignatius Schaepman: het metropolitaan kapittel, de geestelijkheid en het Sint Bernulphusgilde.

Anno Domini MDCCCLXXXVII.[20] Aan de overhuiving hadden zo de patroonheiligen van de beide eerste aartsbisschoppen na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 een plaats gekregen.

Tot de sloop circa 1963 was het ciboriumaltaar van Schneider-Mengelberg te zien. Het bisschoppelijk altaar ging een tachtig jaar mee totdat het moest wijken voor de bisschopstroon, die volgens de opvattingen van de restauratiearchitect en zijn adviseurs, naar oud-christelijk gebruik een (onpractische) plaats diende te krijgen in de absis. Beide beelden werden door de kerk aan het Aartsbisschoppelijk Museum geschonken. Voor het iconografisch programma van de kerk betekende dit, dat Andreas ging ontbreken in de reeks van de twaalf apostelen. Bij de plaatsing van de twaalf apostelbeelden in 1897 had men terwille van de symmetrie de dertiende apostel, Paulus, in de rij opgenomen, omdat Andreas al een plaats had.

Sint Jan Baptist is in 1996 als schenking uit de museumcollectie naar de kerk terug gekeerd, maar niet om de nagedachtenis aan aartsbisschop Zwijsen, de grote organisator van de Nederlandse rooms-katholieke kerkprovincie levendig te houden. Opgesteld vis-à-vis met de patrones van de kerk, Catharina van Alexandrië, figureert Johannes thans als een 'mede-patroon', omdat de Johannieters zich naar de Voorloper des Heren noemden en de Catharijnekerk van 1528 tot 1580 een Johannieter kloosterkerk geweest is.

* Dit artikel is een bewerking van de voordracht die de auteur op zondag 18 februari 1996 hield in de Catharinakerk te Utrecht bij de formele overdracht van het gerestaureerde en herplaatste Johannes de Doperbeeld aan de binnenstadsparochie van Sint

Catharina. Zie ook *Utrechts Nieuwsblad* 13.10.1995 en 3.2.1996. Het beeld werd gerestaureerd in 1995 door de beeldhouwer Anton van Wiggen die ook de console hakte. Frans van Hienen voerde de restauratie van de polychromie uit en vervaardigde de tapijtschildering achter het beeld. Het geheel stond onder toezicht van Peter Haars en Henk Scholte die ook het ontwerp voor de console en de tapijtschildering leverden.

2. GAU Par. H. Catharina nr 43 (Registrum Memoriale)
3. A.E. Rientjes, 'De Roomsche kerken van Utrecht. De St. Catharinakerk aan de Nieuwstraat', in: De officiële kerklijst (1914-1920) overdruk. GAU Bibl. 1939, f.13. Het inventarisnummer van Werner Van Valkert: ABM s 127. Zie voor het (hoog)altaar uit de voormalige schuilkerk van St. Catharina, dat een plaats kreeg in de zuidelijke beuk van de Catharijnekerk: O. Helleman, 'Het altaar voor de Jezuïetenstatie St. Catharijne', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 64 (1991) 48-53; H.L.M. Defoer, 'Een geschilderd interieur van de Sint Catharinakerk te Utrecht uit 1843', in *Maandblad Oud-Utrecht* 53 (1980) 37-39
4. Over Hugo Schneider, zie: A.J. Looijenga, *De Utrechtse School in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde* (Amsterdam, 1991) 294. Van de ontwerpen van Schneider voor de Utrechtse Catharinakerk zijn foto's van de ontwerptekeningen voor het sacramentsaltaar en het bisschopsaltaar bewaard gebleven in het Archief van het Sint Bernulphusgilde, dat zich bevindt in de collectie van het Museum Catharijneconvent te Utrecht, inv. nr. ABM f 43 en 44.
5. GAU Parochie H. Catharina nr 126 (Notulen kerkbestuur) fol. 205. Plebaan Kloppenborg zal op 3 mei van hetzelfde jaar overlijden.
6. GAU Par. H. Catharina nr 126 (Notulen kerkbestuur) fol. 237, 7 september 1881
7. Aan Schaepman en Snickers is nooit een monografie gewijd. Over de eerste helft van Schaepmans leven: H. Woorts, *Andreas Ignatius Schaepman en de kerkopbouw in het aartsbisdom Utrecht vanaf het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie tot aan zijn benoeming tot aartsbisschop van Utrecht, 1853-1868,* doctoraal scriptie Kath. Theol. Univ. Amsterdam, 1990 (ongepubliceerd).
8. GAU Parochie H. Catharina nr 77 (Begroting voor het vervaardigen van een baldakijnaltaar, opgesteld door W. Mengelberg) 1883
9. GAU Par. H. Catharina nr 126 (Notulen kerkbestuur) fol. 271, 20-11-1885
10. A. Tepe, 'De voltooiing der Kathedraal of St. Catharinakerk te Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 27 (1901) 61-66
11. Utrechtsche Stedelijke en Provinciale Courant, 8 augustus 1887
12. S. De Blaauw, *De Sint-Martinuskerk te Sneek, gotische vormen in negentiende eeuwse bezieling* (Leeuwarden 1984) 83
13. Voor de ciboriumaltaren in de hier genoemde kerkgebouwen: J. Kalf, *De katholieke kerken in Nederland* (Amsterdam 1906); P.Th.A. Wermenbol, *Monumentale kerken in veranderend stadsbeeld,* Catalogus Nijmegen Commanderie van St. Jan, 1993; A. Meliesie-Appelhof, *De Onze Lieve Vrouwekerk in Zwolle* (Zwolle [1993?]), De Blaauw, *De Sint-Martinuskerk te Sneek;* A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden, P.H.J. Cuypers als restauratiearchitect* (Zwolle/Zeist 1995) 64-85
14. Zie het verslag van de voordracht die het Bernulphusgildelid Aukes hield voor zijn medebroeders op 8 februari 1876. In: *Het Gildeboek 2* (1877) 141 ev.; Caeremoniale episcoporum Sanctissimi D.N. Benedicti Papae XIV jussu editum et auctum, Leodii, 1837, liber I caput 12, nr. 13
15. G. Jacob, *Die Kunst im Dienste der Kirche* (2e druk; Landshut 1870) 131 en 136
16. GAU Par. H. Catharina nr 177 (Begroting ... Mengelberg, 1883)
17. Museum Catharijneconvent, ABM f 45
18. GAU Par. Catharina nr 43 (Memoriale)
19. Inventaris van het kerkelijk kunstbezit van de parochie van de H. Catharina te Utrecht, 30 juni 1971 en januari 1983, nrs. 40 en 122
20. J. Kalf, 11

Agenda

Historisch café

Iedere 2e vrijdag van de maand, vanaf 17.00 uur. Als inleiding een korte lezing over een Utrechts onderwerp.

Plaats: Weeshuis, Domplein

Excursie begraafplaatsen Soestbergen en Kovelswade

Op zondag 8 september om 14.00 uur organiseert de Vereniging Oud-Utrecht een rondleiding over de begraafplaatsen Soestbergen en Kovelswade (de eerste en tweede Algemene Begraafplaats) aan de Gansstraat en de Koningsweg in Utrecht.
De rondleiding wordt verzorgd door Albert van der Zeijden (funerair historicus) en Bettina van Santen (kunsthistorica).

Maximaal aantal deelnemers aan deze wandeling is 30 personen.
Opgeven: van tevoren opgeven bij:
L. Broer, tel. 030 - 2 54 19 94.
Toegang: voor leden van Oud-Utrecht gratis; niet-leden betalen fl. 5.00.
(Zie ook volgende pagina.)

Open Monumentendag

Op zaterdag 14 september is het weer Open Monumentendag.

Lezing Religiositeit

Op zaterdag 14 september van 13.00 tot 14.00 uur zal Llewellyn Bogaers een dialezing houden, getiteld 'Religiositeit te Utrecht rond 1500'.
Plaats: Utrechtse Volksuniversiteit, Nieuwegracht 41, Utrecht
Toegang: gratis

Kunstmarkt Janskerk

Op 10, 11 en 12 september zal weer de jaarlijkse Kunstmanifestatie in de Janskerk gehouden worden. Ruim 20 kunstenaars uit de regio Utrecht zullen hun werk laten zien.

Plaats: Janskerk, Janskerkhof, Utrecht
Toegang: gratis

Tentoonstelling Slot Zuylen

T/m 15 september zal in Slot Zuylen een expositie te zien zijn, getiteld 'Op stand aan de wand'. Vele uiteenlopende soorten portretten zijn er te zien: elegante miniaturen, tekeningen, geknipte silhouetten, schitterende gerestaureerde schilderijen en nostalgische foto's. Vele van deze objecten werden niet eerder aan het publiek getoond.

Plaats: Slot Zuylen, Tournooiveld 1, Oud Zuilen, tel. 030 - 2 44 02 55.
Toegang: dagelijks geopend van 14.00 tot 17.00 uur, maandag en vrijdag gesloten

Gewijzigde openingstijden Waterleidingmuseum

Tot 10 november zijn de openingstijden van het Waterleidingmuseum verruimd, nl.:
dinsdag t/m vrijdag en op zondag van 13.30 tot 17.00 uur; zaterdag 11.00 tot 16.00 uur. Maandag gesloten.
Plaats: Lauwerhof 29, Utrecht

Avondopenstelling Utrecht Archief

Vanaf 5 september a.s. openen het Rijks- en het Gemeentearchief Utrecht elke donderdagavond gezamenlijk hun deuren voor bezoekers. Tot 21.00 uur kunt u in de studiezalen terecht voor informatie en onderzoek. Wel dient u vóór 16.30 uur op de betreffende donderdag de gewenste stukken aan te vragen.

Excursie begraafplaats St. Barbara

Op zondag 6 oktober om 14.00 uur organiseert de Vereniging Oud-Utrecht een rondleiding over de Rooms-katholieke Begraafplaats St. Barbara aan de Prinsesselaan in Utrecht, onder leiding van Albert van der Zeijden en Bettina van Santen.

Maximaal aantal deelnemers aan deze rondleiding is 30 personen.
Opgeven: van tevoren opgeven bij:
L. Broer, tel. 030 - 2 54 19 94.
Toegang: voor leden van Oud-Utrecht gratis; niet-leden betalen fl. 5.00.
(Zie ook volgende pagina.)

Lezing 'Utrechts Psalter'

Op zondag 22 september om 14.00 organiseren Oud-Utrecht en de Alliance Française in samenwerking met Museum Catharijneconvent een lezing, gehouden door mevr. C.M. Wüstefeld over 'Het Utrechts Psalter in de loop der eeuwen'.
Na de lezing is er de mogelijkheid een bezoek te brengen aan de tentoonstelling rond dit Utrechts Psalter, een wereldberoemd geïllustreerd handschrift uit het begin van de negende eeuw, dat al eeuwen in Utrecht bewaard wordt en nu samen met tal van andere middeleeuwse meesterwerken te bewonderen is.

Toegang: voor leden van Oud-Utrecht en de Alliance Francaise is de toegang tot de lezing gratis, maar men dient wel apart de toegang tot het museum en de tentoonstelling te betalen (denkt U dus aan uw jongeren-, 65+ en museumjaarkaarten); niet-leden van de verenigingen betalen naast de museumentrée voor de lezing fl. 5.00.
Opgeven: van tevoren opgeven bij:
L. Broer, (030) 2 54 19 94.
(Zie ook volgende pagina.)

Wandeling begraafplaatsen

Utrecht kent een fraaie reeks begraafplaatsen, waarvan de 1e algemene begraafplaats Soestbergen wellicht de meest bekende is.

En terecht, want deze begraafplaats, aangelegd naar ontwerp van J.D. Zocher, is niet alleen bijzonder van ontwerp, maar heeft ook een grote reeks interessante grafmonumenten. Interessant niet alleen omdat het bekende Utrechters betreft, maar ook vanwege de bijzondere vormgeving van de diverse graven. En na bijna 170 jaar mag deze begraafplaats ook tot één van de fraaiste stadsparken gerekend worden, hoewel minder bekend en betreden dan die andere parken in de stad. Hoewel eenvoudiger in aanleg, zijn ook de tweede begraafplaats (Kovelswade) en de Katholieke begraafplaats St. Barbara de moeite meer dan waard. De tweede begraafplaats heeft eveneens een aantal bijzondere grafmonumenten én een monumentaal ontvangstgebouw naar ontwerp van architect W.G. Nieuwenhuis. De Katholieke begraafplaats heeft o.a. bijzondere betekenis vanwege het ensemble gebouwen van de beroemde Utrechtse architect A. Tepe. Alle drie leveren ze een boeiend en gevarieerd beeld op van het begraven in Utrecht in de 19e en het begin van de 20e eeuw. Een extra reden om deze plaatsen eens een bezoek te brengen.

Bezoek Soestbergen en Kovelswade
8 september a.s.
Bezoek St. Barbara 6 okt. a.s.
Opgave verplicht, zie agenda.

'Utrechts Psalter'

Het Utrechts Psalter (Utrecht, UB, ms. 32) is ongetwijfeld het belangrijkste geïllustreerde middeleeuwse handschrift in Nederlands bezit en internationaal gezien één van de belangrijkste topstukken uit de periode die gewoonlijk wordt aangeduid als de Karolingische Renaissance.

Het werd tussen 820 en 840 vervaardigd in de benedictijner abdij Hautvillers bij Reims en wordt algemeen beschouwd als het hoofdwerk van de School van Reims, één van de voornaamste scholen waarin de Karolingische kunst wordt ingedeeld.
Het meest spectaculaire aspect van het Psalter - dat Utrechts genoemd wordt, omdat het al eeuwen in Utrecht wordt bewaard - zijn de 166 tekeningen die bij elk van de 150 psalmen en de 16 toegevoegde bijbelse cantica zijn aangebracht en deze op zo letterlijk mogelijke wijze illusteren. De tekeningen roepen reminiscensies op aan de antieke, vooral Romeins-Hellenistische kunst, maar ze zijn daarnaast ook ongekend levendig uitgevoerd en voor het hedendaagse publiek nog even aantrekkelijk als ze in de negende eeuw moeten zijn geweest.
De invloed van het Psalter en de School van Reims heeft zich ver over Europa, zowel het continent als ook Engeland, uitgestrekt.
Op de tentoonstelling, welke gehouden wordt van 31 augustus tot en met 17 november in Museum Catharijneconvent, worden behalve het Psalter zelf ook die kunstvoorwerpen getoond die direct beïnvloed zijn door de stijl van het Utrechts Psalter, zoals handschriften, ivoortjes, kostbare boekbanden en gegraveerd bergkristal. Alle voorwerpen zijn spectaculaire topstukken die nog nooit in hun onderlinge samenhang gelijktijdig zijn geëxposeerd.
Oud-Utrecht en de Alliance Française stellen u in de gelegenheid uw bezoek aan de tentoonstelling te combineren met een lezing, die op zondag 22 september om 14.00 gehouden wordt door mevr. C.M. Wüstefeld, werkzaam bij Museum Catharijneconvent.

Eerste algemene begraafplaats 'Soestbergen'. (Foto: F.D.U.)

DE KEUZE VAN...

Michel Sijnesael,
Conservator
Gemeentemuseum
Het Rondeel
Rhenen

'Gezicht op Rhenen'

In het begin van deze eeuw krijgt het impressionisme in Nederland vorm. Rond 1910 vormde zich in Laren een groep impressionistische schilders, waaronder Ferdinand Hart Nibbrig, Co Breman en Hendrik Jan Wolter (1873-1952). Zij werkten allemaal in de omgeving van Laren en hebben allen wel eens in Rhenen geschilderd. De landschappen van Hart Nibbrig en Breman zijn met name pointillistisch. Het hele schilderij is opgebouwd uit kleine kleurenstipjes die van een afstand bekeken tot één geheel samensmelten. Wolter bewonderde deze kunstenaars enorm, maar hij vond hun werkwijze te statisch en wetenschappelijk.

Wolter schildert onder invloed van het luminisme, een stroming verwant aan het impressionisme die een grote, vaak symbolische waarde aan kleur toekent. Hij schildert met lossere, grove penseelstreken, waardoor de werken meer dynamiek krijgen. Dit hangt ook samen met zijn verlangen naar een snellere weergave op het moment van inspiratie. Zijn werken vallen op door hun kleurigheid.
Voor zijn inspiratie is hij vooral aan waterkanten te vinden. Zo schildert hij een aantal Rijngezichten in de tijd dat hij in Laren woont, waaronder 'Gezicht op Rhenen'.

Op de voorgrond slingert de Rijn, die de blik van de kijker naar de Cuneratoren en de oranje daken van de stad leidt. Rhenen ligt in de volle zon, te zien aan de heldere kleur oranje. Op de voorgrond grazen wat koeien op de kade. Zij zijn in grove streken op het doek gezet. Links op het schilderij wil zojuist een veerpont aanmeren.
Een vlekkerig wolkendek laat hier en daar een stukje blauw open. Hierdoor ontstaat er een groot licht/donkercontrast. Sommige stukken krijgen vol zonlicht, zoals Rhenen en de koeien op de voorgrond, terwijl andere stukken in de schaduw liggen, zoals links op het schilderij te zien is.

Dit schilderij illustreert Wolters helder kleurgebruik. In dit werk is ook de dynamiek niet weg te denken. Alles lijkt razendsnel op het doek te zijn gezet. Van dichtbij bekeken, is de voorstelling opgebouwd uit vlekken, die op een afstand tot één geheel versmelten. 'Gezicht op Rhenen' heeft alle elementen in zich waar Wolter zo om geprezen werd. De kleuren en de vlugge penseelstreken brengen het doek tot leven. Het werk toont het grote schildertalent van deze kunstenaar.
Van 6 juli tot en met 22 september 1996 is dit schilderij, afkomstig uit een particuliere collectie, samen met een dertigtal andere werken van Wolters hand te zien op de bijzondere zomertentoonstelling 'Wolter in Nederland' in Gemeentemuseum Het Rondeel te Rhenen.

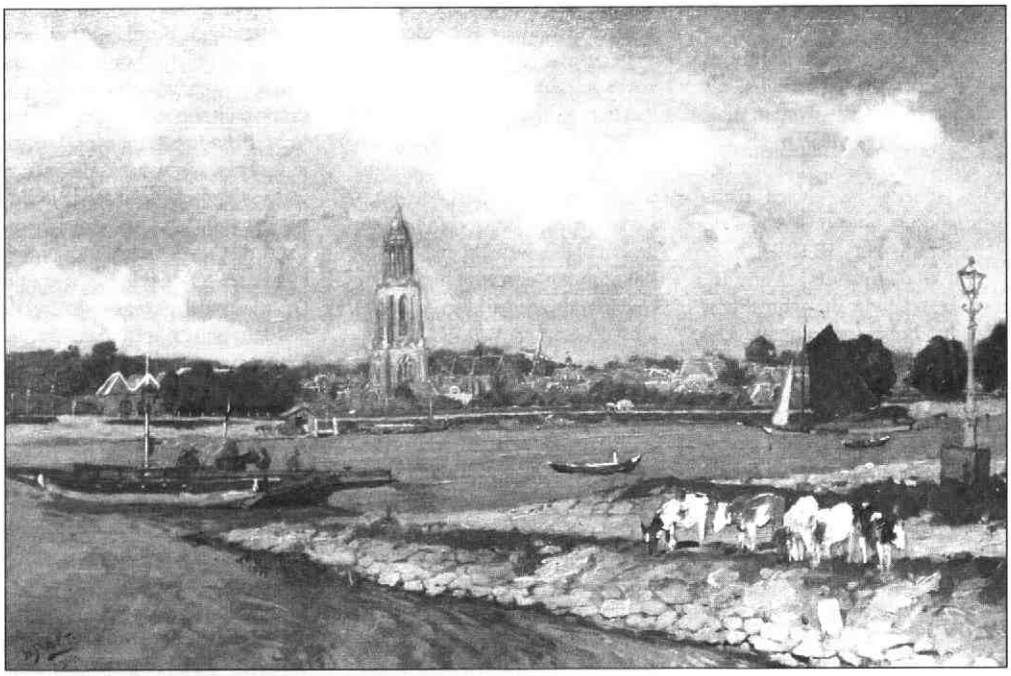

Een joodse school te Zeist, 1942-1943

"Vaststelling aantal leerlingen van Joodschen bloede" stond als onderwerp vermeld in de linker bovenhoek van de circulaire van de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming van 16 augustus 1941, die bij het gemeentebestuur van Zeist op 19 augustus 1941 binnenkwam. Daar was als bijlage bijgevoegd een rondschrijven van dezelfde datum, dat onder andere aan de besturen van onderwijsinrichtingen voor lager en voortgezet onderwijs was gericht. Boven dat stuk stond: "Niet voor publicatie in welken vorm ook bestemd." De schoolbesturen kregen daarbij opdracht, zodra de zomervakantie voorbij was, binnen zeven dagen na het hervatten van de lessen na te gaan welke leerlingen joods waren.

Om na te gaan welke leerlingen van joodse bloede waren of als zodanig moesten worden beschouwd, had men de regels van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied dienaangaande te volgen. § 4 van de Verordening No. 189/1940 van de Rijkscommissaris (Verordening betreffende de aanmelding van Joodsche ondernemingen) bepaalde: "(1) Jood is een ieder, die uit ten minste drie naar ras voljoodsche grootouders stamt. (2) Als jood wordt ook aangemerkt hij die uit twee voljoodsche grootouders stamt en 1. hetzij zelf op den negenden Mei 1940 tot de joodsch-kerkelijke gemeente heeft behoord of na dien datum daarin wordt opgenomen, 2. hetzij op den negenden Mei 1940 met een jood was gehuwd of na dat oogenblik met een jood in het huwelijk treedt. (3) Een grootouder wordt als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap heeft behoord."

De secretaris-generaal schreef voor dat het bepaalde onder 2. zo moest worden uitgelegd dat kinderen die twee voljoodse grootouders hadden, als jood werden aangemerkt, wanneer zij een joodsgodsdienstige opvoeding ontvingen.

Aan het departement van O.W.C. moesten de schoolbesturen zo spoedig mogelijk opgave doen van het aantal leerlingen en aan de gemeentebesturen moesten zij een nominatieve opgave verstrekken. De secretaris-generaal gaf als toelichting aan de gemeentebesturen: "De zin hiervan is deze, dat U op die wijze het gemakkelijkst en het snelst zult kunnen nagaan, of de door de scholen verstrekte gegevens inderdaad overeenstemmen met de gegevens omtrent de kinderen van Joodschen bloede, waarover Uw gemeente beschikt." De gemeenten moesten hun gegevens eveneens doorgeven aan het departement.

De reden voor het verzenden van de circulaire was het feit dat de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied aan de secretaris-generaal van O.W.C. bevolen had de joodse leerlingen in afzonderlijke scholen bijeen te brengen. Het was niet toegestaan in hetzelfde gebouw een niet-joodse en een joodse school onder te brengen. Aan de hand van de verstrekte gegevens zou worden bepaald in welke gemeenten scholen voor joodse leerlingen zouden worden ingericht.

Bij circulaire van 25 augustus 1941 liet het departement van O.W.C. weten dat de Duitse autoriteiten opdracht hadden gegeven dat de joodse leerlingen met ingang van 1 september van dat jaar van de scholen moesten worden verwijderd, of het moesten scholen zijn die uitsluitend waren bestemd voor joodse leerlingen. "Met nadruk wensch ik erop te wijzen, dat het in de bedoeling ligt om de Joodsche kinderen in staat te stellen, het onderwijs, dat zij thans genieten, te vervolgen, zij het dan in afzonderlijke onderwijsinrichtingen. Deze zullen zoo spoedig mogelijk worden opgericht, zoodat in het algemeen de betrokken Joodsche leerlingen niet langer dan vier weken zonder het hun passend onderwijs zullen zijn.", aldus de secretaris-generaal van O.W.C..

In hun brief van 28 augustus d.o.v. aan de hoofden van de openbare en bijzondere scholen, waaronder ook begrepen het Christelijk Lyceum, de Zeister Industrie- en Huishoudschool, de Nijverheidsavondschool, de Handelsavondschool en de Zeister Vrije School, verzochten burgemeester en wethouders de ouders van joodse leerlingen mede te delen dat hun kinderen van hogerhand niet meer mochten worden toegelaten tot de school.

De maatregelen tegen de joden werden binnen een paar dagen aangescherpt. Het departement van O.W.C. maakte op 29 augustus 1941 bekend dat met ingang van 1 september joodse leerlingen alleen onderwijs mochten krijgen van joodse leerkrachten. Voortaan was het verboden dat joodse leerlingen van niet-joodse personen onderwijs, in welke vorm ook, zouden ontvangen, ook wanneer dat onderwijs gegeven werd in de vorm van club- of privaatles. Aan

R.P.M. Rhoen

Bord: "Joden niet gewenscht", aangebracht in april 1941 (Collectie gemeentearchief Zeist)

joodse leerkrachten was het vanaf die datum verboden onderwijs te geven aan niet-joodse leerlingen. De Duitse autoriteiten wensten geen ontheffing te verlenen van dat verbod.

Het antwoord van de scholen

Het hoofd van de openbare u.l.o.-school aan de Choisyweg en de hoofden van de openbare lagere scholen aan de Torenlaan, aan de Schoolweg in Austerlitz en aan de Hertenlaan in Den Dolder lieten het gemeentebestuur weten dat hun school niet werd bezocht door joodse leerlingen.

Evenmin zaten er joodse leerlingen op de R.-K. lagere school voor meisjes aan de Voorheuvel, op de R.-K. u.l.o.-school aan de Kroostweg, op de neutrale school voor lager onderwijs aan de Kroostweg, op de Handelsavondschool, op de neutrale fröbelschool aan de Van der Merschlaan en op de school voor lager onderwijs van de Gereformeerde Gemeente aan de Leliestraat.

Wel stonden er joodse leerlingen ingeschreven bij de openbare lagere scholen aan de Burgemeester Patijnlaan (Thérèse Heijman, geboren 26 november 1929), aan de Bergweg (Edo Max Tierlier, geboren 29 september 1930; Nico Benedictus Tierlier, geboren 18 januari 1935; Martha Zurel, geboren 27 september 1930) en aan de Prof. Lorentzlaan (Louise Marianne Roza Goudsmit, geboren 22 februari 1931; Helga Leeser, geboren 19 december 1928; Ingrid Leeser, geboren 8 april 1932; Margaretha Reimer, geboren 19 mei 1930).

Verder zaten er joodse leerlingen op de R.-K. u.l.o.-school aan de Rozenstraat (Frits Unger, geboren 9 september 1929), op de school voor lager onderwijs van de Zeister Schoolvereniging aan de Verlengde Slotlaan (Simon Michael Namenwirth, geboren 8 september 1934; Joseph Zwi Namenwirth, geboren 27 juni 1931; Gideon Cahen, geboren 8 juli 1931; Ruth Cahen, geboren 4 mei 1933; Abel Cahen, geboren 27 november 1934) en op de Zeister Industrie- en Huishoudschool aan de Tulpstraat (één leerling; de naam van de leerling werd echter niet opgegeven).

Het bestuur van de laatst genoemde school verzocht voor de op haar school zittende leerling een uitzondering te maken of anders de instantie te noemen waartoe men zich met dat verzoek kon wenden. Later maakte het departement O.W.C. bekend dat de Duitse autoriteiten weigerden ontheffing te verlenen van dat verbod.

Het bestuur van de school van de Gereformeerde Gemeente aan de Leliestraat nam een duidelijk standpunt in. Het schreef aan het gemeentebestuur: "Overigens betreuren wij ten zeerste, dat de Secr. Generaal voornoemd deze maatregelen meent te moeten nemen, als zijnde in strijd met Gods Woord en met de verkregen vrijheid van ons Christelijk onderwijs, hetgeen wij in ons bericht aan zijn Departement ook hebben vastgelegd."

Een streekschool voor lager onderwijs

Het departement van O.W.C. liet op 9 september 1941 aan de burgemeesters weten - vanaf september van dat jaar namen de burgemeesters de taken waar van de gemeenteraad en van het college van burgemeester en wethouders - dat het vraagstuk betreffende onderwijs aan joodse leerlingen alleen spoedig kon worden opgelost als de gemeentebesturen daadkrachtig zouden meewerken. Als maatstaf voor het oprichten van een school voor lager onderwijs werd uitgegegaan van vijftig leerlingen in een gemeente. Het was ook mogelijk dat een aantal gemeenten gezamenlijk een school zouden oprichten. Korte tijd later werd dit

Een joodse school te Zeist, 1942-1943

voorschrift verruimd, zodat er in 32 gemeenten scholen kwamen.
Verwacht werd dat het moeilijk zou zijn om voldoende joodse onderwijzers te krijgen. De Coördinatie-Commissie voor de Joodsche belangen te 's-Gravenhage was in het bezit van lijsten met de namen van joodse leerkrachten en kon ook op ander gebied behulpzaam zijn.
Naast de twee leerlingen die een u.l.o.-school bezochten en de zeven leerlingen die een middelbare school, lyceum of gymnasium bezochten, stonden vijftien joodse kinderen ingeschreven op scholen voor gewoon lager onderwijs. Het gemeentebestuur ging er vanuit dat de eerst genoemde groep oudere kinderen in Utrecht naar school zouden kunnen gaan.
Het aantal lagere schoolleerlingen was duidelijk beneden de norm die het departement van O.W.C. stelde voor de oprichting van een school. De gemeentebesturen van Doorn, De Bilt en Driebergen-Rijsenburg waren echter bereid om samen te werken om in Zeist te komen tot de oprichting van een streekschool voor gewoon lager onderwijs. Naderhand zegden deze gemeenten toe, een evenredig aandeel in de materiële en personele kosten te zullen betalen, indien de joodse gemeente die onverhoopt later niet zou betalen. In De Bilt woonden twaalf leerlingen, in Doorn vijf en in Driebergen-Rijsenburg tien leerlingen.
De gemeente Zeist stelde op 16 september 1941 aan het departement van O.W.C. voor in één of twee leegstaande lokalen van een der bestaande scholen onderwijs te laten geven door de joodse onderwijzer Mozes van Staveren, die voorheen onderwijzer was geweest aan de openbare lagere school aan de Bergweg, en een vrouwelijke joodse hulpkracht. In Zeist woonde een fröbel-onderwijzeres van joodse bloede, die in principe bereid was als hulpkracht te fungeren. Dat voorstel was reeds besproken met de inspecteur van het lager onderwijs en met Julius François Cahen als vertegenwoordiger van de ouders van de joodse kinderen. De secretaris-generaal ging bij zijn schrijven van 28 november 1941 akkoord met het plan voor een joodse school in Zeist.
In de circulaire van 28 oktober 1941 had het departement van O.W.C. intussen bekendgemaakt dat de joodse scholen uiteindelijk onder het bestuur zouden komen te staan van een in te stellen joodse raad en als zodanig moesten worden beschouwd als ongesubsidieerde inrichtingen van bijzonder onderwijs. Benoeming van joodse leerkrachten moest geschieden in overleg met de Centrale-Commissie voor het Joodse Onderwijs in Amsterdam.
De Zeister onderwijsaangelegenheden voor de Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs werden behandeld door E.B. Namenwirth die in Zeist woonde, de plaatselijk hoofdvertegenwoordiger van de Joodse Raad.
De genoemde commissie verzocht op 9 november 1941 de gemeente Zeist het initiatief te nemen tot het oprichten van een streekschool. In die brief werd ook melding gemaakt van een leerling uit Veenendaal.
Blijkens een afschrift van een brief van 7 januari 1942 van de Centrale Commissie voor het Joodse Onderwijs aan Mozes van Staveren te Zeist was deze in principe bereid de functie van onderwijzer te aanvaarden. Toch werd de joodse onderwijzeres mw. D.F. van Adelsbergen uit Amsterdam met ingang van 9 februari van dat jaar, na aanwijzing door de Centrale Commissie, benoemd tot hoofd van de joodse school. Tot tweede leerkracht werd Peter Mazur aangesteld.
De heer E. Gazan uit Utrecht bood zich op 10 juni 1942 aan als invalkracht.

Overgedragen

Burgemeester W.A.J. Visser, die de taak van de raad van de gemeente Zeist waarnam, nam op 7 februari 1942 het besluit tot stichting van een joodse school voor gewoon lager onderwijs. Met ingang van 15 februari 1942 huurde hij twee lokalen aan de Antonlaan 10 van de vereniging voor Christelijk Nijverheidsonderwijs te Zeist. Dit was het catechisatie-gebouw van de voormalige gereformeerde Oosterkerk aan de Slotlaan. Omdat het pand Antonlaan verkocht was aan de firma Stinkens, die er een orgelpijpenfabriek wilde vestigen, werd de school met ingang van 1 mei 1942 verplaatst naar het pand Emmastraat 14, dat eigendom was van het R-K. Kerkbestuur. Behalve in Zeist, lukte het in 1942 nog scholen op te richten in onder andere Breda en Doetichem.
Het gemeentebestuur deed een beroep op de hoofden van de openbare en de bijzondere lagere scholen om leermiddelen in bruikleen af te staan voor de inrichting van de joodse school. Omdat de kosten door de joodse gemeenschap moesten worden gedragen, was het noodzakelijk de school zo eenvoudig mogelijk in te richten.
De school begon zijn lessen op 16 februari 1942. In verband met de

Mr. W.A.J. Visser (Ubbergen 1904-Leiden 1975) Burgemeester van Zeist van 1939 tot 1947 (Collectie Gemeentearchief Zeist)

leerlingen die van buiten Zeist kwamen, werd er les gegeven van 10 uur 's morgens tot 3 uur 's middags. In het voorjaar zou de schooltijd gewijzigd worden in 9 uur tot 2 uur. Tussen de middag bleven de kinderen over op school. De school bestond uit zes klassen, waarin alle vakken van het lager onderwijs werden onderwezen. Naast het gewone onderwijs bestond er gelegenheid lessen te volgen in de Hebreeuwse taal, joodse geschiedenis en riten en symbolen. Dit onderwijs werd, binnen het lesrooster, gegeven door de heer Wijnberg uit Utrecht. Vanwege de uniformiteit van het rooster en de belangrijkheid van de stof, werden de ouders verzocht hun kinderen deze lessen te laten volgen. De kinderen van de vijfde en de zesde klas konden bovendien Franse les krijgen. De zomervakantie werd gehouden van 11 juli tot en met 10 augustus.

Het aantal leerlingen bedroeg bij de opening op 16 februari 1942 32 (De Bilt 6, Doorn 5, Driebergen-Rijsenburg 7, Maarn 1, Zeist 13). In september 1941 ging men nog uit van het aantal van 42 leerlingen. Op 20 april 1942 zaten 36 kinderen op deze school en uit een brief van 26 november 1942 blijkt dat het aantal leerlingen op die datum nog maar 30 bedroeg. Het aantal leerlingen uit Zeist bedroeg op 1 september 1942 7 en op 1 maart 1943 5.

Bij circulaire van 28 oktober 1942 liet de commissaris der provincie Utrecht de gemeenten weten dat de joodse scholen met ingang van 1 september 1942 overgedragen waren aan de Joodse Raad, het hoofd van de school in Zeist had de gemeente reeds op 23 oktober mondeling hierover geïnformeerd, en tevens werd door de commissaris medegedeeld dat de uitgaven, die de gemeenten ter zake van dit onderwijs tot 1 september 1942 hadden voorgeschoten, niet zouden worden gerestitueerd. De totale kosten over het tijdvak van 9 februari tot en met 31 augustus 1942 bedroegen voor de school in Zeist *f* 1430,60. Aan het hoofd van de school werd per 1 november ontslag uit de gemeentedienst verleend.

In de volgende plaatsen kregen de joodse leerlingen in februari 1943 nog onderwijs: Almelo, Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Baarn, Breda, Bussum, Culemborg, Deventer, Doetichem, Eindhoven, Enschede, Gouda, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, Heerlen, 's-Hertogenbosch, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Oss, Roermond, Rotterdam, Sittard, Tilburg, Utrecht, Winschoten, Winterswijk, Zeist, Zutphen en Zwolle.

Op 3 mei 1943 schreef het hoofd van de school aan de wethouder van onderwijs: "dat zij wegens de laatste verordening de Joodsche school te Zeist niet meer kan handhaven. Langs deze weg betuigt zij haar dank voor de medewerking, die zij ondervonden heeft (...)." De Joodse Raad voor Amsterdam, afdeling onderwijs, bood de gemeente zijn excuses aan voor het feit dat de hoofdvertegenwoordiger in Zeist nagelaten had de gemeente te informeren over de opheffing van de school.

Negen leerlingen van de joodse school kwamen om het leven in een concentratiekamp:

- Johanna Rozetta (ook geschreven 'Rosetta') Cohen, geboren te Amsterdam op 12 mei 1932, in Auschwitz op 27 augustus 1943;
- Louise Marianne Roza Goudsmit, geboren te 's-Gravenhage op 22 februari 1931, in Auschwitz op 1 oktober 1942;
- Erica (ook geschreven 'Erika') Hoffman, geboren te Wenen op 19 oktober 1931, in Sobibor op 7 mei 1943;
- Eduard Sigismund van Os, geboren te Utrecht op 18 maart 1935, in Sobibor op 9 juli 1943;
- de twee broers Edo Max Tierlier, geboren te Amsterdam op 29 september 1930, en Nico Benedictus Tierlier, geboren te Zeist op 18 januari 1935, en hun pleegzusje Martha Zurel, geboren te Haarlem op 27 oktober 1930, in Auschwitz op 5 november 1942;
- Juda Walg, geboren te Rotterdam op 15 mei 1933, in Auschwitz op 22 oktober 1942, en
- Kathy (ook geschreven 'Keetje') van Zanten, geboren te Rotterdam op 16 mei 1930, in Auschwitz op 28 januari 1943.

Een joodse school te Zeist, 1942-1943

Opgave van leerlingen van de joodse school te Zeist

Leerlingen afkomstig uit de gemeente De Bilt:

- Bier, Max, geboren 22 mei 1930, van 23 februari 1942 tot 12 juni 1942;
- Blumenthal, Eva, geboren 17 december 1930, van 16 februari 1942 tot 24 juni 1942;
- Cohen, Johanna Rozetta, geboren 12 mei 1932, van 16 februari 1942 tot 2 juli 1942;
- Karpowitz, Ellen Ruth, geboren 4 december 1929, van 30 maart 1942 tot 2 juli 1942;
- Slager, Emilie Marianne, geboren 17 juni 1935, van 16 februari 1942 tot 5 mei 1942;
- Wolff, Ullrich Reinhardt, geboren 16 maart 1930, van 16 februari 1942 tot 24 juni 1942.

Leerlingen afkomstig uit de gemeente Doorn:

- Hoffman, Erica, geboren 19 oktober 1931, van 16 februari 1942 tot ?;
- van Os, Eduard, geboren 18 maart 1935, van 24 maart 1942 tot ?;
- Sanders, Paul, geboren 21 november 1933, van 16 februari 1942 tot 2 juli 1942;
- Sanders, Elly, geboren 24 oktober 1934, van 16 februari 1942 tot 2 juli 1942;
- Sanders, Abraham, geboren 3 maart 1932, van 16 februari 1942 tot 2 juli 1942.

Leerlingen afkomstig uit de gemeente Driebergen-Rijsenburg:

- Auerbach, Eva, geboren 10 oktober 1935, van 16 februari 1942 tot 1 juni 1942;
- Auerbach, Kurt, geboren 17 april 1932, van 16 februari 1942 tot 1 juni 1942;
- Schorstein, Hedwig, geboren 17 maart 1931, van 16 februari 1942 tot 2 juli 1942;
- Stein, Eva, geboren 19 juli 1935, van 16 februari 1942 tot 15 mei 1942;
- Walg, Juda, geboren 15 mei 1933, van 16 februari 1942 tot 23 april 1942;
- van Zanten, Kathy, geboren 16 mei 1930, van 16 februari 1942 tot 2 juli 1942.

Leerling afkomstig uit de gemeente Rotterdam:

- van Messel, Gombrecht, geboren 27 september 1934, van 13 april 1942 tot 2 juli 1942.

Leerlingen afkomstig uit de gemeente Utrecht:

- Weijsenbeek, Hadassa, geboren 12 december 1934, van 16 maart 1942 tot 24 april 1942;
- Weijsenbeek, Philip, geboren 23 augustus 1930, van 16 februari 1942 tot 2 juli 1942;
- Weijsenbeek, Sophie, geboren 12 december 1934, van 16 maart 1942 tot 24 april 1942.

Leerlingen afkomstig uit de gemeente Zeist:

- Cahen, Abel, geboren 27 november 1934, van 2 maart 1942 tot ?;
- Cahen, Gideon, geboren 8 juli 1931, van 16 februari 1942 tot ?;
- Cahen, Ruth, geboren 4 mei 1933, van 16 februari 1942 tot ?;
- Goudsmit, Louise Marianne Roza, geboren 22 februari 1931, van 16 februari 1942 tot 17 augustus 1942;
- Heijman, Therese, geboren 26 september 1929, van 16 februari 1942 tot 24 juni 1942;
- Leeser, Helga Pauline, geboren 19 december 1928, van 16 februari 1942 tot 24 juni 1942;
- Leeser, Ingrid Bertha, geboren 8 april 1932, van 16 februari 1942 tot 12 augustus 1942;
- Namenwirth, Joseph Zwi, geboren 27 juni 1931, van 16 februari 1942 tot 11 augustus 1942;
- Namenwirth, Simon Michael, geboren 8 september 1934, van 16 februari 1942 tot 11 augustus 1942;
- Reimer, Margaretha, geboren 19 mei 1930, van 16 februari 1942 tot 27 juni 1942;
- Tierlier, Edo Max, geboren 29 september 1930, van 16 februari 1942 tot 5 oktober 1942;
- Tierlier, Nico Benedictus, geboren 18 januari 1935, van 16 februari 1942 tot 5 oktober 1942;
- Zurel, Martha, geboren 27 oktober 1931, van 16 februari 1942 tot 5 oktober 1942.

Bron

- Archief van de gemeente Zeist, 1906-1945, inv.nr. 2180; Gemeentearchief Zeist.
- *In Memoriam*, ('s-Gravenhage 1995).
- J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom, 1940-1945*, ('s Gravenhage 1965).

BOEKENSCHOUW

Veranderd Veenendaal

In dit boek staat de foto centraal, het wordt dan ook terecht door de samensteller gekarakteriseerd als een fotoboek. De bedoeling van dit plaatjesboek is het geven van een indruk van de Veenendaalse straten en gebouwen in heden en verleden. Dit wordt in belangrijke mate gedaan door het maken van vergelijkingen tussen de oude en de nieuwe ruimtelijke situatie. Er komen wel mensen voor op een aantal foto's, doch om hen gaat het niet. De foto's zijn geordend volgens de route van een denkbeeldige wandeling door de plaats. De situatie zoals die zich op een oude ansichtkaart of foto voordoet is veelal als uitgangspunt genomen, waarbij de ouderdom van de foto's nogal varieert. De nieuwe foto's zijn gemaakt door Peter Will in het voorjaar van 1995. Hij heeft ze zoveel mogelijk genomen vanaf hetzelfde punt vanwaar af ook de oude afbeelding is gemaakt. De verschillen vallen direct in het oog, maar voor wie wat langer kijkt, blijkt de continuiteit groter dan aanvankelijk gedacht.

De bijschriften zijn vlot geschreven, verhelderend en getuigen van een grote lokale kennis. Dit laatste verwondert niet in een uitgave die totstand is gekomen ter gelegenheid van het tweede lustrum van de Historische Vereniging Oud Veenendaal. De vereniging kan met dit fraaie fotoboek gefeliciteerd worden en ik wens haar toe dat de verwachting dat 'voor fotoboeken met smeuïge verhalen een grote markt bestaat' bewaarheid wordt. (MV)

Martin Brink, *Veranderd Veenendaal, verleden en heden in beeld*, uitgave van de Historische Vereniging Oud Veenendaal, 1995, 128 p., ill., ISBN 90-800580-3-3.

De Bilt

Dit fraai geïllustreerde boek is het vijftiende deel in de reeks publicaties naar aanleiding van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) in de provincie Utrecht. Het boek valt in twee delen uiteen. Allereerst een inleiding waarin een historisch-geografische beschrijving van de gemeente De Bilt wordt gegeven, die duidelijk voortbouwt op de bekende onderzoekingen van Damsté en Dekker. Daarna volgt een samenvatting van de meest belangrijk geachte historische typen van gebouwen. Het tweede deel bevat de circa 175 objecten, waarvan naast de omschrijving ook een afbeelding is opgenomen. Zij zijn per adres gerangschikt eerst alfabetisch en dan numeriek. Een en ander wordt afgesloten met een register van vaktermen, literatuur e.d. Kortom de wetenschapelijke uitvoering van het project voldoet aan hoge eisen.

Al bladerend en lezend komt echter toch ook een enkele vraag naar voren. Is de wat grote nadruk op representanten van de Amsterdamse school wel een juiste afspiegeling van de gerealiseerde bebouwing? De meerderheid van de panden, die gebouwd zijn in de landhuisstijl die zo karakterestiek is voor grote delen van Bilthoven, is toch door andere architecten ontworpen.

Het oordeel van de burgemeester, 'dat de gemeente de Bilt een gemeente is met een verrassend gevarieerd en rijk bezit dat voorkomt uit een eigen(zinnige) geschiedenis' wordt door dit boek overtuigend en uitnodigend onderbouwd. De tekst leest prettig en de illustraties zijn goed gekozen. Ik verwacht dan ook dat dit boek de grote groep voor wie het gemaakte is, de geinteresseerde bewoners van de gemeente de Bilt, zal weten te boeien. (MV)

Sabine Broekhoven en Sonja Barends, *De Bilt, Geschiedenis en Architectuur*. Uitgeverij Kerckebosch, Zeist en SPOU, Utrecht 1995, 286 p., ill., ISBN 90-6720-168-5.

Utrechtse bedrijven in woord en beeld

1996 is het jaar van het industrieel erfgoed. Fabrieken, gemalen, spoorbruggen en watertorens staan volop in de belangstelling, ook in de provincie Utrecht. Veel van deze gebouwen zijn echter in de loop der jaren verdwenen. Van deze verdwenen, maar ook van de nog bestaande bedrijven is vaak wél het archief bewaard gebleven. Daardoor weten wij nu hoe zo'n fabriek er honderd jaar geleden uitzag, wie er werkte en wat er gemaakt werd.

Een aantal jaren geleden verrichtte het Nederlands Economisch Historisch Archief (NEHA) een grootscheepse inventarisatie naar de verblijfplaats, omvang en inhoud van de archieven van de belangrijkste ondernemingen in nagenoeg alle sectoren van het Nederlands bedrijfsleven. Dit project werd in 1993 afgerond en resulteerde in een veertiendelige reeks Historische Bedrijfsarchieven en een geautomatiseerde databank, het BedrijfsArchieven Register NEHA genaamd (afgekort: BARN).

Met het historisch besef van bedrijven ten aanzien van hun archieven is het zeer wisselend gesteld. Voor veel bedrijven vormt het archief een sluitpost op hun begroting. Er zijn echter ook bedrijven die oog hebben voor het cultureel-historisch erfgoed dat men in huis heeft. Men trekt geld uit voor het bewerken en schonen van het archief door een gediplomeerd archivaris en draagt het archief, zodra het geen belang meer heeft voor de lopende administratie, over aan een rijks- of gemeentearchief. Met name juist deze bedrijfsarchieven vormen een lucratieve bron van inkomsten voor de vele archiefbewerkingsbureautjes, die de laatste jaren als paddestoelen uit de grond zijn gerezen. Ook zijn er bedrijven die in het kader van een jubileumviering historici aantrekken om te grasduinen in hun archief en vervolgens een mooi gedenkboek te schrijven, zoals het onlangs verschenen, fraai uitgevoerde jubileumboek over de SHV.

Het rijksarchief Utrecht heeft dit jaar de draad van het NEHA weer opgepakt en in het voorjaar een enquête uitgezet onder een tweehonderdtal Utrechtse bedrijven die toentertijd niet door het NEHA waren benaderd of niet op de door het NEHA verzonden enquête hadden geantwoord. Hierdoor beschikken we nu over gegevens van in totaal zo'n 330 archieven van bedrijven. Deze bedrijven voldoen aan de volgende criteria: zij zijn opgericht vóór 1940, hebben meer dan 20 werknemers in dienst en zijn opgericht of gevestigd in de provincie Utrecht. Bepaalde archieven zoals die van bedrijven in de bouwnijverheid, de groot- en tussenhandel, de grafische industrie, de openbare nutsbedrijven, de spoorwegen, het verzekeringswezen en de voedings- en genotmiddelenindustrie, zijn goed vertegenwoordigd in dit overzicht van Utrechtse bedrijfsarchieven. Echt verrassend is dit natuurlijk niet, want het is bekend dat juist deze dienstverlenende instellingen een belangrijke plaats in het Utrechtse bedrijfsleven innemen.

Het merendeel van de bedrijfsarchieven berust nog bij de bedrijven zelf; slechts een klein deel

Utrechtse Stoommosterd fabriek te Utrecht. (Foto: Rijksarchief, Utrecht).

Fouragehandel en voederkoekenfabriek v. h. J.S. Hooghiemstra in 1942. (Foto: Gemeente archief Utrecht.)

is overgedragen aan gemeentearchieven of het rijksarchief in Utrecht, waar de archiefstukken gratis kunnen worden geraadpleegd. Dit betekent dat men als onderzoeker vaak afhankelijk is van de welwillendheid van een bedrijf om inzage te krijgen in hun oud archief. Enkele grote bedrijven hebben een archivaris in dienst, die onderzoekers deskundig kan helpen, zoals bijvoorbeeld de Nederlandse Spoorwegen. Onlangs werd een convenant gesloten met de Rijksarchiefdienst, waarin de NS vierenhalf miljoen gulden heeft uitgetrokken om hun historisch materiaal toegankelijker te maken voor het publiek. Naar verwachting zal in het jaar 2000 ruim drie kilometer aan documenten, foto's, kaarten, tekeningen en geluidsbanden in het Utrechtse rijksarchief geordend en wel beschikbaar zijn voor onderzoekers.

Wat vindt men zo al in een bedrijfsarchief? Jaarverslagen en notulen van de directie, maar ook de boekhouding, de personeelsadministratie en reclamemateriaal. Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van een bedrijf in zijn omgeving is echter niet uitsluitend op een bedrijfsarchief aangewezen. Er zijn nog verschillende andere archieven, berustend bij openbare archiefbewaarplaatsen, waarin men kan zoeken. Zo legde de gemeentelijke overheid in de negentiende eeuw patentregisters aan, waarin voor alle bedrijven in de gemeente werd vastgelegd welk patentrecht men verschuldigd was. Dit was een belasting die men betaalde voor het uitoefenen van een bepaalde handel of nering. Verder is er het handelsregister van de Kamer van Koophandel, ook wel de burgerlijke stand van het bedrijfsleven genoemd. Hierin vindt men de dossiers van opgeheven of naar elders verhuisde bedrijven. Hinderwetdossiers, faillissementsbescheiden, foto's en tekeningen van bedrijven: er is een enorme hoeveelheid materiaal in de Utrechtse rijks- en gemeentearchieven dat bijzonder interessant is bij de bestudering van het verleden van een bedrijf.

Op 14 september tijdens de Open Monumentendag zal de gids van Utrechtse bedrijfsarchieven verschijnen. De gids vormt een hulpmiddel voor diegene die op zoek is naar gegevens over Utrechtse bedrijven in rijks- en gemeentearchieven. Daarnaast wordt een overzicht geboden van Utrechtse bedrijfsarchieven.

Tegelijkertijd start in het gemeente- en rijksarchief aan de Alexander Numankade 199-201 te Utrecht een gezamenlijke tentoonstelling over het thema industrieel erfgoed. Het gemeentearchief zal met beeldmateriaal uit de Topografisch-Historische Atlas een indruk geven van industrieel Utrecht. Dit gebeurt door middel van oude luchtfoto's, die een beeld geven van de monumentale opbouw van de diverse fabrieksterreinen, en foto's uit de collectie van de Dienst Openbare Werken. Deze dienst documenteerde vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw veranderingen in de gemeente Utrecht, zoals de bouw en reparatie van bruggen, de aanleg van het industrieterrein Lage Weide, de aanleg van havens en de bouw van de Oude Veemarkt en de Veilinghallen aan de Croeselaan. Er worden ook enkele affiches en reclamemateriaal geëxposeerd. In het rijksarchief zal de gids van Utrechtse bedrijfsarchieven uitgangspunt vormen voor datgene wat ten toon wordt gesteld. De gezamenlijke tentoonstelling is op weekdagen en op zaterdagochtend gratis te bezichtigen.

Tenslotte zal in het najaar een workshop voor het doen van onderzoek naar Utrechtse bedrijven worden gegeven. Voor nadere informatie en aanmelding: tel. 030-2753275.

Joyce Pennings, hoofd externe dienstverlening rijksarchief Utrecht

oud-utrecht

een levende vereniging met hart voor Utrecht

Meepraten over de toekomst

Leden van de vereniging Oud-Utrecht weten waarover zij het hebben als zij zich verzetten tegen aantasting van het historisch erfgoed. Zij praten met gezag mee over het verleden en de toekomst van hun stad en hun provincie.

Excursies, lezingen en forums

Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven.
Op lezingen en forums worden belangwekkende historische en actuele onderwerpen behandeld.

Behalve het Jaarboek en het Maandblad ontvangen de 1800 leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek, verzorgd door de Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU). Zo blijven de leden op de hoogte van de altijd weer belangwekkende vondsten in Utrechts bodem en historische gebouwen.

De Oud-Utrecht-Prijs

Oud-Utrecht bevordert de bestudering van de geschiedenis van stad en provincie. Daarom is in 1992 de Oud-Utrecht-Prijs ingesteld, groot 3000 gulden. Eens in de twee jaar wordt deze prijs toegekend aan de schrijver(s) van het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht.
Zo blijft Oud-Utrecht actief om de kennis van het verleden van stad en provincie te vergroten.

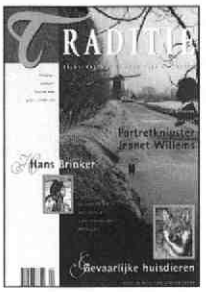

Traditie, tijdschrift over tradities en trends

Je eet van een bord, je begroet iemand door je rechterhand uit te steken, je viert je verjaardag. Zo doet iedereen het en niemand denkt er over na. Het lijkt wel alsof het nooit anders is geweest. Het zijn tradities die van ouders op kinderen over gaan. Er zijn ook gebruiken die pas kort bestaan. Bijvoorbeeld de gewoonte om iemand te feliciteren via een advertentie in de krant. Een paar mensen beginnen er mee, het wordt een modeverschijnsel, een trend.

Over al dit soort oude en nieuwe gebruiken en gewoonten is te lezen in het tijdschrift: ***Traditie, tijdschrift over tradities en trends***. Het laat op een heldere en levendige manier zien hoe achter de gewoonste dingen vaak een fascinerende wereld schuil gaat.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends is een toegankelijk geschreven tijdschrift dat vier keer per jaar verschijnt. Het is rijk geïllustreerd in full-color en wordt uitgegeven door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. Een jaarabonnement kost *f* 30,- of Bfrs 600.

Vraag een proefnummer aan bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht (00-31-(0)30-2319997)

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam

adres

postcode woonplaats

geboortedatum

a.u.b. aankruisen wat u kiest:

☐ met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)

☐ met ingang van het volgende jaar

De minimum-contributie is *f* 54,-
voor leden jonger dan 26 jaar *f* 30,-
voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44,-
voor bedrijven, instellingen en leden in het buitenland gelden bijzondere tarieven.

Betaling na ontvangst van een acceptgirokaart.

Inlichtingen: schriftelijk bij het
Secretariaat Oud-Utrecht
p/a Gemeentelijke Archiefdienst
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- **Elektra**
- **Klimaat**
- **Sanitair**
- **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

Muus NVM MAKELAAR

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030-234 00 08

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht
'Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht' opgericht in 1923

TAILORS SINCE 1850

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CENE
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

AB: TS OCT 1903 C'

AB-L21

OUD Utrecht

69e jaargang nummer 5

Taferelen uit het studentenleven midden 19de eeuw

Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843

Dombeiaard

Nijverheid

Een Utrechter in Zuid-Afrika geëerd

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-2313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-288 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 GM Utrecht Tel. 030-231 82 66

JURRIËNS | BOUW

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER
TELEFOON: 030-2822822

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
69e jaargang nr. 5
september/oktober 1996
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings, p/a Alexander Numankade 201, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: P. Kroes.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendrikln. 76,
3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 44,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.

Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer: 20 oktober 1996, verschijningsdatum 1 december.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

De redactie gebruikt deze regels dikwijls om zaken extra onder uw aandacht te brengen. Zo ook nu, al betreft het twee zeer verschillende onderwerpen.
In de eerste plaats de Vereniging Oud Utrecht zelf. Er is een statutenwijziging op handen. Deze zal haar beslag moeten vinden in de ledenvergadering van 29 oktober a.s. Statutair behoort hier bovendien een ledenvergadering aan vooraf te gaan. Deze is belegd op 11 oktober aansluitend aan het Historisch Cafe. Zoals u van het bestuur gewoon bent zullen deze formele aangelegenheden natuurlijk worden opgeluisterd door interessante lezingen.
Het tweede onderwerp waarop wij graag uw aandacht vestigen is het binnenkort te verschijnen deel 3 in de reeks der Utrechtse biografieën. Het verschijnsel biografie mag zich verheugen in een grote belangstelling. Met dit deel zijn wij maar liefst 40 levensbeschrijvingen rijker. Tesamen omspannen zij de periode van 1250 tot 1989. De redactie van de reeks liet ons weten totaal vijf delen te willen vullen. U kunt dus nog wat verwachten!
Rest ons u veel leesplezier te wensen met nr. 5 van ons Tijdschrift.

Inhoud

Van de redactie 99

Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843 100
Koos Wingelaar

Agenda 107

1925: Eerste radio-uitzending van de Dombeiaard 108
Jan J. van Herpen

De keuze van... 109
J.E. de Vries

Nijverheid 110
Jan van Es

Een Utrechter nu in Zuid-Afrika geëerd 112
Marijke van de Vrugt

Boekenschouw 114

Van de leestafel 116

Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843

Al in het begin van de 19de eeuw kende Nederland een staatsbeurzenstelsel waarop minvermogende en talentrijke studenten een beroep konden doen. De universiteit van Utrecht had maximaal twintig van zulke beurzen te vergeven.[1]

"Aan de Weledele Gestrenge Heeren Curatoren van 's Lands Hoogeschool te Utrecht

WelEdel Gestrenge Heeren!

De ondergeteekende Jean Everard Germain Landré, geeft aan UWE.Gestr. eerbiedig te kennen: (...)

Dat hij in de maand December 1825 als Litt.Hum.Stud. aan deze Hoogeschool is ingeschreven, ten einde zich tot de Theologische Studien voortebereiden.

Dat echter zijn vader J.N. Landré, Hoedemaker alhier, door zware verliezen in zijne affaire, door hem geleden in het jaar 1814, aan eene leverantie van Militaire Schakos aan het Rijk, welke verliezen de fondsen van zijne affaire hebben uitgeput, buiten staat is, hem zonder eenigen onderstand zijne studien te doen volbrengen.

Dat door de Ondergeteekende, reeds verscheidene pogingen zijn aangewend tot het verkrijgen van een' beurs, zoo bij de Theologische faculteit als bij andere besturen, doch waartoe, door de menig vuldige sollicitanten, voor hem geen het minste vooruitzigt is.

Ten aanzien van zijne bekwaamheden en goed gedrag, durft de ondergeteekende zich gerustelijk beroepen zoo op de Onderwijzers aan de Latijnsche scholen alhier als op de Professoren van gemelde faculteit, waaraan reeds de vereischte getuigschriften door hem zijn ingediend.

Waarom de ondergeteekende de vrijheid neemt zich te wenden tot UWE.Gestr. met eerbiedig verzoek dat het UWE.Gestr. mogen behagen hem, bij voorvallende vacature met eene 's Lands beurs te willen begunstigen ten einde hij niet in de (voor hem) verschrikkelijke noodzakelijkheid kome, zijne studien te moeten staken.

Het welk doende enz."[2]

Aldus luiden de belangrijkste passages uit het uit 1826 daterende verzoek van de uit de stad Utrecht afkomstige theologiestudent J.E.G. Landré. De landsbeurs waarnaar hij in dit verzoek dong bestond sinds 1815. Met ingang van dat jaar waren er aan de universiteit van Utrecht maximaal twintig van zulke door de rijksoverheid ter beschikking gestelde beurzen, elk *f* 200,- groot, te krijgen. De ondersteuningen van rijkswege waren voor jongens van goede aanleg wier omstandigheden het niet toe lieten de colleges aan de universiteit op eigen kosten te volgen.[3] Dit eerste staatsbeurzenstelsel onderging in 1836 belangrijke veranderingen en verdween in 1843 volledig van het toneel.

De aanvragen voor een rijksbeurs

In de bijna dertig jaar dat het staatsbeurzenselsel bestond dienden in totaal 270 studenten één of meerdere aanvragen in bij de Utrechtse universiteit. Voor dit indienen bestonden geen standaardformulieren. De studenten richtten zich daarom in een persoonlijk schrijven tot de curatoren aan wie de begeving van de rijksbeurzen gedelegeerd was. Hierdoor kon de grootte of omvang van de aanvragen sterk wisselen. Waar de ene student een zeer uitgebreid schrijven van meer dan drie bladzijden nodig had, volstond een ander met een kattebelletje van slechts enkele regels.

Breedvoerig of beknopt; ieder deed op zijn eigen wijze kond van de redenen van de aanvraag. Predikanten, sterk oververtegenwoordigd onder de beursaanvragers die een verzoek voor hun zoon indienden, voerden hun lage tractementen als reden op. Het 'belast zijn met' een kinderrijk gezin - vele varkens maken de spoeling dun - werd ook veelvuldig als reden aangedragen. Ook het duurder worden van de studie in 1815 vormde voor een aantal studenten aanleiding om een beursaanvraag in te dienen. Het hierboven geciteerde schrijven van Landré toont bovendien dat ook zakelijke malaise een oorzaak vormde om zich tot het college van curatoren te wenden. Persoonlijke malaise of tegenslag, tenslotte, vormde eveneens een belangrijke grond om de bestuurderen van de universiteit aan te schrijven. Het wegvallen van één van de ouders was zo'n tegenslag. Vooral het overlijden van de vader had ingrijpende gevolgen. In veel gevallen viel hiermee immers de belangrijkste inkomstenbron van het gezin weg. Dit laatste laat zich ook illustreren door Landré die in zijn tweede uit 1832 daterende verzoek (zijn eerste verzoek uit 1826 was niet gehonoreerd) schreef: "Dat zijne behoeftigheid vermeerderd is door het overlijden van zijnen vader."[4]

Koos Wingelaar

De toekenning van de rijksbeurzen

De toekenning of toewijzing van beurzen behoorde tot de taken van de curatoren. Voor het honoreren van de aanvragen stonden hen in het begin geen andere criteria ten dienste dan de reeds genoemde: talent en financieel onvermogen.

In de beginjaren werd er, zo is de indruk, vermoedelijk weinig rekening gehouden met de financiële positie van de aanvrager en kwamen de beurzen ook terecht bij studenten waarvan betwijfeld kan worden of zij of hun ouders werkelijk de financiële middelen ontbeerden. Het voorbeeld van de sinds 1816 beursgerechtigde Marinus Altheer moge dit verduidelijken. Marinus was de zoon van de Utrechtse boekverkoper Johannes Altheer. Deze Johannes Altheer stond in 1813 op de lijst van de 100 hoogst-aangeslagenen van de stad Utrecht, bezat een groot bedrijf en had meedere knechten in dienst. Altheer senior lijkt dus niet aan het tweede criterium te hebben voldaan.[5]

In 1836 vaardigde de overheid een Koninklijk Besluit uit waarin de curatoren op het hart gedrukt werd toch nauwgezet na te gaan of de studenten werkelijk aan het financiële criterium voldeden.[6] Dit Koninklijk Besluit lijkt een bevestiging in te houden van het beeld dat de controle op het financieel onvermogen van de studenten te wensen overliet. Na het van kracht worden van deze bepaling in 1836 treffen dan ook meerdere aantekeningen over de financiële positie van de aanvragers in de archieven aan. Zo kon de letterenfaculteit in 1840 haar desgevraagd bevestigen dat wat door de student Dirk Albert Balfoort "aangaande zijne huiselijke omstandigheden is ingebragt, overeenkomstig de waarheid." was.[7]

Vermoedelijk was voor de curatoren talent of geschiktheid van de student toch het belangrijkste criterium om rekening mee te houden. Deze geschiktheid moest blijken uit de bij de aanvraag gevoegde getuigschriften of zogenaamde testimonia. Stemde de inhoud van deze testimonia de curatoren tevreden dan werd de beurs verleend. De curatoren drukten zich hierbij in de beginjaren in meer algemene termen uit: "is besloten, uit aanmerking van het voldoende der overlegde testimonia" of op basis van "de allezins gunstige testimonia" is een beurs verleend. Op deze wijze werd in de notulen van de curatoren het verstrekken van de beurzen in de beginjaren verantwoord.

In eerste twee jaren van het stelsel werden overigens alle verzoeken gehonoreerd. De oorzaak hiervan was dat het aanbod de vraag overtrof. Eind 1817 was dat echter over. De vraag naar beurzen was groter dan het maximaal toegestane aantal van twintig en de boventallige en niet te honoreren aanvragen werden geparkeerd, of, zoals we in de notulen kunnen lezen, in "advies gehouden" tot een nadere gelegenheid. Ook het eerste verzoek van Landré werd op deze wijze terzijde gelegd.

Begin jaren twintig heeft de praktijk om aanvragen in advies te houden geleid tot het ontstaan van de ongeschreven regel nieuwe beurzen vrijwel uitsluitend nog te verstrekken aan ouderejaars studenten. Hierbij speelde ongetwijfeld een rol dat de hoogleraren deze studenten kenden en zij zich een beeld van hun studiegedrag, ijver en aanleg hadden kunnen vormen. Dit in tegenstelling tot de eerstejaars studenten. Want ondanks lovende testimonia leverden vooral de kleine latijnse scholen vaak onrijp ooft af. Door nu een jaar, en allengs werd dit enkele jaren, de kandidaat-bursaal in de wachtkamer te plaatsen kon het kaf van het koren gescheiden worden. Dit gebeurde op basis van de door de hoogleraren geschreven testimonia.

Sinds deze tijd treffen we meer specifieke kwalificaties over de kandidaat-stipendiaten in de archieven van de curatoren aan.

J.E.G. Landré tijdens zijn predikantentijd te Haaften

Foto: C. van de Griend, Haaften

Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843

Mede doordat de curatoren ook nog navraag deden bij de faculteiten is meer gedetailleerde informatie voor handen. Dat pakte voor de student niet altijd voordelig uit. Zo schreef de letterenfaculteit naar aanleiding van een verzoek van de curatoren om meer informatie over Pieter Hoofakker Houtzagers, zoon van een Utrechtse slachter, dat hij *"zich evenzeel op geene van haar collegien eenigermate onderscheidt, en zulks evenmin door getrouwe opkomst, als door vordering in het een of ander studievak"*.[8]
Waar het bij de professoren voornamelijk om draaide - dat blijkt ook uit de zojuist aangehaalde woorden - was trouw collegebezoek en goed gedrag. Dat waren de sleutelbegrippen. Met name aan het verzuim van de lessen werd zwaar getild. Bezocht men niet braaf en stipt de colleges dan werd een gunstig testimonium, nodig voor het krijgen van een beurs, door de hoogleraren niet afgegeven. Zo luidde de regel. En door de bank genomen, zo is de indruk, hebben de hoogleraren zich hieraan gehouden. Maar het zogenaamde testimonium-stelsel was wel misbruikgevoelig. Tegen deze achtergrond is vermoedelijk ook de invoering van een extra selectie in 1836 te plaatsen. Het eerder genoemde Koninklijk Besluit van dat jaar eiste niet alleen een strengere controle van de financiële positie van de student ook moest voortaan extra gelet worden op diens aanleg. Met ingang van 1836, zo bepaalde het Koninklijk Besluit, moesten de kandidaat-bursalen in tegenwoordigheid van het college van curatoren een vergelijkend examen afleggen. Alleen de studenten die tijdens dit examen blijk gaven van uitmuntende aanleg kwamen voor een beurs in aanmerking.
Op basis van een met goedgevolg afgelegd vergelijkend examen of op grond van ingeleverde getuigschriften en al dan niet met veronachtzaming van hun werkelijke financiële positie kreeg ruim 52 % van de aanvragers gedurende langere of kortere tijd een rijksbeurs. Anders gezegd: van de 270 aanvragen voor een beurs in de periode 1815-1843 honoreerden de curatoren er 142. De genoemde criteria speelden hierbij weliswaar een belangrijke rol, maar ook het maximaal aantal jaarlijks te verlenen beurzen is medebepalend geweest voor deze percentages.

Verlenging van de beurzen

De 142 studenten wier aanvraag was gehonoreerd en een beurs toegewezen hadden gekregen, kregen deze slechts voor de duur van één jaar. Verlenging met telkens één jaar was mogelijk tot een maximum van zes jaren. Indien de stipendiaat verlenging wenste dan moest hij hiertoe een verzoek indienen. Dit verzoek moest vergezeld gaan van de nodige testimonia. Deze testimonia waren belangrijk. Op basis hiervan namelijk werd beslist of de beurs al dan niet verlengd werd. Getuigden zij van stipt collegebezoek, vorderingen in de wetenschap en van goed gedrag van de bursaal, dan kon de hem verleende beurs met een jaar verlengd worden.[9]
Hoewel er geen directe aanwijzingen bestaan dat met deze voorwaarden de hand gelicht werd, werd in het meermalen genoemde Koninkijk Besluit van 1836 toch aangedrongen op een nog grotere gestrengheid. De curatoren mochten de beurzen pas verlengen wanneer zij zich van de nauwkeurige plichtvervulling door de bursaal hadden overtuigd en advies over hem bij de faculteit hadden ingewonnen. Een verlenging louter op basis van ingeleverde testimonia volstond niet meer.
Slechts weinig verzoeken om verlenging werden van de hand gewezen. Dit zal onder meer te maken hebben gehad met de regel alleen ouderejaars studenten een beurs te verschaffen. Bovendien kende de als paternalistisch te kenschetsen houding van de curatoren, net als die van een goede vader, naast gestrengheid ook een zekere mate van coulantie. Dit mocht de reeds eerder ten tonele gevoerde letterenstudent Dirk Albert Balfoort ondervinden. Ondanks het feit dat hij wegens een "zwaarmoedigheid" de colleges niet naar behoren had bijgewoond kreeg hij na beloofde beterschap verlenging van de hem verleende beurs met een jaar.[10]
In zes gevallen kende men echter geen clementie en kregen de studenten geen verlenging. De grond voor afwijzing was steeds het verzuim van de colleges. Een van de studenten wiens verzoek om verlenging werd afgewezen kennen we reeds: Jean Everard Germain Landré, zoon van de Utrechtse hoedenfabrikant Landré die zijn 'affaire' door een mislukte transactie van militaire mutsjes in rook had zien opgaan. Over de student Landré schreef de theologiefaculteit in 1833: *"dat de student J.E.G. Landré geen bewijs heeft ingeleverd van vlijtige bijwoning der lessen, als zoodanige een getuigenis hem door de Hoogleeraren niet kon worden gegeven, als zijnde hij daarin allerzins in gebreke gebleven. Weshalve de Faculteit meent UE. Gr. Achtb. te moeten adviseren, de hem tot dus ver toegelegde landsbeurs niet langer uittebetalen"*.[11]

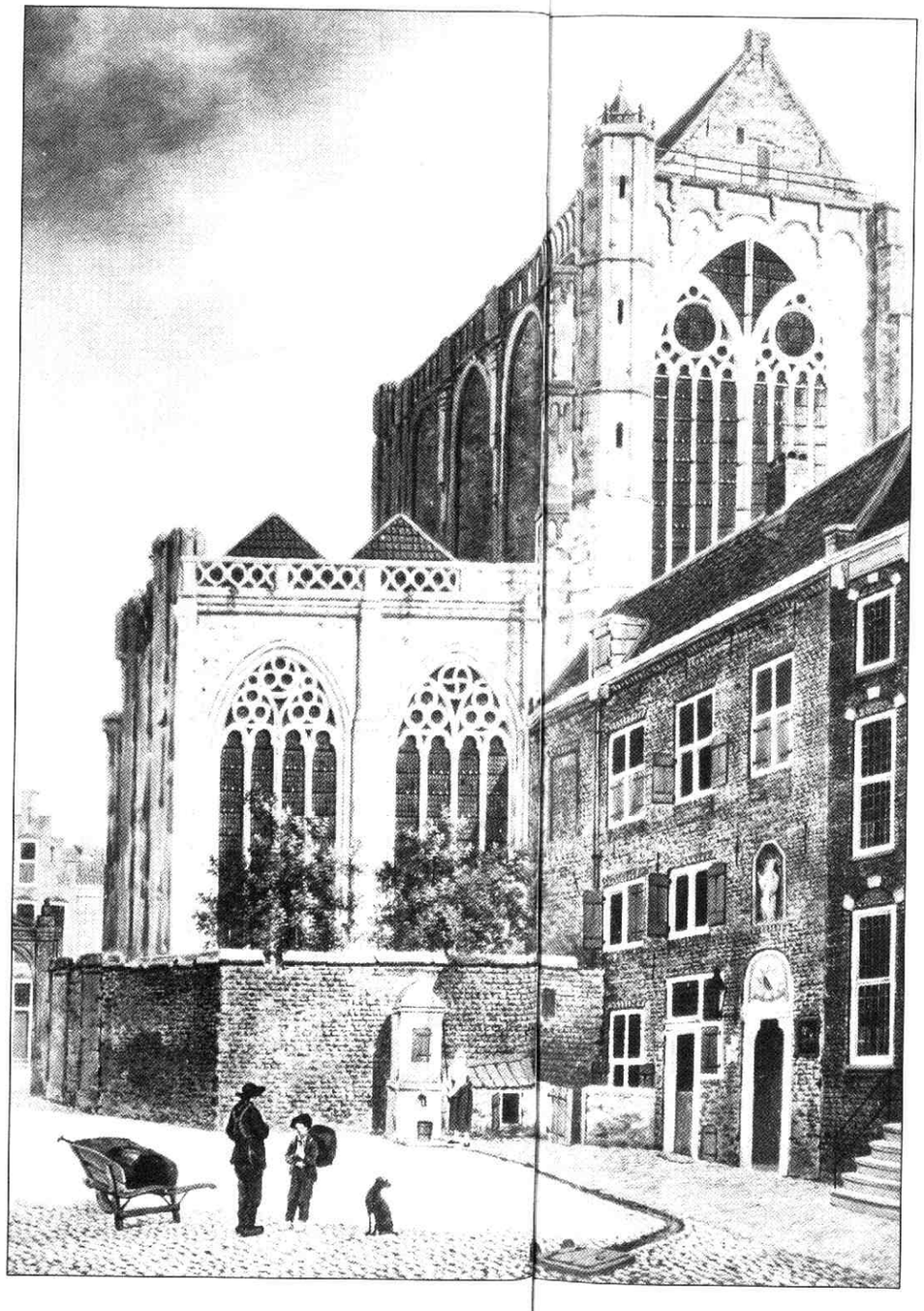

Hoofdgebouw van de universiteit in 1847

Gemeentelijke Archiefdienst, neg.nr. C 32.854

De uitbetaling en de hoogte van de toelagen

De namen van de studenten die voor een eerste of volgende keer een beurs toegewezen hadden gekregen, werden vermeld op een lijst. Deze zogenaamde lijst met bursalen werd telkens op 1 october van het jaar door de curatoren opgemaakt en daarna naar het verantwoordelijke ministerie opgestuurd met het verzoek de beurzen uit te betalen.
De uitbetaling van de toegekende beurzen vond plaats per kwartaal. De bursaal ontving dus niet *f* 200 in een keer, maar *f* 50 per kwartaal. Deze uitbetaling gebeurde op basis van de door het ministerie en de Algemene Rekenkamer samengestelde betaalsrollen en was opgedragen aan de betaalmeester of Administrateur van 's Landschatkist te Utrecht.
De zojuist beschreven procedure verliep niet altijd vlekkeloos en meer dan eens kon de uitbetaling van de beurzen pas na een aanzienlijke vertraging gestand gedaan worden. Zo vroeg bijvoorbeeld in januari 1824 de minister aan de curatoren waar de lijst met bursalen met ingang van 1 october 1823 toch bleef. Het ministerie had de lijst niet ontvangen. De uitbetaling van het laatste kwartaal van 1823 was hierdoor achterwege gebleven en ook indien de lijst direct opgestuurd zou worden, kon een uitbetaling alleen met een vertraging van enkele maanden plaatsvinden.[12] Door dit langdurig oponthoud in de uitbetaling zullen ongetwijfeld enkele stipendiaten in financiële problemen geraakt zijn.

Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843

Dit laatste brengt ons op het punt van de waardering van de hoogte van de toelagen. Wat kon de student met ƒ 200,- per jaar in het begin van de 19de eeuw uitrichten? 'Niet veel', moet hierop het antwoord luiden. Met de van overheidswege verstrekte ƒ 200, kon de stipendiaat net de kosten van een jaar collegelopen en het afleggen van enkele examens bestrijden. De staatsbeurzen vormden aldus niet meer dan een tegemoetkoming in de studiekosten. Zij dienden zeker niet ter dekking van de totale met het studeren gemoeide kosten. Deze laatste kosten bestonden, naast de genoemde studiekosten, onder meer uit uitgaven voor voeding, kleding en onderdak en moeten in het begin van de vorige eeuw op circa ƒ 900,- worden geschat.

Dit laatste maakt duidelijk dat de staatsbeurs met name voor de uitwonende bursalen geen vetpot was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een aantal van hen bij hun huisbaas of de plaatselijke middenstand schulden maakte. De uit Friesland afkomstige theologiestudent Pieter Gerzema bijvoorbeeld stond in 1818 voor ruim ƒ 88,- in het krijt bij zijn huisbaas Johannes Brachthuizer, winkelier aan de Wittevrouwenbrug.[13] Door verschillende niet door de overheid beheerde fondsen aan te schrijven trachtten de rijksbursalen hun inkomen een plezieriger aangezicht te geven. Ook door allerlei bijbaantjes en het geven van privé-lessen trachtten zij hun karige inkomen op te vijzelen. De reeds meermalen genoemde jongeling Landré poogde ook op deze wijze aan wat extra's te komen. In zijn tweede uit 1832 daterende verzoek lezen we dat hij *"in zijne behoeften altijd hoewel karig, voorzien heeft door allerlei werkzaamheden grootendeels hem in de Academische bibliotheek bezorgd door de Heer J.H. Koch, zijnen voormaligen Praeceptor; als ook door het geven van lessen in de Latijnsche en Grieksche talen, mathesis, enz.".*

Vermindering en afschaffing

Mede door de afscheiding van 'België' van het Verenigd Koninkrijk en de halsstarige hou-

Taferelen uit het studentenleven: student in de theologie, midden 19de eeuw

Gemeentelijke Archiefdienst

ding van koning Willem I in deze kwestie verkeerde 's lands schatkist halverwege de jaren dertig van de 19de eeuw in een deplorabele toestand. Bezuinigingen, ook op de uitgaven van het hoger onderwijs - zo oordeelde men - moesten plaatsvinden. Voorwerp van bezuinigingen werden onder andere de van rijkswege verstrekte studiebeurzen. Hetzelfde Koninklijk Besluit dat onder meer de invoering van een vergelijkend examen voorschreef bepaalde dat er voortaan niet twintig, maar slechts vijftien beurzen te vergeven zouden zijn. Aan de hoogte van de uitkeringen werd overigens niet getornd, deze bleef onveranderd op *f* 200,-. Bij de vermindering van het aantal toelagen speelden overigens niet louter financiële motieven een rol. In vergelijking met het begin van de 19de eeuw was in 1836 het aantal studerenden ruim verdubbeld.[14] Een zo groot aantal studerenden achtte men niet in overeenstemming met de behoefte van de maatschappij. Het studeren, zo oordeelde men, moest ontmoedigd worden onder meer door een vermindering van het aantal beurzen. Er was evenwel nog een reden waarom men een vermindering voorstond. Niet alleen angst dat er voor de toekomstig afgestudeerden geen werk zou zijn, ook vrees dat een al te ruimhartig beurzenstelsel te veel jongens uit de lagere standen zou aantrekken en studenten uit de hogere rangen zou afschrikken lag aan de maatregelen van 1836 ten grondslag.[15]

Deze maatregelen betekenden het begin van het einde van het beurzenstelsel. De bezuinigingsronde van 1836 had te weinig soelaas gebracht. Nadere bezuinigingen, werderom ook op de uitgaven voor het onderwijs, werden opnieuw nodig gevonden. Nadat de minister in augustus 1842 reeds had bepaald dat de vrijgekomen beurzen niet meer mochten worden opgevuld verscheen op 15 februari 1843 een Koninklijk Besluit waarvan artikel 3 bepaalde dat *"De beurzen welke bij art. 214 van het besluit van den 2den Augustus 1815 zijn ingesteld en waaromtrent nadere bepalingen zijn gemaakt bij het besluit van den 13den October 1836, no 89 zullen voor het vervolg (...) vervallen."*[16]

Het einde van het stelsel werd echter niet zonder slag of stoot genomen. Tegen de bezuinigingen op het onderwijs in het algemeen en tegen de afschaffing van de beurzen in het bijzonder tekende de senaat van de Utrechtse universiteit bij monde van de rector magnificus prof. C.A. Bergsma protest aan. Hij verlangde weliswaar niet het herstel van alle beurzen. Daartoe was ook wat hem betrof gezien het aantal studerenden geen reden voor. Hij wenste echter wel enige beurzen te behouden voor de zeer uitzonderlijke studenten.[17] Bergsma, in 1843 als professor verbonden aan de wis- en natuurkundige faculteit, wist waarover hij sprak en misschien dacht hij bij het door hem geformuleerde protest even terug aan zijn eigen studie in de jaren twintig welke hij succesvol had weten af te ronden mede dankzij de hem toen verleende rijksbeurs.[18] Het pleit van Bergsma en de zijnen mocht echter niet baten. In 1843 kwam er een definitief einde aan het eerste rijksbeurzenstelsel. Een stelsel dat door Bergsma omschreven werd als een "een bewijs van Koninklijke belangstelling en zorg voor hen die uit eigene middelen aan hunne dorst naar kennis en wetenschappen niet konden voldoen".

Nawoord

In hetzelfde jaar dat Bergsma namens de senaat het adres tegen de afschaffing van het beurzenstelsel schreef, ontving de faculteit der letteren een schrijven van een ander, maatschappelijk minder succesvolle ex-rijksbursaal. Deze vroeg de letterenfaculteit behulpzaam te zijn bij of op zijn minst geen tegenwerking te leveren bij zijn plannen om, ondanks het feit dat hij niet alle benodigde papieren bezat, een privé-onderwijsinstelling te stichten en aldaar lessen te geven in de tot de universiteit voorbereidende wetenschappen. *"Hopende* (zo beëindigt de schrijver zijn brief), *indien de Voorzienigheid aan zijne bestemming deze wending mogt geven,(...), zoo beveelt hij, ook voor 't vervolg zijne belangen in WHEHGr. vermogende bescherming, opdat hij ten minste brood vinde voor zich en zijn behoeftig gezin. Met de hartelijkste wenschen voor den bloei der Faculteit, Gods zegen over Uwe personen en werkkring afbiddende, is hij met verschuldige hoogachting. Hoog Edel Hoog Geleerde Heeren*

WHEHGr. Dienstwaardige Dienaar"[19]
was getekend Jean Everard Germain Landré.

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van een voor leden van de Vereniging Oud Utrecht gehouden lezing op 2 mei jl.
2. Beursverzoek van J.E.G. Landré z.p., z.j., Rijksarchief Utrecht (RAU), Archief College van Curatoren van de Rijksuniversteit Utrecht 1815-1954 (1958) (Cur.),

Rijksbursalen aan de universiteit van Utrecht 1815-1843

inv.nr. 47, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken 1826, f. 2784.

3. Koninklijk Besluit (2-8-1815) nopens de organisatie van het hooger onderwijs, Nederlandsche Staatscourant nr. 242 (12-10-1815) en nr. 243 (13-10-1815) art. 214. Aan de universiteit van Groningen waren ook 20 beurzen à *f* 200,- te verkrijgen. De Leidse universiteit werd bevoordeeld, nl.: 30 beurzen van elk *f* 300,-. Zie ook: K. Wingelaar, 'Studeren in Utrecht in de negentiende eeuw', in: *Utrechtse Historische Cahiers* 10 1/2 (1989) 14-15. Omdat het genoemde besluit beter bekend is onder de naam Organiek Besluit (OB) zal hierna met deze afkorting aan dit besluit gerefereerd worden.
4. Beursverzoek van J.E.G. Landré z.p, z.j., RAU, Cur., inv.nr. 53, Ingek. en min. v. uitgeg. stuk. 1832, f. 4438. Van alle 270 beursaanvragers was op het moment van eerste aanvraag 17% halfwees of wees.
5. H.C. Hazewinkel, 'Lakmoesindustrie in oud-Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1928) 168-194, aldaar 191. Altheer was naast boekhandelaar ook koopman, chocoladefabrikant, suikerraffinadeur, stijfselmaker en makelaar. Patentregister wijk F, Gemeentearchief Utrecht (GAU), Stadarchief IV, inv.nr. 246, Registers der patenten over de twaalf wijken der stad 1821. Ook van een andere bursaal, Casper Frederik Rudolph Ockerse, zoon van een medicinae doctor te Wageningen en lid van de Provinciale Staten van Gelderland, kan betwijfeld worden of hij aan het financiële criterium voldeed.
6. KB 13-10-1836 nr. 89, opgenomen in Utrechtsche Studenten Almanak (USA) 1837, 93-95 aldaar 94.
7. Brief letterenfaculteit aan curatoren 14-10-1840, RAU, Cur., inv.nr. 61, Ingek. en min. v. uitg. stuk. 1840, f. 394.
8. Brief van letterenfaculteit aan curatoren 6-5-1835. RAU, Cur., inv.nr. 56, Ingek. en min. v. uitgeg. stuk. 1835, f. 5147.
9. OB art. 221 en 222. De hoogleraren getuigden van het collegebezoek. De faculteiten, bij monde van de decaan, spraken zich uit over het gedrag en de vorderingen in de wetenschappen.
10. Brief letterenfaculteit aan curatoren 3-11-1845, Rau, Cur., in.nr. 66, Ingek. en min. v. uitgeg. stuk. 1845, f. 275. Verlenging beurzen 1845, RAU, Cur., inv.nr. 5, Notulen 1845-1850, f. 46.
11. Brief theologiefaculteit aan curatoren 24-10-1833, RAU, Cur., inv.nr. 54, Ingek. en min. v. uitgeg. stuk. 1833, f. 4651. Landré en de vijf andere studenten die geen verlenging kregen zijn allen afgestudeerd. Het afstudeerpercentage onder de bursalen was hoog, namelijk 88%. Van de studenten die zich in 1815, 1830 en 1845 te Utrecht inschreven studeerde 65,3% af. Zie: Wingelaar, 'Studeren in Utrecht', 84-85. Het afstudeerpercentage van alle (270) beursaanvragers lag ook hoger dan het laatstgenoemde percentage: 75,6%.
12. Brief van de secretaris van de 1e afdeling, D.J. van Ewijck, namens de minister van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Kolonien aan curatoren 17-1-1824, RAU, Cur., inv.nr. 45, Ingek. en min. v. uitgeg. stuk. 1824, f. 1951.
13. Brachthuizer vroeg de curatoren het verschuldigde bedrag op de beurs van Gerzema in te houden. De brief van Brachthuizer werd in de vergadering van 6 juni 1818 besproken. RAU, Cur., inv.nr. 1, Notulen 1815-1826, f. 214.
14. In 1818: 198 (Utrecht) en 504 (Nederland); in 1836: 702 (Utrecht) en 1588 (Nederland). Zie: Wingelaar, 'Studeren in Utrecht', 33-36. Deze gegevens, ontleend aan de toenmalige onderwijsverslagen, zijn overigens niet geheel betrouwbaar en dienen daarom slechts als indicatie beschouwd te worden.
15. Leden van de Tweede Afdeling ventileerden deze geluiden tijdens de afdelingsgewijze bespreking van de ('onderwijs-') begroting voor 1836. Handelingen der Staten-Generaal 1835-1836. W. Erkelens en J.A. Jungmann ed. ('s Gravenhage 1896) Bijlagen, 146.
16. Brief minister van Binnenlandse Zaken Schimmelpenninck van der Oye aan curatoren 6-8-1842, RAU, Cur., inv.nr. 63, Ingek. en min. v. uitgeg. stuk. 1842 f. 170. KB 15-2-1843 nr. 166, opgenomen in USA (1844) 85-88, aldaar 85-86. Zij die op het moment van afkondiging een beurs hadden behielden deze, doch niet langer dan de eerder gestelde termijn van zes jaren. Ter gedeeltelijke vervanging van beurzen stelde de overheid de haar ter begeving staande inkomsten uit de zogenaamde vicariegoederen ter beschikking.
17. Minuut adres senaat, RAU, Cur.,inv.nr. 64, Ingek. en min. v. uitgeg. stuk. 1843, f. 110.
18. Cornelis Adriaan Bergsma (1798-1859) ontving gedurende bijna vier jaar (sept. 1821 - jun. 1825) een rijksbeurs.
19. Brief Landré aan letterenfaculteit 24-11-1843, RAU, Archieven van de Faculteiten van de Rijksuniversiteit Utrecht, inv.nr. 248, Ingekomen stukken en minuten van verzonden stukken 1836-1876, z.f. Ondanks het feit dat Landré in 1835 was afgestudeerd duurde het tot 1846 voordat hij - en toen nog slechts als hulppredikant - te Soest de kansel kon betreden. Landré kampte wellicht met het zogenaamde proponentsvraagstuk: een teveel aan predikanten halverwege de 19de eeuw. In 1847 werd Landré hulppredikant te Amsterdam. In 1850 werd hij predikant te Haaften alwaar hij in 1876 met emeritaat ging. Landré overleed in 1881 te Vlijmen.

Agenda

11 oktober

Historisch café vanaf 17.00 uur.
Als inleiding een korte lezing over een Utrechts onderwerp.
Om 19.00 uur aansluitend algemene ledenvergadering betr. wijziging statuten

Plaats: Weeshuis, Domplein, Utrecht

29 oktober

Najaarsledenvergadering
Zie de aankondiging elders op deze pagina.

t/m 10 november

Tentoonstelling "Het voormalig Predikherenklooster te Utrecht. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van een middeleeuws convent"
In 1232 werd het Utrechtse predikherenklooster gesticht.
Aanvankelijk was dat een bescheiden nederzetting, die echter vanaf het midden der 13e eeuw aanzienlijk uitgroeide. Het domein lag op de plek die ruwweg begrensd wordt door de Lange Lauwerstraat, de Korte Lauwerstraat, de Breedstraat en het Predikherenkerkhof.
Plaats : Waterleidingmuseum,
Lauwerhof 29, Utrecht,
tel. 030 - 2 48 72 11
Openingstijden : di. t/m vrij. en zon.
13.30 - 17.00 uur, zat. 11.00 - 16.00 uur,
ma. gesloten

Avondopenstelling
Utrechts archief
Iedere donderdagavond kunnen onderzoekers gebruik maken van de studiezalen van het Rijks- en Gemeente-archief. Tot 21.00 uur kan men er terecht voor informatie en onderzoek. Wel moeten voor 16.30 uur de gewenste stukken worden aangevraagd.
Voor meer informatie : 030 - 2 86 66 11 / 030 - 2 75 32 75

Algemene najaarsledenvergadering 1996

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de najaarsledenvergadering op dinsdag 29 oktober 1996 in het SNK-gebouw, Plompetorengracht 3 in Utrecht.

Aanvang: 19.30 uur.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de voorjaarsledenvergadering op 5 juni 1996 (ter inzage)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1997 (zie elders)
5. Mededelingen vanuit de Vereniging
6. Samenstelling bestuur
   Aftredend en niet herkiesbaar Arend Pietersma
7. Wijziging statuten en huishoudelijk reglement
8. Rondvraag
9. Sluiting

Toelichting bij agendapunt 7

Op vrijdag 11 oktober zal er in de kelder van café het Weeshuis aan het Domplein een bijzonder algemene ledenvergadering worden belegd.
Aanvang: 19.00 uur.
De agenda voor deze vergadering luidt:

1. Opening
2. Wijziging statuten en huishoudelijk reglement
3. Sluiting

De statuten en het huishoudelijk reglement liggen vanaf 1 tot en met 11 oktober ter inzage bij de balie van het Rijksarchief, Alexander Numankade 201 in Utrecht. Indien gewenst kunnen deze stukken ook worden opgestuurd. Hiervoor dient u kontakt op te nemen met de secretaris, mevrouw Pennings, tel. 030-2753275.

Na afloop van de najaarsledenvergadering op 29 oktober zal er een lezing worden gehouden (zie hieronder).

Afsluiting met een drankje.

Berichten

Na afloop van de najaarsledenvergadering op **dinsdag 29 oktober a.s.** zal een lezing worden gehouden door de mediëvist drs. Wolfert van Egmond over *Utrecht in het duister tussen Bonifatius en Balderik.*
De geschiedschrijving over Utrecht in de vroege middeleeuwen concentreert zich in het algemeen op Willibrord en Bonifatius. Het handelen en het belang van deze missionarissen is het onderwerp van uitgebreid onderzoek en discussie. Ook aan de activiteiten van de opvolgers van Willibrord en Bonifatius, Gregorius en Liudger, wordt nog wel enige aandacht besteed, maar toch nog veelal in het licht van hun illustere voorgangers. Daarna lijkt de duisternis in te treden. Pas met het aantreden van bisschop Balderik in de vroege tiende eeuw worden we weer uitvoeriger geïnformeerd.
Op het ogenblik loopt in het museum het Catharijneconvent de tentoonstelling rond het Utrechts Psalter, een beroemd negendeeeuws handschrift dat gemaakt werd in de buurt van Reims. Dit lijkt een goede aanleiding nog eens te kijken naar Utrecht in de negende eeuw.

Drs. Wolfert van Egmond studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en bereidt thans, begeleid door dr. Marco Mostert en prof. dr. Maayke de Jong, in het kader van het Pionierproject Verschriftelijking in de vroege middeleeuwen (Rijksuniversiteit Utrecht), een proefschrift voor over heiligenlevens uit Utrecht, Würzburg en Auxerre van de vierde tot en met de tiende eeuw.

Aanvang van de lezing: ca. 20.45 uur.
Plaats: aula van het SNK-gebouw, Plompetorengracht 3, Utrecht.
Entree: voor leden van Oud-Utrecht gratis; niet-leden betalen fl. 5.00.

Begroting 1997

Vereniging Oud-Utrecht		Begroting 1997 In Ned. gulden			aug.96
	Jaarrekening 1994	Begroting 1995	Jaarrekening 1995	Begroting 1996	**Begroting 1997**
BATEN					
Contributies	81.663	90.000	89.281	90.000	**90.000**
Advertenties	12.000	13.000	16.100	12.000	**10.000**
Verkopen	1.077	p.m.	1.335	p.m.	**1.000**
Donaties/Subsidies	13.637	11.000	16.630	10.000	**13.000**
Fin. baten	8.036	5.000	5.803	6.000	**6.000**
Totaal Baten	116.413	119.000	129.149	118.000	**120.000**
LASTEN					
Jaarboek O-U	44.186	40.000	37.375	40.000	**40.000**
Tijdschrift O-U	50.057	50.000	46.777	50.000	**50.000**
Gem. Arch. Kron.	10.079	13.000	125	0	**5.000**
Prov. Arch. Kron.				0	**3.000**
Leerstoel Utr.-stud.			1.242	0	**5.000**
Utr. Biografieen			1.910	0	**2.500**
O.-U.-prijs		2.500	3.633	2.500	**2.500**
Activiteiten	2.820	10.000	3.161	5.000	**5.000**
Beheerskosten	12.209	16.500	11.063	16.500	**12.000**
Algemene kosten	5.981	5.000	4.369	5.000	**5.000**
Jubileum 1998				0	**10.000**
Totaal Lasten	125.332	137.000	109.655	119.000	**140.000**
Resultaat	-8.919	-18.000	19.494	-1.000	**-20.000**
Eigen Vermogen	76.579		96.073		

1925: Eerste radio-uitzending van de Dombeiaard

De eerste maal dat in ons land een beiaardconcert per radio werd uitgezonden vond plaats op zaterdagavond 12 juni 1925, iets meer dan zeventig jaar geleden. Het betrof de beiaard van de Domtoren.

De aankondiging in de *Radio Luistergids* van de Hilversumse Draadloze Omroep luidde:
8.30-9.30 uur: Uitzending van het Carillonspel van den Domtoren te Utrecht. Carillonneur: J. A. H. Wagenaar.
Programma: 1. Beiaardlied (Rubens Cantate), Peter Benoit. 2. Klokkenspelsuite, Julius Röntgen: a) Het Sneker klokspel, b) Advocaten en Procureuren, c) Ik voer laetst uit Holland, d) De lustige boer, e) Rondo. 3. Fantasie over twee oude kermisliederen, J. A. Wagenaar. 4. Oud-Nederlandse danswijzen: a) Nobelman, b) Bredaas biertje, c) De boufon, d) O mijn Engeleyn, o, mijn Teubelijn. 5. Carillonsuite, Joh. Wagenaar: Inleiding, Hollandse Mars, Menuet, Uittocht van David van Bourgondië, Utrechts Jolijt. 6. Van een herderin bekeerd, E. D. Pijzel. 7. Carillon, Joh. Wagenaar. 8. Liederen van Catharina van Rennes: a) Klokkedeuntje, b) Zomeravond, c) Rondedans, d) Slotkoor Oranje-Nassaucantate.

In het redactionele gedeelte van de *Radio Luistergids* werd Wagenaar met een foto voorgesteld: De Zingende Domtoren. "Op zaterdag 12 juni 8.30 's avonds zal de eerste Radio-carillonuitzending plaats hebben vanuit Utrecht. De bekende klokkenist J. A. H. Wagenaar zal daartoe het carillon bespelen. Hij is reeds dertig jaar klokkenist van den Domtoren en organist van de Pieterskerk. Behalve van zijn vader heeft hij zijn muzikale opleiding genoten van Dr. Joh. Wagenaar (directeur van het Koninklijk Conservatorium in Den Haag). Dr. Joh. Wagenaar is geen familie van den klokkenist, wel de pianist Jan Wagenaar, deze is zijn zoon."
Overigens moest een volgende *Radio Luistergids*, die van 19 juni, melden: "Ter wegneming der nieuwsgierigheid over de oorzaak van storende geluiden bij de uitzending van het carillonspel zij medegedeeld, dat de wind, die na het eerste gedeelte opstak, de microfoonspoel deed bewegen. De microfoon was opgesteld bij de wijzerplaat en de hoge regionen van den Dom zijn verre van 'tochtvrij'. Een volgende maal zal de wind ons geen parten spelen."

Jan J. van Herpen, oud-medewerker van de AVRO

1.

2.

3.

1. De schotel van Klein Abbelaar

2. De schotel uit 'Nederlandse Majolica'

3. De schotel van Klein Abbelaar na restauratie

De schotel van Klein Abbelaar te Renswoude

In het voorjaar van 1984 brachten kinderen van de heer H. van Veldhuisen, landbouwer op Klein Abbelaar, die bij kapper J.D.H. van den Brink hun haar wilden laten knippen, een plastic tas mee met scherven van aardewerk. Jan van den Brink is namelijk bestuurslid van de historische vereniging Oud Renswoude.

De scherven waren gevonden bij het uitgraven van een oude waterput bij de enige jaren daarvoor afgebroken boerderij op die plaats. Van den Brink bracht de scherven bij ondergetekende omdat die zich in onze vereniging onder andere bezig houdt met aardewerk.

Gelijkenis

De scherven waren beschilderd en na reinigen en lijmen bleek er een schotel te ontstaan waarop een dame met een kroontje was afgebeeld.
Al bladerend in het boek *Nederlandse Majolica* van Dingeman Korf, viel mij de gelijkenis op met de afbeelding met het nummer 558. Hetzelfde kroontje, dezelfde wenkbrauwen, ogen, mond, en haardracht en ook de beschrijving bij de afbeelding klopte vrijwel. Alleen was de kleur van de scherven eerder geel dan grijs.

Het boek vermeldt over deze schotel alleen dat de letters K en W, de initialen zijn van koning-stadhouder Willem III. Deze prins van Oranje was van 1675 tot 1702 koning van Engeland, Ierland en Schotland.
De letters op de schotel van Klein Abbelaar zouden dan kunnen staan voor K(oning)I(n) MA(ria II Stuart), de echtgenote van Willem III. Zij was van 1689 tot 1694 koningin.

Delfts

Daarmee zou de schotel dan nauwkeurig gedateerd zijn. Dit vermoeden bleek moeilijk te kunnen worden bevestigd. Zowel de schrijver van het boek als de eigenaar van het schotelfragment waren overleden en het was niet bekend waar het fragment was gebleven.
Omdat het vermoeden bestond dat de schotel van Friese oorsprong was, ben ik met de fragmenten naar het 'spreekuur ceramiek' gegaan in het Princessehoff in Leeuwarden.
Drs J.D. van Dam, aardewerkdeskundige van dat museum kon mij vertellen dat de schotel 'Delfts' was. Bij een Friese schotel steekt de standring namelijk uit, zodat je de schotel eraan kunt oppakken. Dat was hier niet het geval. Overigens wordt de uitdrukking 'Delfts' gebruikt voor al het aardewerk dat in Holland werd gemaakt.
Het Fries aardewerkmuseum De Waag in Makkum, waar ik vervolgens naar toe ging was gesloten, maar men was zo vriendelijk de deur voor mij open te maken. In het depot, waar ik rond mocht kijken, vond ik een schotel met precies dezelfde afbeelding. Alleen was de beschildering blauw op wit
De heer J.P. Tichelaar van de aardewerkfabriek aldaar heeft mij later opgebeld en mijn vermoedens met betrekking tot afbeelding en datering bevestigd.

Resumerend kan het volgende over de schotel worden gezegd:
De schotel is Delfts en uit het ein-

J.E. de Vries

de van de 17de eeuw. De kleuren zijn geel, lichtblauw, groen en donkerpaars op wit. De scherf is geel met op de achterzijde crème getint loodglazuur. De afbeelding is van Koningin Maria Stuart II, de echtgenote van Koning-stadhouder Willem III.
De schotel is gerestaureerd en op de oudheidkamer van Oud Renswoude, in het gemeentehuis aan de Dorpsstraat 4 in Renswoude te bezichtigen.

Kaaspakhuizen, bedrijfsmonumenten uit het westen

De kaaspakhuizen in Kamerik
Foto: J.T. van Es

Waar in de grote steden elders in het land de nijverheid van voor de industriële revolutie soms naadloos, soms met aanzienlijk meer moeite, overging in moderne bedrijvigheid, was er voor het weidegebied van West-Utrecht en het aangrenzende deel van Noord- en Zuid-Holland een probleem. De enige industrieën die hier gevestigd waren, waren de steenbakkerijen en de touwslagerijen.

Beide hadden in de negentiende eeuw met een sterke terugval te maken. Waar het sommige steden, ook als ze niet gunstig lagen ten opzichte van verbindingen en bevolkingsconcentraties, lukt om nieuwe takken van bedrijvigheid te trekken, lag dat voor het veenweidegebied lastiger. Terugkeer naar de agrarische sector was het enige en dat leidde tot een bloei van de kaashandel, die in bouwkundig opzicht zijn sporen heeft nagelaten.

Woerden, dat zich met enig gevoel voor grandeur nog altijd kaasstad noemt, telt een keur aan kaaspakhuizen in alle mogelijke stijlen, maar ook in nabijgelegen plaatsen als Harmelen, Oudewater, Kamerik, Kockengen en Breukelen staan pakhuizen die vaak nog gewoon in functie zijn. Dat biedt ook de grootste zekerheid als het om behoud gaat: wanneer de kaashandel verdwenen is, blijkt er voor het pakhuis doorgaans weinig emplooi meer. Dat leert het voorbeeld van het Zuid-Hollandse Bodegraven, waar veel waardevolle panden gesloopt zijn, waarmee niet gesuggereerd wil zijn, dat in de provincie Utrecht zuiniger met de pakhuizen wordt omgesprongen.

Monument

Kaaspakhuizen behoren tot de categorie bedrijfsmonumenten die geroken kan worden. Met name op een mooie zomerse dag, die zijn er ook, hangt een zware kaaslucht over de omgeving. Wie over het Jaagpad langs de Oude Rijn in Woerden vanaf het station in oostelijke richting loopt, komt de geur een aantal keren tegen en ook op veel andere plaatsen in het oude, nogal gehavende centrum zijn kaashandelaren nog altijd met de plaatselijke trots in de weer. Juist hier echter staat verval op de loer: Woerden is bezig met een groot vernieuwingsplan voor een deel van de binnenstad en de meeste kaaspakhuizen hebben

Jan van Es

geen beschermde status, óók niet als gemeentelijk monument.
Die monumentenstatus biedt overigens geen absolute garanties, zoals het tragische voorbeeld leert van de oudste kaaspakhuizen uit de regio: die van het nabij Woerden gelegen Kamerik. In 1988 zijn ze gesloopt, nadat jarenlang plannen zijn gemaakt om de steeds verder vervallende panden een andere bestemming te geven. Ze zijn vervangen door een kopie die er op het eerste gezicht heel netjes uitziet, maar vooral nep is. De pakhuizen die er oorspronkelijk stonden werden in 1784 gebouwd door kaashandelaar Van der Plaats. Hij dacht zijn concurrenten te slim af te zijn door niet in de stad maar in een dorp, vlakbij de producenten, te gaan zitten. In 1785 liet hij een voor Kamerikse begrippen luxe herenhuis naast zijn bedrijfspanden bouwen. Het onderscheidt zich nog door een majestueuze klokgevel en een weinig dorpse ingangspartij. Het woonhuis is uiterlijk intact gebleven, de pakhuizen zijn na een decennium van verwaarlozing en niet-ingeloste beloften van subsidie door Monumentenzorg met de grond gelijk gemaakt. Aan de gevel zijn de oorspronkelijke muurijzers en smeedijzeren initialen van de bouwheer opnieuw bevestigd, terwijl ook het jaartal 1784 een beetje misplaatst op de vorige situatie wijst.
Het hoeft niet altijd zo dramatisch te eindigen. In Kockengen is aan de Voorstraat een oud kaaspakhuis tot appartementencomplexje omgebouwd zonder dat er eerst gesloopt werd. In Breukelen echter, waar ook een aantal kaaspakhuizen staat, zijn plannen voor de sloop van minstens één ervan.

Ruijs en zoon

Niet in de dorpen maar in de steden lag de toekomst van kaaspakhuizen. Daar immers woonden de handelaren, daar waren betere mogelijkheden tot transport. Het vak van kaashandelaar was aanvankelijk maar één van de beroepen die de betreffende lieden hadden. Egbertus Ruijs bijvoorbeeld, één van de Woerdense kaasmagnaten uit de negentiende eeuw, was onder meer vrachtrijder, winkelier en dan handelaar en koopman in kaas. Hij sloeg de volvette Goudse bij de boeren in de regio in en verhandelde deze zelf op de markten in Utrecht en in Breda.
Vanaf 1824 was deze Ruijs in de kaas werkzaam en zijn familie heeft de zaak later voortgezet tot het huidige smeerkaas-imperium ERU. In de Havenstraat staat het sobere pakhuis van Corn. Ruijs & Zn. De langzaam vervagende letters hebben nog jaren op de zijgevel gestaan. Na een recente opknapbeurt is aan het pand nauwelijks meer te zien dat het ooit een kaasverleden heeft gehad. Het is een typisch voorbeeld van een sober pand, waarin gewoond en gewerkt moest worden. De opslagruimtes grensten aan de woonvertrekken.
Rond de eeuwwisseling werden de mooiste pakhuizen in Woerden gebouwd, toen de handelaren wilden laten zien dat het hen goed ging. Het economisch getij was gunstig, na de diepe crisis van de jaren zeventig van de negentiende eeuw. Fraaie voorbeelden zijn te vinden aan de Eendrachtstraat, maar ook twee aan de Utrechtsestraatweg (vlakbij het station) zijn de moeite waard en het mooie ervan is, dat ze nog in gebruik zijn. Op die manier krijgen de pakhuizen regelmatig een nieuw verfje en het onderhoud dat zij nodig hebben.

Kaalslag

Na de Eerste Wereldoorlog trad een versobering in de bouwstijl op. Voorbeelden daarvan zijn ondermeer aan de Groenendaal en de Kruittorenweg te vinden. Juist die eerste pakhuizen zijn op dit moment bedreigd, terwijl ze toch in gebruik zijn. Hier heeft de gemeente zijn nieuwbouwplannen. De kaashandelaren kunnen worden uitgekocht en er is geen mogelijkheid om het behoud van de pakhuizen af te dwingen.
Binnen de gemeenteraad zijn er slechts weinigen die zich opwerpen voor het behoud van deze vaak monumentale panden. En Woerden is daarin niet uniek. Ook in andere gemeenten in het kaas-gebied is maar weinig begrip voor het overeind houden van dit stukje bedrijfsverleden. De sloop van pakhuizen in onder meer Montfoort en Oudewater is in dit verband exemplarisch. Als die tendens zich voort zou zetten, dreigt voor het gebied eenzelfde kaalslag als na de 'val' van de baksteen- en dakpannenindustrie. Daar is anno 1996 bitter weinig meer van over.

Een Utrechter nu in Zuid-Afrika geëerd

Onlangs verscheen in Zuid-Afrika in Engelse vertaling het vierde en laatste deel van Antonius Matthaeus' boek Over misdaden, waarvan de eerste druk in 1644 verscheen. Matthaeus was hoogleraar te Utrecht en een geleerde van Europese vermaardheid.

In Zuid-Afrika is het 'Rooms-Hollandse recht', dat in de 17de en 18de eeuw ontwikkeld is, nog steeds voor een deel geldend recht. Dit recht is samengesteld uit een 'Rooms', dat wil zeggen Romeins en een 'Hollands' element. 'Hollands' moet hier letterlijk worden opgevat. In deze samensmelting is voor wat betreft het inheemse recht vooral gebruik gemaakt van het recht uit het gewest waaruit de geleerden die het maakten, afkomstig waren: Holland dus. Dit Rooms-Hollandse recht is met name het resultaat van de werkzaamheden van de grote Hollandse (privaat-) rechtsgeleerden als Grotius (Hugo de Groot), Voetius (Johannes Voet, de kleinzoon van de beroemde Utrechtse theoloog) en Simon van Leeuwen, die de term voor het eerst gebruikte in de titel van zijn boek[1].

In overeenstemming met de gewoonte van hun tijd schreven deze juristen hun werken voornamelijk in het Latijn. Dit feit dreigt deze werken meer en meer ontoegankelijk te maken. Immers al een aantal jaren neemt de kennis van het Latijn onder juristen drastisch af. Dit is een zeer algemeen fenomeen, dat zich ook in Zuid-Afrika voordoet. Alleen daar zijn, in tegenstelling tot in Europa, een aantal van deze teksten nog direct van belang voor de rechtspraktijk. Dit gegeven heeft de S.A. Law Commission er enige decennia geleden toe gebracht aan de vertaling van de 'Oude Autoriteiten' een hoge prioriteit gegeven. De vertalingen betroffen allereerst de privaatrechtelijke werken en werden veelal in het Engels, maar soms ook in het Nederlands of Zuid-Afrikaans, gemaakt.

Marijke van de Vrugt

Vermaard

In het begin van de jaren tachtig werd besloten ook het belangrijkste werk op het gebied van het strafrecht uit de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden te vertalen. Dit besluit werd ingegeven door de wetenschap dat dit werk de grondslag heeft gelegd voor de ordening van het strafrecht in de moderne Europese codificaties. Dit besluit betekende tevens het doorbreken van de Hollandse hegemonie. Immers de grootste strafrechtsgeleerde van de Republiek, een man van Europese vermaardheid, was geen Hollander, maar de in Utrecht werkzame hoogleraar Antonius Matthaeus II. Antonius Matthaeus heeft het cijfer II achter zijn naam om hem te onderscheiden van zijn gelijknamige vader (I) en zoon (III). Hij werd geboren in Marburg, maar kreeg zijn hele opleiding in Groningen, waar zijn vader hoogleraar in de rechten was. Antonius Matthaeus I was namelijk uit het Duitse gebied gevlucht in verband met de dertigjarige oorlog. Zijn kennis van het geleerde recht stond er echter garant voor dat hij in de Republiek makkelijk een nieuwe baan zou kunnen vinden.

In de 17de eeuw bestond er een duidelijk onderscheid tussen prakticijns en geleerde juristen. De eerste groep kende het lokale recht van hun vestigingsplaats en behandelde zaken voor de plaatselijke rechtbanken. Zij hadden hun kennis vergaard in de praktijk. Wilde men in hoger beroep of direct een zaak bij een Hof van Justitie aanspannen dan was kennis van het geleerde recht noodzakelijk. Dit recht werd aan alle universiteiten in Europa, die een juridische faculteit hadden, gedoceerd. Het was universeel en stond los van de lokale juridische traditie en dus ook van de plaatselijke rechtspraktijk. Door dit algemene karakter van het geleerde recht, was de mobiliteit van de geleerde juristen, als Antonius Matthaeus I, groot.

De geleerde juristen waren - meestal - magister utriusque iuris - meester in de beide rechten. In onze titulatuur is het meervoud nog steeds aanwezig! De middeleeuwse scheiding van de samenleving in een wereldlijk deel met eigen recht en een geestelijk deel met eigen recht klinkt hier nog door. Ons interesseert nu alleen het wereldlijk aspect. Daarvoor geldt dat overal door de geleerde juristen dezelfde wettekst, het Corpus Iuris Civilis werd gebruikt. Maar niet alleen de wettekst, ook de vaktaal was universeel; het Latijn. Vakinhoudelijk was er geen belemmering voor mobiliteit. Tegenwoordig ligt dit anders. Want er is nu een per staat verschillende wetgeving, die bovendien in de landstaal is gesteld. Wat echter nu geen probleem meer is, namelijk de religie, was dat toen wel. Protestanten als de leden van de familie Matthaeus konden alleen aan universiteiten in protestante gebieden benoemd worden. De jonge Republiek der

Verenigde Nederlanden bood daartoe evenwel vele mogelijkheden. Elk gewest wenste zich toch een eigen universiteit en ook de stadhouders lieten zich niet onbetuigd. Zo werden dan ook vele nieuwe universiteiten gesticht, Leiden, Franeker, Groningen, Harderwijk. Antonius Matthaeus II begon zijn loopbaan aan de universiteit van Harderwijk. Hij wisselde van leerstoel toen in Utrecht een Illustre School werd opgericht (1634), die twee jaar later al werd omgevormd tot universiteit. Deze universiteit bleef hij trouw ondanks de herhaalde, financieel zeer aanlokkelijke, aanbiedingen uit Leiden. De vroedschap maakte hem dat overigens makkelijk door een, voorzover het hem betrof, ruimhartig salarisbeleid. De burgemeesters wilden Antonius Matthaeus II behouden voor hun universiteit, die zij zagen als een prestigeobject en een motor voor de werkgelegenheid.

Verschrikkelijke boeken

De roem van Antonius Matthaeus II is gebaseerd op zijn boek *De Criminibus* (Over misdaden). Dit boek dat sinds de eerste publicatie in 1644 vele drukken heeft beleefd was - natuurlijk - geschreven in het Latijn en vormt een commentaar op de boeken 47 en 48 van de Digesten. Deze boeken die vanwege hun onderwerp, het strafrecht, ook wel de 'verschrikkelijke boeken' worden genoemd, zijn een onderdeel van het Corpus Iuris Civilis. Het bijzondere van dit commentaar is dat, voor de bespreking van de diverse misdaden, voor het eerst een algemene inleiding wordt geboden waarin de belangrijkste centrale vragen uit het strafrecht worden behandeld. In deze inleiding komen onderwerpen aan de orde als: wat is misdaad, toerekeningsvatbaarheid, poging en deelneming. Door zijn systematische analyse van deze algemene problemen is Antonius Matthaeus II geworden tot de grondlegger van de indeling van de moderne wetboeken van strafrecht, die allen gekenmerkt worden door een zogenaamd Algemeen Deel. In het Algemeen Deel worden die onderwerpen geregeld die bij alle misdaden een rol kunnen spelen. De poging om een misdrijf te begaan komt toch niet alleen voor bij moord, maar eveneens bij diefstal of verduistering of welke ander misdrijf ook. Deze algemene leerstuken zijn nu in het Algemeen Deel van ons wetboek van strafrecht vastgelegd en gelden voor alle delicten. Het maakt niet uit of het de delicten uit het wetboek zijn of economische dan wel - bijvoorbeeld - milieudelicten, die in andere wetten strafbaar zijn gesteld. Voor alle delicten gelden voor de poging dezelfde regels.

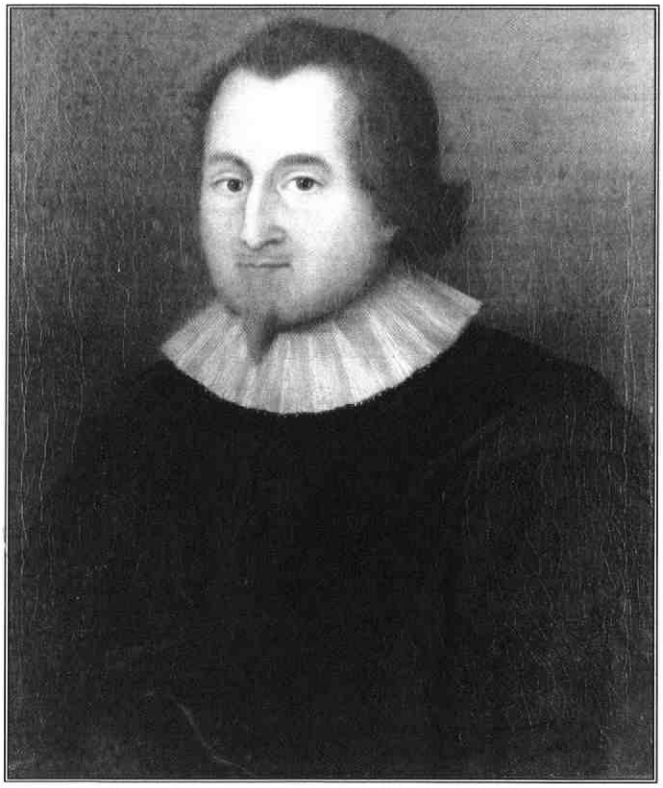

Antonius Matthaeus Universiteitsmuseum;

foto: J.A. Stolp

De vertaling

Er waren al eerder pogingen ondernomen om het werk van Antonius Matthaeus II te vertalen. Vastgesteld moet worden dat de 18de eeuwse Nederlandse vertaling niet verder is gekomen dan de inleiding en de begin 19de

Een Utrechter nu in Zuid-Afrika geëerd

eeuwse Italiaanse grote manco's vertoont.

De resultaten van het Zuid-Afrikaanse vertaalproject zijn stapsgewijs ter beschikking gekomen. Van de vier delen verscheen het eerste deel al in 1987, het tweede in 1993, het derde in 1994 en nu tenslotte het laatste in 1996[2]. De uitgave van alle vier de delen is schitterend. Het is een simultaaneditie met de Latijnse tekst van de druk van 1765 op de linkerpagina en de Engelse vertaling rechts. De vertaling is van hoge kwaliteit zoals uit de lovende recencies in de vakpers blijkt[3].

In de 17de eeuw kende een ieder die zich geschoold wilde weten zijn klassieken. Citeren was mode en alle werken staan in ons gevoel bol van citaten. Ook Matthaeus II citeert: juridische autoriteiten, klassieke auteurs en een aantal auteurs van de dag, waarbij hij veelal zowel de auteursnaam als de boektitel als de vindplaats samengevat en afgekort weergeeft. M.L. Hewitt, de vertaalster heeft van de verschillende soorten citaten overzichten gemaakt. Dit is niet alleen voor de juridische citaten in het werk van Matthaeus verhelderend, maar ook citaten in de werken van collegajuristen en tijdgenoten kunnen hierdoor worden teruggevonden. Daarnaast heeft de vertaalster, een classica, een verklarend overzicht opgesteld van alle verwijzingen (afkortingen, met veelal een andere citeerwijze dan nu gebruikelijk is) naar klassieke auteurs. En het kon niet op; zij heeft datzelfde ook gedaan voor een aantal heterogene citaten. Onderzoekers die met dit soort problemen worden geconfronteerd in 17de-eeuwse teksten zullen vaak in deze lijsten hun heil kunnen vinden.

Alle delen zijn van enkele illustraties voorzien. In deel I natuurlijk een afbeelding van het enige schilderij van Antonius Matthaeus II. Dit schilderij bevindt zich in het bezit van de universiteit Utrecht. In de andere delen reproducties van schilderijen uit de collectie van het gemeentearchief.

Tot slot mag niet onvermeld blijven dat deze uitgave van inhoudelijk hoge en visueel fraaie kwaliteit niet tot een goed einde zou kunnen zijn gebracht zonder de financiële steun van een aantal Utrechtse fondsen, waaronder het Fentener van Vlissingen Fonds en de Aemilius Papinianus Stichting. Voor Antonius Matthaeus II is het een waardig monument geworden.

Noten

1. H. de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-geleerdheid*, ed. S.J.Fockema Andreae (Arnhem 1910); J. Voet, *Commentarius ad Pandectas* (Leiden 1698-1704); S. van Leeuwen, *Paratitula juris novissimi*.
   Dat is: Kort begrip van het Rooms Hollands regt, waar in de Roomse Wetten met het huydendaagse Neerlands Regt, in alles dat tot de dagelijkse onderhouding kan dienen, met een bysondere kortheit, so wel in de vaste Regts-stoffen, als in de manier van Regtsvordering over een gebragt werden (Leiden 1652). De Engelse vertaling is uit 1881.
2. Antonius Matthaeus, *On Crimes, A Commentary on the books XLVII and XLVIII of the Digest*, edited and translated by M.L. Hewitt and B.C. Stoop (only book I,II and III) (Pretoria/ Cape Town) 1987-1996, IV volumes.
3. Zie o.m. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1990; 1996.

Leven en sterven in Utrecht

De Historische Steekproef Nederlandse Bevolking is een omvangrijk onderzoeksproject waarin de levensloop van 70.000 personen wordt nagegaan, geboren in Nederland tussen 1812 en 1912. In de centraal bijgehouden databank worden gegevens verzameld die ontleend zijn aan geboorte-, huwelijks- en sterfteakten. De provincie Utrecht is uitgekozen als proefproject om te laten zien wat mogelijk is met al deze gegevens. In totaal werden er bijna 4000 geboorteakten getrokken. Het resultaat is een aantrekkelijk vormgegeven boek waarin enkele van de belangrijkste demografische ontwikkelingslijnen uit de vorige eeuw worden blootgelegd. In de periode van de 'lange negentiende eeuw' vervier-voudigde de Utrechtse bevolking en groeide van 108.000 (in 1809) naar 490.000 (in 1940). Utrecht raakte 'gevuld'. De toename van de bevolking werd veroorzaakt door afnemende kindersterfte. Andere interessante zaken die in het boek behandeld worden zijn de alfabetisering, de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk, sociale mobiliteit, migratiepatronen en het verschil tussen stad en platteland. De auteurs hopen met hun boek het leven van gewone Utrechters uit de vorige eeuw meer naderbij te brengen. (AvdZ)

Kees Mandemakers & Onno Boonstra (redactie), *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de negentiende eeuw*. Uitgeverij Van Gorcum, Assen 1995, 186 p., ill., prijs *f* 39,50. ISBN 90-232-3047-7.

Bewoningspatronen

Dit met veel tabellen doorspekte, historisch-geografische proefschrift gaat over de vraag

"welke ruimtelijke differentiaties in de 19de eeuw hebben bestaan in de ontwikkeling van het bewoningspatroon van de stad Utrecht binnen de Singels." De auteur gaat daarbij diep: in een inleidend hoofdstuk schetst hij zelfs de geschiedenis van de stad sinds de Romeinen, "om het onderzoek van de Utrechtse binnenstad in de 19de eeuw te kunnen plaatsen tegen de achtergrond van de wordingsgeschiedenis van de stad."

Denig vult onze kennis van een deel van het verleden gedetailleerd aan. Enerzijds bevestigt hij zaken die we al wisten, zoals de groei van de buitenwijken na 1860 en het bescheiden begin van 'cityvorming' in de binnenstad. Anderzijds heeft Denig minder bekende ontwikkelingen aan het licht gebracht. Zo kwamen de modernisering en industrialisering nauwelijks tot uitdrukking in de bewoning van de binnenstad. Ook veranderde zoetjesaan de samenstelling van de beroepsbevolking in bepaalde wijken. Rijk en arm woonden in 1891 wat minder dicht in elkaars buurt dan in 1793.

Een recensie zonder kritiek is nauwelijks denkbaar. Ook bij dit boek valt wel wat op te merken. Zo zou een historicus meer aandacht hebben besteed aan de waarde en de betrouwbaarheid van het archiefmateriaal.

Als Denig een kortere periode had onderzocht, bijvoorbeeld alleen de tweede helft van de 19de eeuw, had hij meer kunnen ontdekken over de veranderingen die juist toen in de bewoning van de stad optraden. Hij had waarschijnlijk een aantal vragen met grotere zekerheid kunnen beantwoorden als hij ook de buitenwijken in zijn onderzoek had betrokken. Daar ontwikkelde de nijverheid zich en ontstonden tamelijk homogene arbeidersbuurten. Ook beter gesitueerden vonden er op het einde van de eeuw speciaal voor hen aangelegde woonwijken.

Met Denigs dissertatie als uitgangspunt kan er dus nog meer graaf-, turf- en rekenwerk worden verricht, bijvoorbeeld door geografen en historici. En waarom zouden zij dat niet gezamenlijk doen? (P.D. 't Hart)

D. Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur, 1793-1891.* Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1995, 220 p., prijs *f* 39,95.
ISBN 90 5345 076 9.

Maliebaanschool

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de Maliebaanschool verscheen onlangs een buitengewoon leesbaar gedenkboekje van de hand van de

Vismarkt rond 1870

Gemeentelijke Archiefdienst

Boekenschouw

studente geschiedenis, M.E. Meijer. De oprichting van deze protestants-christelijke school was een rechtstreeks gevolg van de gelijkstelling van het openbaar, en bijzonder onderwijs, zoals deze in 1920 wettelijk was vastgelegd. Het was de eerste school in Utrecht waarbij Nederlands Hervormden en Gereformeerden samenwerkten.

De schrijfster deelde het boek in vier hoofdstukken in, t.w. de periode van de oprichting tot de oorlog (1921-1940), de oorlogsjaren (1940-1945), de periode daarna tot aan het vertrek van het langst functionerende hoofd, de heer J. Zijlstra (1945-1974) en de laatste periode tot nu toe (1974-1996). Jaarverslagen, financiële jaarverslagen en notulen van het bestuur van de Vereeniging voor Christelijk Lager en Uitgebreid Lager Onderwijs te Utrecht vormden de belangrijkste bronnen. Door goed gekozen citaten leveren deze op zich zakelijke bronnen toch een levendig relaas. Voor het laatste hoofdstuk werden ook interviews afgenomen. De introductie van elk hoofdstuk plaatst de verschillende onderdelen steeds binnen een algemeen tijdskader.

Ouders en bestuur waakten al die jaren over het christelijk karakter van deze school. Tegenwoordig krijgt dit een ruimere interreligieuze invulling. Ongewild en strijdig met de oorspronkelijke doelstelling was de Maliebaanschool in de jaren vijftig zelfs enige tijd een standenschool. Later werd het meer een buurtschool met bijzondere aandacht voor kinderen in achterstandsituaties. De Maliebaanschool kampte geregeld met een te hoog leerlingenaantal. In 1950 werd dit probleem met de ingebruikneming van de Jan Willem Gunningschool opgeheven, terwijl de U.L.O. in 1959 uitweek naar een eigen gebouw, de Dr. de Nooyschool. Een jaar later was er nog een onvermeld geringer leerlingenvertrek doordat de Gereformeerden (vrijgemaakt) aan de Ezelsdijk een eigen streekschool openden. Inmiddels kan de Maliebaanschool vanaf augustus enkel als fusieschool voortbestaan. Verder vermeldenswaard is dat de leerkrachten van het eerste uur lang aan de school waren verbonden. Mejuffrouw M.J. Eijkman vierde in 1961 zelfs haar 40-jarig jubileum.

Zonder iets aan de kwaliteit van dit boekje af te doen ter afsluiting nog een enkele opmerking. Veelvuldiger gebruik van plaatselijke kranten had soms nu ontbrekende informatie kunnen verschaffen. Dan had bijvoorbeeld kunnen worden meegedeeld dat J. de Bie Leuvelink Tjeenk - tevens architect van het Jaarbeursgebouw op het Vredenburg - de Maliebaanschool ontwierp. Behalve de bouwtekeningen van de uitbreidingen zijn die van de bouw uit 1921 ook bewaard gebleven. Hoewel de oude school het langst heeft gestaan (1922-1985), is hiervan maar één foto tegen vier van de nieuwe opgenomen. Eén of meer voorbeelden van de specifieke categorie klassefoto's, die op de tentoonstelling van de reünie volop te zien waren, hadden het geheel nog meer kunnen complementeren. (H.J.Ph.G. Kaajan)

M.E. Meijer, *Maliebaanschool, 1921-1996*, z.p. z.j. [Utrecht, 1996]. Met ill., 58 p. Voor ƒ 5,- af te halen bij de Maliebaanschool, Maliebaan 56 of telefonisch te bestellen (030-2318839).

Mijdrecht

In het tweede nummer van *De Proostkoerier* van dit jaar beschrijft Hein Röling het leven van Johannes Roelvink, later bekend als *de Jezus van Eerbeek* of zoals hij zichzelf toen noemde, *Noah de Tweede*. De in 1910 op een Mijdrechtse boerderij geboren Roelvink heeft al vroeg belangstelling voor dieren en begint in zijn jeugd al met het opzetten en bewaren van dieren. Hij wordt op dat gebied een regionale bekendheid, maar wegens het ontbreken van vergunningen voor dit werk krijgt hij regelmatig te maken met politie-invallen.

Ook na zijn vertrek naar Utrecht en later naar de Veluwe blijft Roelvink dieren, waaronder beschermde soorten, opzetten en in enorme aantallen bewaren. De politie legt diverse malen beslag op Roelvinks collectie, maar de man wordt gedreven door de overtuiging, dat hij het werk van de Here uitvoert en houdt vol. In het eenzaam gelegen Veluwse huis worden in bouwvallige hutjes en vochtige kelders duizenden opgezette dieren bewaard, terwijl Roelvink enorme hoeveelheden voedsel inslaat, in de verwachting dat een natuurramp nakende is. Dat weerhoudt de plaatselijke politie er niet van, wegens gevaar voor de volksgezondheid de inmiddels door schimmel aangetaste dierenverzameling andermaal in vrachtwagens te laden. Roelvink wordt veroordeeld tot een geldboete. Zijn vrouw houdt het niet langer uit en trekt bij een zoon in. De vereenzaamde Roelvink trekt zich terug in een hutje in het bos in afwachting van zijn Verlosser, maar wordt ten prooi aan ondervoeding door een zoon naar het

ziekenhuis gebracht. Daar sterft deze dienaar van de Here.

Nieuwegein

Postuum is er in het derde nummer van 1996 van *Cronyck de Geyn* een artikel verschenen van Arie de Reuver over zijn belevenissen als dwangarbeider in de Tweede Wereldoorlog. In 1943 werd hij met een aantal mannen uit het zuidelijk deel van de provincie weggevoerd naar Duitsland en kwam via een lange treinreis terecht in een metaalfabriek nabij Berlijn. Werkweken van 84 uur werden er al snel regel, waardoor velen afstompten. Gevaar dreigde ook van andere zijde, omdat de barakken waar men was gehuisvest, regelmatig doelwit waren van bombardementen. Als straf voor sabotagepogingen werd De Reuver naar Polen gestuurd, waar hij in een werkkamp terecht kwam. Ook daar werd door de dwangarbeiders gesaboteerd. De naderende Russische legers dwongen tot ontruiming van de fabriek en De Reuver werd op transport gezet naar concentratiekamp Erfurt, waar hij geen voedsel kreeg "omdat wie niet werkt, geen eten nodig had". Vanuit een nieuw werkkamp in het Harzgebergte wist De Reuver te ontsnappen en vond hij onderdak bij een Duitse tuinder. Vlak daarna werd hij bevrijd, maar het duurde nog maanden voordat transport naar huis gevonden was. In Nederland werd hij, evenals de vele andere dwangarbeiders, als een collaborateur behandeld. Gelukkig was de ontvangst thuis zeer hartelijk. Nog steeds streven de dwangarbeiders naar erkenning van het hun aangedane leed. Duitsland heeft die erkenning al gegeven, nu Nederland nog.

Vreeland

In het vierde nummer van de *Vechtkroniek*, uitgave van de Historische Kring Gemeente Loenen, wordt aandacht besteed aan de kunstenaar C.A. Lion Cachet. Deze Amsterdamse schoolmeester vestigde zich in 1901 in Vreeland. Lion Cachet ontwierp vele interieurs voor de passagiersschepen die in de jaren dertig op Nederlands-Indië voeren, maar ook huisinterieurs, postzegels, bankbiljetten en munten. Hij is de pionier van de batikkunst en paste de motieven voor het eerst toe in boekbanden. In Vreeland zelf heeft hij het interieur van het gereformeerde kerkje ontworpen: boogramen, de kansel, glas-in-lood en plafondversieringen. Ook de oorspronkelijke, door hem ontworpen lampen zijn teruggevonden en hebben opnieuw een plaats in de kerk gekregen.

Woerden

Na de aanleg van het jaagpad langs de Oude Rijn van Utrecht naar Leiden werd het economisch aantrekkelijk om onderweg gelegenheden in te richten, waar de passagiers even de benen konden strekken, een sanitaire stop konden maken en wat versnaperingen tot zich konden nemen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in Barwoutswaarder, iets ten westen van Woerden, rond 1670 een herberg werd geopend. De geschiedenis van die herberg, later bekend als *Schotvarkens*, wordt uit de doeken gedaan door W. Alkemade in het juninummer 1996 van *Heemtijdinghen*.
Het huis waar het om gaat blijkt in 1668 in bezit te zijn van de plaatselijke schout. Het kwam wel meer voor dat een schout een kleine tapperij bezat waar ook lokale besturen vergaderden en recht werd gesproken. Later gaat de herberg over aan Huijbert Rietkerk, die boven de dijksloot nabij het huis een 'heimelijkheid', een toilet bouwde voor de passagiers van de langskomende trekschuiten. In de loop van de achttiende eeuw gaat het minder goed met de herberg terwijl ook de combinatie met rechthuis verloren gaat. Dan heeft de herberg ook een eigen naam nodig: 'Rechthuis' is niet langer van toepassing. De nieuwe naam 'Schotvarkens' heeft tot op heden geen afdoende verklaring: de leukste is waarschijnlijk dat de herberg door een walvisvaarder was opgekocht, die een uithangbord maakte van zeehonden op een ijsschots. Die zeehonden leken echter meer op varkens en zo werd het Schotsvarkens, later Schotvarkens.
Hoewel later het gemeentebestuur weer ging vergaderen in Schotvarkens, liep de klandizie terug door de aanleg van een straatweg aan de overzijde van de Rijn. De herberg werd een winkel annex smederij en wagenmakerij. Aan het einde van de negentiende eeuw maakte de toenmalige eigenaar er weer een herberg van, maar aan dit koffiehuis kwam door een snel om zich heengrijpende brand in 1935 een abrupt einde.

Muus NVM MAKELAAR

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030-234 00 08

Traditie, tijdschrift over tradities en trends

Je eet van een bord, je begroet iemand door je rechterhand uit te steken, je viert je verjaardag. Zo doet iedereen het en niemand denkt er over na. Het lijkt wel alsof het nooit anders is geweest. Het zijn tradities die van ouders op kinderen over gaan. Er zijn ook gebruiken die pas kort bestaan. Bijvoorbeeld de gewoonte om iemand te feliciteren via een advertentie in de krant. Een paar mensen beginnen er mee, het wordt een modeverschijnsel, een trend.

Over al dit soort oude en nieuwe gebruiken en gewoonten is te lezen in het tijdschrift: ***Traditie, tijdschrift over tradities en trends***. Het laat op een heldere en levendige manier zien hoe achter de gewoonste dingen vaak een fascinerende wereld schuil gaat.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends is een toegankelijk geschreven tijdschrift dat vier keer per jaar verschijnt. Het is rijk geïllustreerd in full-color en wordt uitgegeven door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. Een jaarabonnement kost ƒ 30,- of Bfrs 600.

Vraag een proefnummer aan bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht (00-31-(0)30-2319997)

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam

adres

postcode woonplaats

geboortedatum

a.u.b. aankruisen wat u kiest:

☐ met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)

☐ met ingang van het volgende jaar

De minimum-contributie is *f* 54,-
voor leden jonger dan 26 jaar *f* 30,-
voor leden ouder dan 65 jaar *f* 44,-
voor bedrijven, instellingen en leden in het buitenland gelden bijzondere tarieven.

Betaling na ontvangst van een acceptgirokaart.

Inlichtingen: schriftelijk bij het
Secretariaat Oud-Utrecht
p/a Gemeentelijke Archiefdienst
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- **Elektra**
- **Klimaat**
- **Sanitair**
- **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht
'Vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht' opgericht in 1923

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

A.B.-IC

OUD Utrecht

69e jaargang nummer 6

Utrecht in 1853
Het begin van de Utrechtse zilverindustrie

Hulp uit Zeist voor vluchtelingen van de Hongaarse opstand

De keuze van...
drs. S.C.P. Kreuger

Hermann Bauer (1833-1919), oprichter van de zilver- en sieradenfabriek Hermann Bauer in Schwäbisch Gmünd

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-2313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-288 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 GM Utrecht Tel. 030-231 82 66

JURRIËNS | BOUW

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE

DE BOER CUPERUS
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER
TELEFOON: 030-2822822

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
69e jaargang nr. 6
november/december 1996
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings, p/a Alexander Numankade 201, 3572 KW Utrecht.
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 44,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie: P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden, P. Rhoen en J.Leguyt.

Redactieadres:
Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: De Boer Cuperus

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer: 20 december 1996, verschijningsdatum 1 februari 1997.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Het is voor de redactie van een historisch tijdschrift bijzonder verheugend als een ingezonden artikel niet alleen een historisch interessant onderwerp behandelt maar tevens aan de actualiteit raakt. In dit nummer is dat het geval met het artikel over de opvang van Hongaarse vluchtelingen in Zeist, dit jaar 40 jaar geleden. De enorme betrokkenheid en inzet van de zeister bevolking is hartverwarmend. Hoe anders dan destijds is in Nederland inmiddels de situatie rond de vluchtelingen problematiek! In dit nummer nemen we afscheid van de rubrieken 'De keuze van...' en 'Nijverheid'. De redactie heeft voor het nieuwe jaar iets nieuws voor u in petto. Iets om naar uit te kijken dus!

Nadat wij de afgelopen maanden tweemaal afscheid hebben moeten nemen van redactie-leden, kunnen we nu al weer twee nieuwe leden aan u voorstellen: Janna Leguyt en Pierre Rhoen. Beiden zijn werkzaam als archivaris, de één in Utrecht en de ander in Zeist. We verheugen ons in de snelle aanvulling van de redactie en hopen op een vruchtbare samenwerking.

Inhoud

Van de redactie **123**

Utrecht in 1853 *Het begin van de Utrechtse zilverindustrie* **124**
Annelies Krekel-Aalberse

Agenda **128**

Berichten en oproepen **129**

De keuze van... **130**
drs. S.C.P. Kreuger

Hulp uit Zeist voor vluchtelingen van de Hongaarse opstand in 1956 **131**
Opvang van gevluchte studenten op 'Heerewegen'
R.P.M. Rhoen

Nijverheid **138**
Bert van Holst

Boekenschouw **140**

Utrecht in 1853

Het begin van de Utrechtse zilverindustrie

Tot het midden van de negentiende eeuw was er in Nederland nog geen sprake van industriële zilverproductie. Ook al was het merendeel van deze bedrijven gevestigd in Amsterdam, toch vond men in elke stad wel enkele 'fabrieken' zoals de zilverateliers toen werden genoemd, onafhankelijk van het aantal werklieden. Zo ook in de stad Utrecht waar onder andere de werkplaatsen van de firma H.J. Hardenberg, L.N.S. van Voorst, J. van Nieuwcasteel en Schonenberg gevestigd waren. De bekendste was de fabriek van J.M. van Kempen. Zijn grootvader was in 1789 als zilversmid in Utrecht begonnen en was de stamvader van een fabrikantengeslacht dat zich zes generaties lang heeft toegelegd op de productie van zilver.

Annelies Krekel-Aalberse

In het midden van de negentiende eeuw liet Peter Bruckmann (Heilbronn 1778-1850) oprichter en directeur van de grootste zilverfabriek in Duitsland een speciale teken- en modelleerschool bouwen, die ook door vele toekomstige goud- en zilversmeden werd bezocht. Een van hen was Hermann Bauer (Abstatt 1833 - Schwäbisch Gmünd 1919), die zich in 1867 als sieraden en zilverfabrikant vestigde in Schwäbisch Gmünd. Na zijn opleidingstijd bij Bruckmann heeft Bauer gewerkt in verschillende buitenlandse zilverateliers onder andere als staalgraveur en modelleur bij de firma J.M. van Kempen in Utrecht. In 1913 heeft hij zijn wederwaardigheden opgeschreven voor zijn kinderen. Dit document is bewaard gebleven en geeft een ooggetuigeverslag van de gang van zaken in de werkplaats van J.M. van Kempen, die sinds 1851 gevestigd was in het middeleeuwse pand 'Freesenburgh' aan de Oude Gracht. Bovendien geeft hij een boeiende, soms amusante impressie van het dagelijks leven in Utrecht in 1853. Enkele relevante delen uit dit relaas volgen hieronder.

Afgelegen land

'Kort na het vertrek van W.F. Broers ("werkman" bij Van Kempen) kreeg ik het bericht dat een mijnheer Van Kempen uit Utrecht mij wilde spreken. Toen ik mij bij hem aandiende trof ik een zilverfabrikant die mij voorstelde tegen goede betaling en vrij reizen bij zijn fabriek in dienst te treden. Een reis naar Holland gold in die jaren als een gebeurtenis, maar daar voor langere tijd te verblijven werd als een waagstuk beschouwd. Van ons uit bestonden er nog geen treinverbindingen met dat land, de heen- en terugreis verliepen met Rijnstoomboten, wat zeer tijdrovend was. Daarom werd Holland nog beschouwd als een ver afgelegen land. [...] Nadat ik in Arnhem van boord was gegaan, ben ik meteen naar het station gegaan en korte tijd later zat ik in de trein naar Utrecht. Gebruik makend van de goedkoopste klasse viel mij op dat men in de Hollandse treinen, als men van deze wagons gebruik maakt, een goede gezondheid moet hebben, om niet ziek te worden. Ze zijn achter en voor van een wand voorzien, maar men zit als het ware helemaal buiten, blootgesteld aan weer en wind omdat er geen zijwanden zijn.

Laat in de avond kwam ik aan in Utrecht. Omdat ik van te voren geen gelegenheid had te informeren naar een van de eerste hotels, had ik moeite iemand te vinden die Duits verstond. Een stationsknecht bracht mij naar 'het Oude Casteel van Antwerpen'. Het lag aan een van de hoofdstraten, tussen een aaneengesloten rij huizen, zonder onderbreking, zoals men die overal in Holland vindt.

Op mijn vraag of naar onderdak heeft men mij in het Duits geantwoord. De eetkamer waarin men mij had ontvangen maakte een zeer warme, behagelijke indruk, ondanks of eerder dankzij de oude, degelijke inrichting en het vaste tapijt op de vloer. Behalve het personeel was er niemand in het hotel aanwezig.

Op mijn vraag mij naar mijn kamer te brengen, zodat ik mij kon opknappen verscheen er direct een kelner in rok met twee zilveren blakers, die mij voorging naar mijn kamer. Nadat ik alleen gelaten was en rondkeek, was ik helemaal verbluft. Ook in de kamer lag vast tapijt en stonden voorname oude meubels met een lampetstel en in het midden langs een van de muren stond een groot hemelbed, geheel wit gestoffeerd, de hemel die net als alle meubelbekledingen en de kanten gordijnen ook wit waren, was afgezet met een galon en omgeven met gordijnen aan de hoeken. In mijn eenvoudige millieu had ik nog nooit zo'n kamer gezien, laat staan dat het gelukkige

1. Hermann Bauer (1833-1919), oprichter vande zilver- en sieradenfabriek Hermann Bauer in Schwäbisch Gmünd Foto: auteur

lot mij de gelegenheid bood zo'n kamer te bewonen en in zo'n rijk gedrapeerd en versierd hemelbed te slapen. [...] Aan tafel gezeten met de enige gast die aanwezig was serveerde men mij thee met kostelijk wittebrood, met een soort stol, die eruit zag alsof hij gebakken was van noten, met verschillende soorten koud vlees, vis enz. zoveel, dat de tafel bijna doorboog. [...]

Deprimerend

's Morgens na het ontbijt, dat net zo uitvoerig was als de avondthee, stak ik mijn neus buiten de deur en was meteen aangenaam verrast over fraaie aanblik van de straat. Deze was ongewoon breed, eigenlijk waren het twee straten, die doorsneden werden door een waterstraat, een kanaal, daar gracht genoemd, met flinke bomen erlangs, aan deze en gene kant twee rijen van meest kleine huizen, die aan elkaar vast zijn gebouwd, zonder enige tussenruimte. De waterspiegel van het kanaal lag enkele meters dieper dan de rijweg, waaronder een verbindingsgang gebouwd was, die vanuit elk huis met een afgesloten deur bereikbaar was en die voor verschillende praktische doeleinden gebruikt werd. Ook waren de kanalen op korte afstanden overbrugd. In het water zag men voortdurend schuiten varen.

Vanuit mijn gezichtspunt werd de bocht van de straat afgesloten door het grote gebouw van het stadhuis met hierachter de ongewoon hoge toren van de Dom.

Nadat ik mij zo netjes mogelijk had aangekleed begaf ik mij op weg naar mijn toekomstige patroon Van Kempen, wiens kantoor en fabriek slechts enkele huizen van het hotel verwijderd waren. Zoals te verwachten werd ik vriendelijk ontvangen door deze heer, die mij onmiddellijk zijn bedoeling duidelijk maakte: [hij wilde] zijn nog niet erg belangrijke zilver- en sieradenfabriek uitbreiden en ik zou hem moeten helpen bij de noodzakelijke technische inrichting. Bij de rondleiding door het bedrijf zag ik meteen dat in de werkplaats slechts met de hand werd gewerkt en dat er nog nauwelijks machines aanwezig waren.

In de algemene ruimte, waar ongeveer 25 mensen zaten, zag ik Broers, mijn vroegere collega bij Bruckmann, terug die mij zeer hartelijk begroette. In een zijlokaal, dat voor een tekenaar was ingericht, werd ik voorgesteld aan een heer van Docum (G.W. van Dokkum Utrecht 1828-1903), ontwerper en tekenaar voor de firma, opgeleid tot kunstschilder en een voorname ontwikkelde heer.[1] Verder was er nog een ruimte met een stoommachine met ketel, met een werkplank ervoor, die als mijn werkplaats bedoeld was, tot een in aanbouw zijnde kamer gereed zou zijn.

Dat de stoommachine de hele dag in bedrijf was om platen te maken voor zo weinig mensen, wekte mijn achterdocht. Zoals ik al dacht, bleek later dat het draaien van deze motor eerder een representatieve dan een werkelijke functie had. Er was een grote pers voorhanden, met alleen een vlakke valhamer en de mogelijkheid boven- en onderstempels te monteren ontbrak. De provisorische werkplaats bij de stoommachine

Utrecht in 1853

Het begin van de Utrechtse zilverindustrie

was niet bepaald uitnodigend. Zelfs een stoel ontbrak en de onontbeerlijke voorwerpen voor een staalgraveur bleken ook niet voorhanden.

Het begin was voor mij nogal deprimerend, niet alleen vanwege mijn werkplek, maar vooral omdat er al een tekenaar aanwezig was, waardoor het ontwerpen van zilverwerk dus uitgesloten was. Een zekere bevrediging vond ik in het feit dat er wel een tekenaar voorhanden was, maar niemand die deze [vlakke] ontwerpen driedimensionaal kon uitvoeren en hierdoor kon ik voorlopig als modelleur vooruit. Deze werken, die in was werden uitgevoerd, vonden weldra bijval. Het eerste stuk, herinner ik mij nog, was een jachtdrinkhoorn met een geboeide jachtvalk, die goed uitgevallen was.[2] Met uitzondering van enig forceerwerk, [een techniek] die nog in de kinderschoenen stond, was alles nog handwerk met hamers, ponsen en staken.

Gebruiksvoorwerpen waren in Nederland meestal helemaal glad, alleen bewerkt met een bruineerstaal, waarmee de graveur een enorme vaardigheid en routine had. Men paste een decoratietechniek toe, die mij zeer interesseerde en die in Duitsland totaal verdwenen was [...] de oude ciseleerkunst met hamers en ponsjes. Er werkten enige ciseleurs, die het drijfwerk, uitgevoerd in een soort rococo, nog zeer behendig konden toepassen.

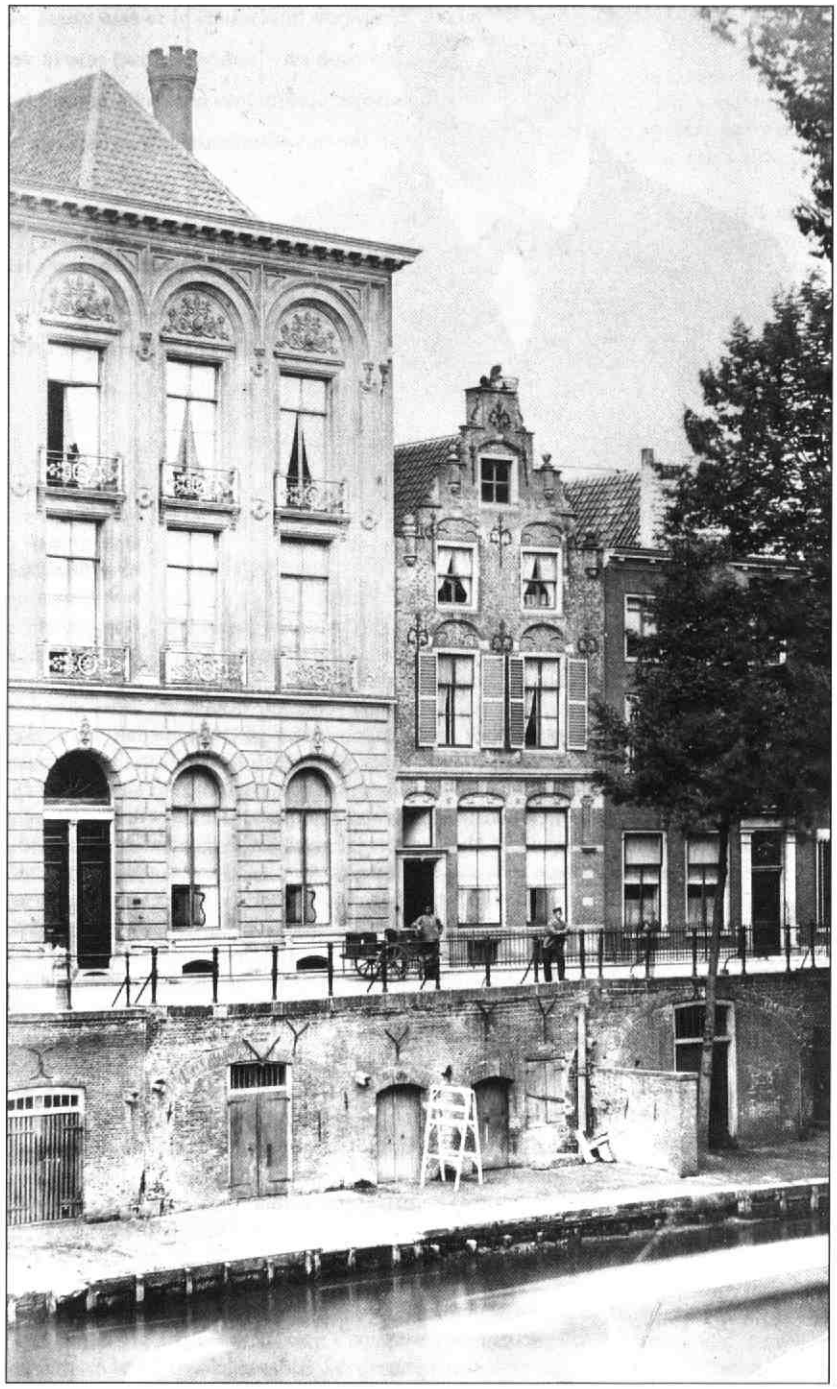

Lezenaar en bijbel

De sfeer in het bedrijf was zeer patriarchaal. Koffie en thee was er in overvloed en werd door de fabriek geleverd. 's Morgens was er voor het gehele personeel kof-

fie, om 11 uur thee voor de aristocratie [!] van het bedrijf en om vijf uur nogmaals voor iedereen. Het droge ontbijt moest meegenomen worden, dan had ieder een kop in vorm en grootte van een kleine waskom, die telkens tot aan de rand werd gevuld met koffie. Nu nog herinner ik mij de huisknecht met zijn theeketel voor circa 30 personen, zo groot dat men er een kind zou kunnen baden en die hij door de werkplaatsen rondzeulde.
Maar wat mij het meest verbaasde was dat de voorman vóór het ontbijt met een lezenaar en bijbel verscheen en daaruit het hele personeel een hoofdstuk voorlas. [...]
Dankzij de vrijheid van de ouders hun kinderen al dan niet naar school te sturen, was het aantal analfabeten zeer groot [...]
Na verloop van enkele weken vond men een studentenwoning voor mij aan de zogenaamde Neude. Deze bestond uit twee kamers, een woon- en een slaapkamer. Beide waren goed gemeubileerd en er lagen tapijten op de vloeren, comfort dat bij ons onbekend was. [...]
Men had mij een interessante opdracht gegeven: de ambtsketen van de burgemeester van Utrecht. Als hanger diende een grote medaille met aan de voorzijde het Hollandse wapen met het opschrift "Je maintiendrai', aan de keerzijde het wapen van Utrecht met het randschrift "Sol Justitia [sic] illustra nos". [...]
(Inmiddels was ook zijn neef Gustav Bauer bij Van Kempen in dienst gekomen als staalgraveur.)
Samen volgden wij in de wintermaanden een avondcursus tekenen en modelleren. Door de andere deelnemers werden wij zowel als buitenlanders als door onze goede prestaties scheef aangekeken. Onze leraar, de beeldhouwer Rombouts[3] was ons goed gezind. Als hij eigen werk klaar had werden wij altijd uitgenodigd het te bezichtigen en er ons oordeel over te geven.

Mode en roddels

Het openbare leven was volstrekt anders dan bij ons in Zuid-Duitsland. Er waren geen herbergen, wijn- of bierkroegen waar algemene aangelegenheden en dagelijkse gebeurtenissen besproken werden. Het leven daar speelde zich af in de familiekring. Als men bij vreemden een zeker wantrouwen overwonnen had en als 'versoenliker mensch' geaccepteerd was en bij een familie geïntroduceerd werd, dan liep het contact met vrienden en familie vanzelf en volgden verdere uitnodigingen, zodat men weldra een grotere vriendenkring kreeg.
Zo droog en afstandelijk als de Hollanders buitenshuis lijken, zo ongedwongen, vaak uitgelaten, is hun familieleven. Dit betreft ook de contacten tussen jongens en meisjes die alleen bij zulke familiebijeenkomsten de gelegenheid hebben elkaar beter te leren kennen. Toen ik de taal enigszins beheerste, kwamen dergelijke contacten mij weldra goed van pas.[...]
Bij wederzijdse familiebezoeken, die meestal op zondag bij onze huisbaas plaatsvonden, ontstonden natuurlijk altijd groepen. De mannen spraken over openbare zaken en algemene gebeurtenissen, rookten daarbij als schoorstenen, zodat men de vuist voor het gezicht niet meer kon zien. De vrouwen spraken over familieaangelegenheden, mode en roddels, de jongelui onderhielden zich op hun eigen wijze en verdreven de tijd met alle mogelijke onzin, in feite net als bij ons.
Bij zulke bijeenkomsten spreekt het vanzelf dat een meisje de ene jongen aardiger vindt dan de ander en omgekeerd waarbij liefde in de plaats kan komen van de vriendschappelijke contacten. Als de jongeman vermogend is of een goede baan heeft, biedt dat hoop voor de toekomst en wordt hij aangespoord tot een positieve verklaring. De hele vrienden- en familiekring komt bij elkaar en helpt met attenties, uitnodigingen en dergelijke en ontsnappen door de snoodaard is uitgesloten. De koopmansgeest, die het hele leven in Holland doordringt, doet zich zelfs in liefdeszaken gelden."

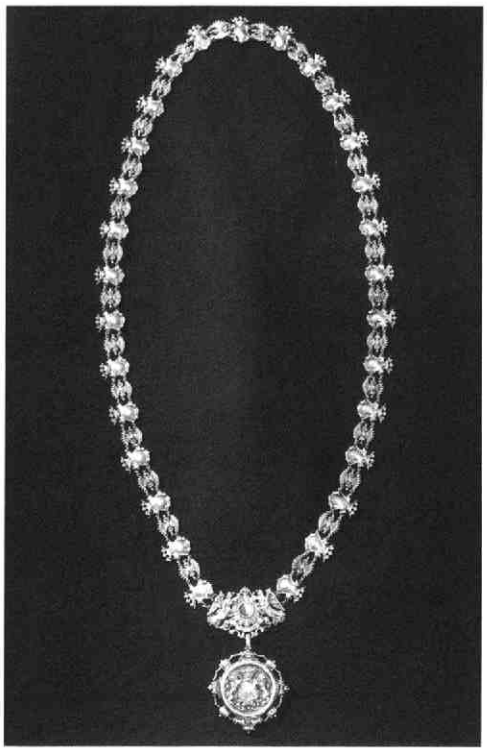

Foto boven: Ambtsketen van de burgemeester van Utrecht, 1853 Foto: Gemeentearchief, Utrecht

Foto links: Het huis 'Freesenburgh' aan de Oudegracht, waar de firma J.M. van Kempen was gevestigd van 1851-1858 Foto: Gemeentearchief, Utrecht

Utrecht in 1853
Het begin van de Utrechtse zilverindustrie

Tot zo ver een samenvatting van Hermann Bauer's Utrechtse belevenissen. In de loop van 1854 reisde hij via Brussel en Parijs weer naar Duitsland om zich te vestigen als sieradenfabrikant, aanvankelijk in Pforzheim en vanaf 1867 in Schwäbisch Gmünd.
Het groeiend aantal machines in Van Kempen's fabriek aan de Oude Gracht veroorzaakte in toenemende mate overlast in de buurt en toen er een stoomvalhamer achter in de tuin van Freesenburgh werd geïnstalleerd was de maat vol. Het bleek uiteindelijk niet mogelijk een geschikte locatie in Utrecht te vinden en in juli 1858 verhuisde Van Kempen met 50 man personeel naar Voortschoten.
Naar aanleiding van de verhuizing van Van Kempen merkte een ambtenaar van het Waarborgkantoor in Utrecht in 1859: 'De algemeene opbrengst van dit kantoor welke in 1857 was opgeklommen tot *f* 9587,98½ heeft in 1858 slechts bedragen 6863,66½ en derhalve eene vermindering ondergaan van *f* 2724,32 welke zich echter hoofdzakelijk heeft doen gevoelen bij de stad Utrecht, en zulks ten gevolge der verplaatsing der goud- en zilverfabriek van J.M. van Kempen uit dezer stad naar Voorschoten. Gedurende de eerste helft van 1858, zijnde het tijdvak dat gemeld etablissement nog te Utrecht gevestigd was, is daaruit ontvangen *f* 2494,09, en daar de opbrengst van het zelve over 1857 eene som had bedragen van *f* 5639,23½ zoo volgt daaruit, dat bij die verplaatsing en de ontvangsten van dit kantoor over 1858 een verlies is geleden ten bedrage van *f* 3145,14½. Dit verlies wordt echter voor een klein gedeelte vergoed door de uitbreiding der sedert 1857 alhier gevestigde fabriek van van Lier en Bauer welke in 1858 eene som van *f* 220,18 meer heeft aangebracht dan in 1857 [...][4] Gustav Bauer, die na het vertrek van zijn neef Hermann bij Van Kempen was blijven werken, had deze fabriek opgericht in 1857 samen met de heren S. en J. van Lier. Dit bedrijf, gevestigd op het Domkerkhof, werd in 1868 over genomen door C.J. Begeer.

Noten

1. G.W. Van Dokkum was een leerling van de Utrechtse portretschilder B. de Poorter (1813-1880). Op 18-jarige leeftijd trad hij in dienst bij de firma J.M. van Kempen.
2. Vergelijk 'De Lelijke Tijd', cat. nr. 80, Rijksmuseum 1995-1996.
3. Onder deze naam niet te vinden in P.A. Scheen.
4. R. van der Voort, Algemeene Comparatieve Jaarstaat van de Fabricatie, den Invoer en de Ontvangsten van het kantoor van Waarborg der Gouden en zilveren werken te Utrecht over het dienstjaar 1858, opgemaakt en getekend op 20-1-1859.

Agenda

Cursus archiefonderzoek

Begin volgend jaar organiseert de Gemeentelijke Archiefdienst opnieuw een cursus Archiefonderzoek.
De cursus wordt eens in de veertien dagen gehouden op maandagavond en bestaat uit enkele onderdelen, waarop men ook afzonderlijk kan intekenen:

1. Een inleiding over de aanpak van archiefonderzoek, in het bijzonder in het Utrechtse Gemeentearchief (één les op 13 januari)
2. Een globaal overzicht van 2000 jaar Utrecht aan de hand van dia's (één les op 27 januari)
3. Behandeling van enkele belangrijke voorkomende archiefbronnen zoals notariële, belastingregisters, resoluties van de vroedschap e.d. (vier lessen op resp. 10 februari, 24 februari, 10 maart en 24 maart).

De deelnemers ontvangen een syllabus en moeten opdrachten uitvoeren. De cursus wordt afgesloten met een rondleiding door het archiefgebouw en de depots. De docenten zijn Arend Pietersma en Gert Jan Röhner.

Het cursusgeld bedraagt *f* 10,- voor elk van de onderdelen 1 en 2 en *f* 70,- voor het onderdeel 3.
Voor meer informatie én inschrijfformulieren kan men bellen naar de Gemeentelijke Archiefdienst, tel. 030 - 286 6611.

Berichten & oproepen

12e Nicolaas van der Monde-lezing

Marjo Montforts, archeologe en werkzaam bij de Rijksdienst voor Oudheidkundig bodemonderzoek zal in het kader van het Romeinenjaar spreken over Romeins Utrecht.

Nadere informatie in het volgende nummer.
Dinsdag 4 februari om 20.00 uur Pieterskerk, Utrecht.

Lezing van de vereniging Oud Utrecht

Dinsdag 28 januari 1997 dubbellezing Historie en toekomst in Leidse Rijn.
Sprekers: mevrouw Riek Bakker, als planoloog betrokken bij de ontwikkling van het Leidse Rijngebied en de heer Huib de Groot, als archeoloog o.a. verantwoordelijk voor de tot standkoming van de Cultuurhistorische effect rapportage over het gebied.

Aanvang 20.00 uur, CSB-gebouw, Kromme Nieuwegracht 39, Utrecht. Leden van Oud-Utrecht graties. Niet-leden betalen *f* 5,-.

Informatie gevraagd

Van 1910 tot 1924 hadden mijn overgrootouders Gustaaf de Lobel en Hendrika Adriana de Lobel-Belgraver, een naaimachinehandel in de Haverstraat 18 te Utrecht.
I.v.m. een stamboomonderzoek zou ik graag in kontakt willen komen met mensen die over deze naaimachinehandel gegevens hebben.

Dit vraagt:
P. de Lobel
Peppengouw 210
1351 NR Almere
tel. 036-5319501

Vrijwilligers gevraagd

Het rijksarchief in Utrecht heeft voor de komende jaren twee projecten gepland waarbij de belangrijkste genealogische bestanden elektronisch toegankelijk gemaakt worden. Voor het indiceren van deze archiefbestanden is de hulp van vrijwilligers zeer gewenst. Het betreft hier de akten van de Burgelijke Stand en de doop-trouw-en begraafregisters. De uitvoering van deze twee omvangrijke projecten gaat het RAU boven zijn macht. Het RAU heeft daarom zijn hoop gevestigd op vrijwilligers met genealogische belangstelling. Vrijwilligers zouden hiervoor minimaal één dagdeel per week inzetbaar moeten zijn. Computers en programmatuur worden ter beschikking gesteld. Reiskosten worden vergoed op basis van tarieven van het openbaar vervoer.

Voor meer informatie over deze projecten en opgave als vrijwilliger kunt u kontakt opnemen met Els Elenbaas,
tel: 030 - 2753275.

Vooraankondiging 'Geschiedenis van de provincie Utrecht'

De Stichting Stichtse Historische Reeks is voornemens een monumentale uitgave het licht te doen zien, getiteld 'Geschiedenis van de provincie Utrecht'. Deze uitgave geeft een volledig overzicht van de geschiedenis van de provincie van prehistorie tot heden. Een team van deskundige auteurs staat onder leiding van een redactiecommissie met prof. Dr. C. Dekker, oud -archivaris in de provincie Utrecht als eindredacteur.
De uitgave zal bestaan uit een driedelig werk van meer dan 1000 pagina's. De delen zullen in het najaar van 1997 verschijnen.

De verkoopprijs is *f* 350,- per set.
Bij voorintekening bedraagt de prijs slechts *f* 275,-, waarvan *f* 95,- bij inschrijving en *f* 180,- bij aflevering.

Voor voorintekening kunt u zich richten tot: Stichting Stichtse Historische Reeks
t.a.v. mev. J.W.J.A. Rutten-Nass
Overboslaan 19
3722 BJ Bilthoven.

drs. S.C.P. Kreuger
conservator
Militaire Luchtvaart Museum

Het Militaire Luchtvaart Museum en de P-51K Mustang jager

Het Militaire Luchtvaart Museum, opgericht in 1968, beschikt over een collectie van zo'n 120 vliegtuigen uit de geschiedenis van de Koninklijke Luchtmacht, de Marine Luchtvaartdienst en de Militaire Luchtvaart van het KNIL. Daarnaast bestaat de collectie uit vliegtuigmotoren, uniformen, vliegeruitrustingen, schilderijen, bewapening en diverse andere luchtvaart gerelateerde objecten.

Eén van de vliegtuigen in de collectie is een North American P-51K Mustang jager, zoals gebruikt tijdens de Politionele Acties in Nederlands-Indië. Als zodanig is het toestel ook in het museum te zien. Maar voor wie het weet gaat onder het kleurenschema van de ML-KNIL een heel andere geschiedenis schuil, waarvan nog niet alle feiten boven water zijn gekomen.
De Mustang was volgens velen het beste jachtvliegtuig van de Tweede Wereldoorlog. Een gelukkige combinatie van een engelse Rolls-Royce motor met een amerikaanse romp bracht een zeer wendbaar toestel voort, met een enorm vliegbereik en prettige vliegeigenschappen. Dit maakte de Mustang bij uitstek geschikt als escortejager, om Amerikaanse B-17 en B-24 bommenwerpers te begeleiden naar hun doelen diep in Duitsland.
Van de Mustang in het museum was bekend dat hij afkomstig was uit de technische verzameling van de Faculteit Vliegtuigbouw van de TU-Delft. Naspeuringen maakten al snel duidelijk dat dit geen toestel van de ML-KNIL uit Indië betrof, maar een Amerikaanse jager. Het serienummer '44-12125' en de Squadroncode 'MX-U' bracht ons weer een stapje verder en leverde de productiedatum (december 1944) en een kort overzicht van de loopbaan op, waarin het toestel tot zomer 1945 zo'n 30 escortemissies boven bezet Europa heeft gevlogen en waarschijnlijk drie Duitse jagers heeft neergeschoten. Na de oorlog kwam de '44-12125' op een vliegtuigdump terecht en werd in juni 1947 gekocht door de TU-Delft voor aanschouwelijk onderwijs aan de studenten. In 1968 stond één van de medewerkers van de TU al met een snijbrander klaar om het toestel te vernietigen (er was geen ruimte meer voor) toen het net opgerichte Luchtmacht Museum uit Soesterberg belde dat ze de Mustang dolgraag wilden hebben.
Zo werd een historisch belangrijk vliegtuig gespaard. Daarmee is het één van de weinige Mustangs, waar ook ter wereld in een museum, met een echt oorlogsverleden!

Dit voorbeeld illustreert dat achter de meeste objecten in een museum veel meer schuil gaat dan je er op het eerste gezicht aan afleest.
Overigens zijn de overige 29 toestellen en andere objecten in de permanente expositie het bekijken ook meer dan waard.

Militaire Luchtvaart Museum
Kampweg 2
3769 ZK Soesterberg
tel. 03463 - 5 38 15

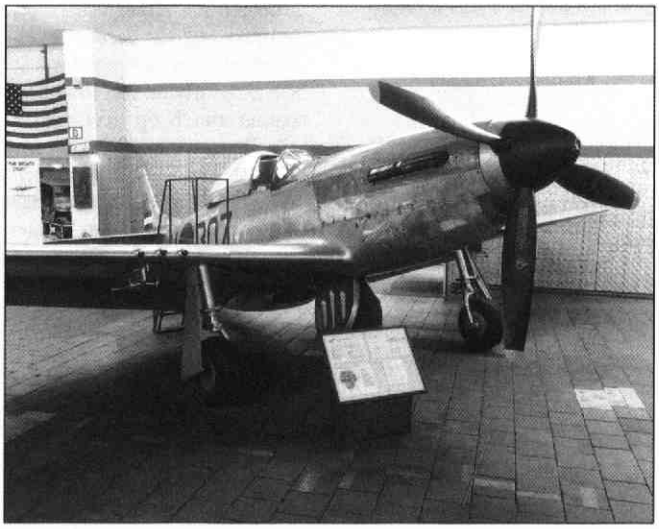

Hulp uit Zeist voor vluchtelingen van de Hongaarse opstand in 1956

Opvang van gevluchte studenten op 'Heerewegen'

"Vandaag hangen de vlaggen halfstok. Het gaat hierbij echter niet om uiterlijk vertoon. Het gaat om de gevoelens in ons hart. Wij willen vandaag uitdrukking geven aan onze gevoelens jegens wat in Hongarije gebeurt en bezig is te gebeuren. Dit is niet met woorden tot uitdrukking te brengen. Met diepe deernis zijn wij begaan met het lijden van het volk van Hongarije en met wat in hun harten omgaat. Wij zijn daardoor diep geschokt en vragen niet alleen naar het waarom der dingen maar ook hoe gezocht moet worden naar een oplossing. Wat kunnen wij doen? Wat wordt van ons verwacht?"

Spotprent in de nieuwe Zeistercourant 12 november 1956

Landelijke hulpverlening

Veertig jaar geleden op maandag 5 november 1956 opende burgemeester Korthals Altes met deze woorden de vergadering van de gemeenteraad van Zeist. Op 4 november was het leger van de Sovjet-Unie Hongarije binnengevallen om de opstand tegen het Stalinistische regime, die op 23 oktober begonnen was, neer te slaan.

Meer dan 150.000 Hongaren ontvluchtten hun land. De Nederlandse regering was bereid ongeveer 1300 vluchtelingen op te nemen. Eind november waren echter al 2000 vluchtelingen in ons land aangekomen en op 30 april 1957 bedroeg hun aantal 2853. Bijna 10% van hen had toen al een vaste woonplaats in de provincie Utrecht gevonden. Daarna kwam nog wel een aantal gezinsleden van vluchtelingen naar Nederland.

De tegenwoordig bekendste vluchteling zal waarschijnlijk J.D. Gabor zijn, staatssecretaris van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij in het derde kabinet Lubbers. Hij stamt uit Hongarije, waar hij in 1940 werd geboren.

Om hulp te verlenen aan de Hongaarse vluchtelingen in Nederland en in andere landen, met name in Oostenrijk, werd het Nationaal Comité Hulpverlening Hongaarse Volk opgericht. De koningin was bereid als beschermvrouwe van het comité op te treden en de oud-voorzitter van het N.V.V., E. Kupers, nam het voorzitterschap op zich.

Op 13 november werd het Utrechts Provinciaal Vluchtelingen Comité ingesteld, met als voorzitter Prof.Dr. V.J. Koningsberger. Het doel van die commissie (van bijstand) was om als centraal punt te fungeren waar onderling overleg plaats kon vinden en van waaruit adviezen konden worden gegeven voor de bestemming van de ingezamelde gelden.

Op verzoek van de plaatselijke afdeling van het Rode Kruis en het Veteranen Legioen werd ook een Zeister comité opgericht. Van het Zeister Comité voor Vluchtelingenhulp was burgemeester A.P. Korthals Altes voorzitter en D. Roosjen secretaris-penningmeester.

Het Nationaal Comité belastte zich voornamelijk met de financiële acties. Op het gebied van de zorg voor de vluchtelingen waren de Interdepartementale Commissie voor Vluchtelingenzaken onder voorzitterschap van Dr. E.O. Baron van Boetzelaer van het ministerie van Buitenlandse Zaken, het Nederlandse Rode Kruis, de Nederlandse Federatie voor Vluchtelingenhulp en de directie Aanvullende Werken van het ministerie van Sociale Zaken werkzaam.

R.P.M. Rhoen

Hulp uit Zeist voor vluchtelingen van de Hongaarse opstand in 1956

De vluchtelingen werden na hun aankomst in ons land ondergebracht in de Jaarbeursgebouwen in Utrecht. Na twee dagen werden zij vanuit Utrecht overgebracht naar voorlopige opvangcentra verspreid over het land. De duur van het verblijf in de opvangcentra werd zo kort mogelijk gehouden. Daarna werd een passende eindbestemming voor hen gezocht.
De eerste groep van 650 vluchtelingen arriveerde per trein aan het Centraal Station in Utrecht op 14 november. Voor hun opvang was door het Rode Kruis de Julianahal in gereedheid gebracht. Hierbij waren ook leden van de Zeister Colonne behulpzaam.
Het hoofdbestuur van het Nederlandse Rode Kruis gaf op 13 november aan de Zeister afdeling opdracht om de in het rampendepot Broederplein 29 opgeslagen goederen over te brengen naar Utrecht. Het betrof hier een volledige uitrusting voor een opvangcentrum met 90 bedden. De plaatselijk afdeling was tot op dat moment niet op de hoogte van het feit dat één van de 85 rampendepots van het Rode Kruis zich in Zeist bevond.

Hulpacties in Zeist

In Zeist hingen op maandag 5 november de vlaggen halfstok, bijna alle feestelijke bijeenkomsten werden uitgesteld en haast iedere vergadering werd begonnen met een staande herdenking van de slachtoffers van het Hongaarse verzet. In verschillende kerken werden bidstonden gehouden en op donderdagmiddag 9 november nam de bevolking 3 minuten stilte in acht als blijk van protest tegen de Russische inval in Hongarije.

In de lokale kranten van 5 november deden het Veteranen

De groep Hongaarse vluchtelingen voor het bordes van 'Heerenwegen'. In het midden burgemeester Korthals Altes, rechts naast hem Mr. W.J. Geertsema.

(Foto Gemeentelijk archief Zeist.)

Legioen en het Rode Kruis een oproep om kleding en levensmiddelen te schenken voor de Hongaarse vluchtelingen. De goederen stroomden de dag daarna binnen op Slot Zeist.
De inwoners van Zeist waren ook bereid financiële hulp te verlenen. Aan de afdeling Zeist van de Nederlandse Federatie voor Vrouwelijke Hulpverlening werd op 7 november een vergunning verstrekt voor het houden van huis-aan-huiscollecte op 8 en 9 november. Die collecte bracht *f* 25.289,24 op.
Twee jongetjes van 10 en 11 jaar, Joop Lammerts van Bueren en Jan van Ede, vroegen ook om een collectevergunning. Zij haalden met hun kijkdoos *f* 45,00 op. Dat geld gaven zij aan het comité voor hulpverlening.
De leerlingen van het blindeninstituut Bartimeüs brachten samen met het personeel van het instituut *f* 250,00 bijeen voor het Hongaarse kind.
De leerlingen van de Zeister Industrie- en Huishoudschool gingen op 21 november langs de huizen zakjes met typisch Zeister koekjes, zogenaamde Hernhuttertjes, verkopen. Zij hadden die zelf gebakken. De opbrengst van die actie bedroeg *f* 1234,00.
De Zeister-Jeugd-Federatie besloot om op 8 december huis aan huis oliebollen te verkopen. Een veertiental leerlingen van het Openbaar Lyceum 'Schoonoord' waren bereid in de kerstvakantie vakantiewerk te doen, waarvan de opbrengst ten bate zou komen van de Hongaarse vluchtelingen.
Het Zeister Onderwijsparlement vroeg aan alle scholen voor lager, voortgezet lager en uitgebreid lager onderwijs een gezamenlijke inzamelingsactie te houden onder de leerlingen van die scholen ten behoeve van het Rode Kruis. De Nederlandse Jeugd Gemeenschap vroeg medewerking van de openbare scholen voor haar actie 'Toverbal', een hulpactie opgezet voor Hongaarse jongeren. Een collecte die gehouden werd na het liefdadigheidsconcert dat op 20 december in Boschlust gegeven werd door Nettie Bos, sopraan, en het piano-duo Magda Evertse en Jan Sinning, bracht bijna tachtig gulden op. Voor het concert, waarvan de opbrengst bestemd was voor hulp aan de Hongaarse vluchtelingen, bestond jammer genoeg maar weinig belangstelling. De musici kregen na afloop wel een staande ovatie.

'Zeist is voor ons een droomwereld'

Veel Zeistenaren waren bereid een of meer vluchtelingen in huis op te nemen. Zij meldden zich aan bij de afdeling Zeist van het Rode Kruis. Zo was in Zeist plaats voor meer dan 125 vluchtelingen.
De burgemeester schreef op 7 november aan de Interdepartementale Commissie voor Vluchtelingenhulp: 'Hierbij deel ik u mede, dat ik gaarne de diensten van deze gemeente en de bevolking daarvan met haar vele organisaties en verenigingen aanbied voor het onderbrengen van Hongaarse vluchtelingen. Na de rampdagen in 1953 is het mogelijk gebleken hier een aantal van 1200 vluchtelingen goed onder te brengen. (...) Ik heb van ds A.G. van Gilsen, directeur van het Intern. Doopsgezind Conferentiecentrum 'Heerewegen', Driebergseweg 11, alhier, het aanbod gekregen om terstond 30 vluchtelingen op te nemen.' Hij deed van deze brief mededeling in de vergadering van burgemeester en wethouders van 13 november.

Het werden echter geen 'gewone' vluchtelingen die in Zeist op 'Heerewegen' onderdak vonden maar studenten. Dat gebeurde op initiatief van de Nederlandse Studenten Raad in Leiden en de Stichting Universitair Asyl Fonds, gevestigd in Utrecht.
In overleg tussen het Universitair Asylfonds en het ministerie voor Maatschappelijk Werk werd Mr. W.J. Geertsema, burgemeester van Warffum en oud-voorzitter van de Nederlandse Studenten Raad, tot leider van de staf van 'Heerewegen' benoemd.

Toen men in Zeist vernam dat het aantal onder te brengen vluchtelingen meer dan zestig zou bedragen, werd besloten het stalgebouw van de voormalige buitenplaats 'Heerewegen' ook in te richten als vergaderruimte. De burgemeester schreef later hierover: 'Dit bericht bereikte mij toen ik 's avonds op de vergadering van de Willem Arntsz stichting was te Utrecht. Ik heb van daaruit mij in verbinding gesteld met de directeur van gemeentewerken teneinde te zorgen, dat door diens zorgen in het grote vertrek van het stalgebouw een houten vloer zou worden aangebracht. Later werden daar ook in de grote staldeuren ramen gemaakt, zodat hier een prettiger uitzicht en belichting kwam. Ook liet de directeur van gemeentewerken de verlichting nazien en verbeteringen en stopcontacten aanbrengen voor een meer gezellige verlichting. Ook werd door gemeentewerken meubilair gehaald voor dit gebouw, dat ik had los gekregen bij hotel 'Figi' en

Hulp uit Zeist voor vluchtelingen van de Hongaarse opstand in 1956

restaurant 'René'. Een 70-tal rieten fauteuils moesten er een prettige sfeer in deze lokaliteit, die niet teveel leslokaal moest worden, brengen. Ook werden nog 10 tafels van restaurant 'René' ontvangen benevens een 25-tal tafelkleedjes om de gewenste sfeer te brengen. Door bemiddeling van de afdeling Zeist van de Koninklijke Maatschappij voor Tuinbouw met name de heer Van Loenen werd gezorgd, dat er een voorraad bloemen en planten kwam op zaterdagmorgen. Onmiddellijk was de heer Van Loenen hiertoe bereid.
De afdeling Zeist van de Nederlandse Vereniging voor huisvrouwen verleende haar bemiddeling voor het aanvoeren van een zestal schemerlampen. Drie staande lampen en enige kleine lampen. Door de firma Van Grondelle, Steinlaan 28, eigenaar de heer Van Doesburg, werd belangeloos een tweetal kachels beschikbaar gesteld, die ook door hem van pijpen voorzien werden, zodat ze onmiddellijk konden branden. Van de firma Radio Becker werd een radiotoestel benevens een pick-up met platen gratis beschikbaar gesteld voor de periode, dat de studenten op Heerewegen zouden zijn.' De Ernst Sillem en het Zeister ziekenhuis stelden extra bedden en matrassen beschikbaar.
De kosten voor het geschikt maken van 'Heerewegen' voor tijdelijke huisvesting van de gevluchte studenten bedroegen *ƒ* 4051,48.

Op 17 november werd de eerste groep van 65 uit Hongarije gevluchte academici, studenten en toekomstige studenten op het conferentiecentrum 'Heerewegen' ontvangen. Dat was tevens de eerste groep Hongaarse vluchtelingen, die voor langere tijd in de provincie Utrecht werd ondergebracht. Daarna volgden nog vier groepen. In totaal hebben er 154 vluchtelingen tijdelijk onderdak gevonden. Tot 2 februari 1957 is dit conferentieoord in gebruik geweest als opvangcentrum.
Het ging om studenten die de gelegenheid zouden krijgen hun studie aan de Nederlandse universiteiten of hogescholen af te maken. Zij waren door het Universitair Asielfonds en de Nederlandse Studentenraad in het kamp St. Wolfgang in Oostenrijk opgehaald. Een groot deel van de studenten was afkomstig van de universiteit van Sópron en uit Boedapest.
Het lag in de bedoeling om gedurende hun verblijf in Zeist de mensen te testen op hun opleiding, belangstelling en vermogens om te zien op welke universiteiten of hogescholen zij hun studie zouden kunnen voortzetten. Tevens zouden zij bekend worden gemaakt met de Nederlandse levensgewoonten en met de Nederlandse taal.

Tijdens de ontvangst van de eerste groep vluchtelingen werd al snel duidelijk dat deze mensen maar één grote wens hadden en dat was om een bad te kunnen nemen. Het badhuis aan de Steynlaan werd daarom 's middags voor het Zeister publiek gesloten. Met een autobusje van de Studentenvereniging N.B.B.S. en de auto van de burgemeester werden zij naar het badhuis gebracht. Het eerst gingen de vijftien vrouwen van de groep en daarna de vijftig mannelijke studenten.
De vluchtelingen kwamen schamel gekleed op 'Heerewegen' aan. Men vond in Zeist dat het voor hen niet prettig zou zijn om zich in tweedehands kleding tussen de Nederlandse studenten te moeten bewegen, daarom mochten zij naar eigen keuze nieuwe kleren aanschaffen. Op de dag van hun aankomst hadden zij trouwens al direct twee stellen ondergoed en nachtkleding ontvangen.
De kosten voor het verstrekken van kleding e.d. kwamen op een totaal bedrag van *ƒ* 51.806,30. Opmerkelijk is dat alle goederen alleen geleverd werden door winkels in Zeist.

Een van de studenten merkte tegen een journalist op dat voor hen Nederland een droomwereld was. Zij hadden zich nooit kunnen voorstellen dat er ergens in de vrije wereld zo een hoge graad van welvaart mogelijk was.
De verbazing van de Hongaren was de burgemeester ook opgevallen en hij noteerde later: 'Trouwens bij het toeren naar het badhuis, waarbij ik zelf de eerste keren het gezelschap begeleidde bleek wel, dat deze Hongaren hun ogen uitkijken voor de Nederlandse etalages en voor al het fraais, wat ze hier zien. Er gaat voor hun hier een hele nieuwe wereld open.'

Op de eerste maandag na hun aankomst in Zeist werd met twee bussen een excursie door de gemeente gemaakt, zodat zij ter plaatse een beetje bekend zouden raken. Tijdens de excursie werd vooral aandacht geschonken aan de woningbouw, de bejaardentehuizen en de scholen. In de Verzetswijk werden enkele woningen bezocht. De Hongaren vertelden dat bij soortgelijke bezoeken in hun land onder het Sovjet-regiem een week van te voren de huizen werden ingericht en dat na het bezoek van de buitenlanders de meubels weer werden weggehaald.
Men reed ook langs verschillende fabrieken. Bij de Gero-fabriek werd de etalage bezichtigd. Die

fabriek wilden zij later nog weleens van binnen bezichtigen.

Veel Zeistenaren boden aan om een of meer studenten in de weekends en tijdens de vakanties thuis te ontvangen. De burgemeester had zich voor die actie sterk gemaakt en hij omschreef dat als 'een vriendenband, die de familieband, die elke Nederlandse student heeft, moet vervangen.' Zelf waren de burgemeester en zijn vrouw ook bereid als gastgezin te fungeren of iemand tijdelijk onderdak te verlenen.

Vierdubbel Hongaars huwelijk

Van alles werd gedaan om de Hongaarse vluchtelingen zo goed mogelijk op te vangen. Toch deed zich een bijzonder probleem voor. De Nieuwe Zeister Courant schreef op 26 november: 'Mr. W.J. Geertsema, de tehuisleider van het vluchtelingencentrum 'Heerewegen', doet werkelijk wel z'n best om aan de verlangens van de Hongaarse studenten tegemoet te komen. Maar er is één probleem, waarvoor zelfs hij nog geen oplossing heeft kunnen vinden. Het is dan ook een kwestie, die - gezien de ambtelijke papierwinkel, die hiervoor nodig is - niet zomaar in een handomdraai is op te lossen. Onder de Hongaarse studenten bevinden zich namelijk drie verloofde paren, die - en dat is alleszins te begrijpen - zo spoedig mogelijk willen gaan trouwen.' Toch werd dat probleem snel opgelost. Al op 1 december konden de vier paren, niet drie zoals de krant berichtte, in Zeist in het huwelijk treden. Omdat zij de vereiste papieren niet konden overleggen, moesten zij onder ede verklaringen afleggen en de officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank te Utrecht verleende dispensatie van de wachttijd na de huwelijksafkondiging. Kálmán Boross trouwde met Márta Szalay, Tibor Csengö met Éva Laczi, Imre Csikós met Hedvig Vargha en József Toth met Erzsébet Molnár.

De staf van 'Heerewegen' vond het wenselijk dat die huwelijken de sfeer van een studentenhuwelijk zouden dragen.

Gevolggevend aan een oproep van het damescomité dat zich met de verzorging van de vluchtelingen had belast, hadden veel Zeistenaren zich bij het gemeentehuis verzameld om de bruidsparen te verwelkomen. Enkele garagehouders hadden een bruidsauto beschikbaar gesteld, zodat elk bruidspaar gebruik kon maken van een eigen bruidswagen. De N.B.M. (N.V. Nederlandse Buurtvervoer Maatschappij) stelde gratis twee bussen beschikbaar voor het vervoer van het uit 84 personen bestaande gezelschap. De bruidsboeketten waren een geschenk van de commissaris van de Koningin en de corsages waren geschonken door de firma Van Tuin.

Om 9 uur werd het burgerlijk huwelijk (1e klas) op het gemeentehuis voltrokken. De burgemeester trad op als ambtenaar van de burgerlijke stand, daarbij geassisteerd door de heer Van Lunteren, terwijl Mr. W.J. Geertsema en Ds. A.G. van Gilse als getuigen fungeerden van alle vier de bruidsparen.

Daarna ging het hele gezelschap naar de R.K. kerk aan de Utrechtseweg waar om 10 uur drie paren in het huwelijk werden verbonden door pater Radanyi. Na die plechtigheid ging het gezelschap naar de Doopsgezinde kerk aan de Pauw van Wieldrechtlaan voor de inzegening van het huwelijk van het vierde paar door ds. Tusky om 11.30 uur.

De vier hongaarse bruidsparen, 1 december 1956. Burgemeester Korthals Altes trad op als ambtenaar van de burgerlijke stand. (Foto: Gemeentelijk archief Zeist)

Hulp uit Zeist voor vluchtelingen van de Hongaarse opstand in 1956

Bij het verlaten van het gemeentehuis en van de twee kerken zorgde een geluidswagen van de firma Triezenberg voor Hongaarse muziek, die door Radio Becker was opgenomen. Hierna werd aan de bruidsparen met hun vrienden een lunch ('déjeuner dinatoire') aangeboden in Slot Zeist, waarbij ongeveer 125 gasten aanzaten. Het gemeentebestuur had voor de middag een zaal in het Slot beschikbaar gesteld. De Zeister Bloemisten Patroonsvereniging had gezorgd voor een feestelijke tafelversiering. Leerlingen van de Huishoudschool verzorgden de tafels en de bediening en Studenten Zigane voor de muziek.
Namens het gemeentebestuur schonk de burgemeester elk bruidspaar een couvert van de Zeister zilverfabriek Gero. De V.V.V. bood aan iedere bruid een grote chocoladeletter aan, welke de eerste letter was van de naam van hun bruidegom en iedere bruidegom kreeg een doos met 50 sigaretten. 's Avonds bracht het Veteranen Legioen een serenade op Heerwegen.

Een vijfde Hongaars paar trouwde op 9 januari. Het waren de jonge predikant Pal Kovács en Edit Hona Buch die op die dag in het huwelijk traden. Nu ook weer stelde het gemeentebestuur een zaal in Slot Zeist beschikbaar voor het gebruiken van de lunch en schonk het aan het bruidspaar net als bij de vorige gelegenheid een couvert van Gerozilver.

Ene zekere Elias N. Catsicoyannis uit Athene vroeg om een foto van de bruidsparen, nadat hij over de trouwerij in Zeist had gelezen. Uit een onderzoek dat de Nederlandse ambassadeur in Griekenland op verzoek van de burgemeester had ingesteld, bleek dat het opgegeven adres niet bestond.
Op die manier had men mogelijk de in Hongarije verblijvende familieleden van de bruidsparen in moeilijkheden kunnen brengen.

Koninklijk bezoek

Geheel Nederland voelde mee met de Hongaarse vluchtelingen, die in hun eigen land niet in vrijheid mochten leven. Het medeleven wordt misschien het best tot uitdrukking gebracht door het bezoek van de vorstin vlak voor Kerstmis. De Nieuwe Zeister Courant deed hiervan op 24 december verslag. 'Onverwacht voor de Hongaarse studenten op 'Heerewegen' werden zij gistermiddag verrast door een bezoek van H.M. de Koningin vergezeld van de prinsessen Beatrix, Irene, Margriet en Marijke. Om ongeveer kwart voor drie arriveerde de koninklijke familie en tot ruim 4 uur hebben zij temidden van de Hongaarse vluchtelingen verkeerd. Het werd een ongedwongen en genoeglijk samenzijn. De studenten zongen Hongaarse volks- en kerstliederen en er was een uitnemende danser van het Hongaarse ballet bij, die de aanwezigen van zijn danskunst deed genieten.
Tegen het einde van het bezoek zaten de koningin zowel als de oudere prinsessen temidden van een groepje der studenten, waarbij het gesprek door een tolk vertaald werd of men veel plezier had om elkaar toch te kunnen begrijpen zonder tolk."

Tibor de Machula

Ruim vijf maanden na aankomst van de eerste groep vluchtelingen in Utrecht, had het overgrote deel van de vluchtelingen een woonplaats gevonden. Als laatste van de 44 opvangcentra sloot 'Bos en Hei' te Uddel op 30 april 1957 de deuren. De aandacht ging nu voornamelijk uit naar hun welzijn en de integratie in de Nederlandse maatschappij.
Waarschijnlijk op verzoek van de Stichting voor Maatschappelijk Werk in de provincie Utrecht werd een lijst opgesteld van de in de gemeente Zeist gevestigde Hongaren. Op 4 februari 1957 bedroeg hun aantal 56. Uit een opgave van 1 maart 1958 aan de Stichting Nederlandse Federatie voor Vluchtelingenhulp in Den Haag, blijkt dat op die datum zeven alleenstaande Hongaarse vluchtelingen in Zeist woonden. Hun namen komen niet voor op de lijst van 1957.

Na het vertrek van de laatste Hongaarse student van 'Heerewegen' leefde nog steeds de zorg voor die mensen en probeerde men gelden in te zamelen. De bekende cellist Tibor de Machula, zelf Hongaar van geboorte, gaf op 22 februari 1957 in de Concertzaal van hotel Figi in Zeist belangeloos een concert ten bate van zijn gevluchte landgenoten.
De Machula debuteerde reeds in 1924 op 12-jarige leeftijd met het Boedapest Philharmonisch Orkest onder leiding van Bernard Tittel en trad in Amerika onder andere op in de Boston's Symphony Hall en in de Carnegie Hall in New York.
Sinds 1940 was hij verbonden aan het Concertgebouw Orkest als solo-cellist, nadat het hem niet gelukt was uit te wijken naar de Verenigde Staten.

Het Werkcomité van dat benefietconcert werd gevormd door Mr. A.P. Korthals Altes, Mr. J.M.H. Baron van Heemstra, chef van het Kabinet van de burgemeester van Utrecht, I. Tarnoczy uit Utrecht, G.P. Luden uit Leersum, mevrouw E.M.M.H.A. Barones van Eys-von Griesheim uit Zeist, J.G. Haitsma Mulier uit Zeist en mej. M. van Basten Batenburg, eveneens van het Kabinet van de burgemeester van Utrecht. Gravin van Lynden van Sandenburg-Labouchere was bereid op te treden als beschermvrouwe van die uitvoering en Jhr.Mr. C.J.A. de Ranitz, burgemeester van Utrecht, was ere-voorzitter. Bijna zestig personen uit de regio werden verzocht zitting te nemen in het Erecomité.
De Machula werd aan de vleugel begeleid door Jean Antonetti. Uitgevoerd werden werken van Bach, Van Beethoven, Brahms en Kodály. Er werden 225 kaarten verkocht à *f* 5,00. Het batig saldo bedroeg *f* 1021,65 en werd geschonken aan het Universitair Asylfonds in Utrecht voor de opleiding van de Hongaarse gevluchte studenten in Nederland.

Bron

- Archief van de gemeente Zeist, 1946-1965, inv.nr. 1432; Gemeentearchief Zeist
- Archief van de Gemeentelijke Dienst voor Sociale Zaken te Zeist, dossier Hulp aan Hongaarse vluchtelingen, 1956-1957; Gemeentearchief Zeist.

Casper Staal

VAN DE LEESTAFEL

In dit nummer een wat andere Leestafel dan dat u gewent bent. Dit maal met slechts een voor u gelezen artikel.

Zuster Bertken blijft in de belangstelling staan. In het jonste nummer van Ons Geestelijk Erf 69 (1995). p. 133-156 (het tijdschrift is inderdaad een jaar achter) publiceert Jose van Aelst over deze beroemde kluizenares een artikel 'Geordineert na dye getijden. Suster Bertkens passieboekje'.
Zuster Bertken heeft een klein literair oeuvre nagelaten waaronder een boekje met lijdensmeditaties. Na haar dood in 1514 werd het vier keer gedrukt. De rubrieken van de druk van 1518 bij Jan Seversz. wijken in gebruikte terminologie en systematiek af van de tekst zelf. Ze werden door de drukker of de bewerker eraan toegevoegd. Zuster Bertken volgt in haar boekje de uren van de getijden, het kerkelijk koorgebed. Ze laat elementen uit Jezus' lijdensverhaal achterwege en er is sprake van het ontbreken van een heldere structuur zoals we die treffen in andere dergelijke werkjes die een didactisch doel hebben. Bertkens boekje is daarom een zeer persoonlijke tekst. Die is gegoten in de vorm van gebeden. De tekst was voor haar eigen gebruik bestemd en wilde niet anderen onderwijzen. Het boekje van zuster Bertken staat in een grote traditie waarover nog niet veel bekend is. Lijdensmeditatie die de uren van het koorgebed volgen, hebben niet alle dezelfde structuur. De schrijfster analyseert de structuur van Bertkens werkje en plaatst het in een groter geheel zonder daarover overigens het laatste woord te zeggen. De schrijfster deelt mee dat zij met dit soort lijdensmeditaties zal bezig blijven, hetgeen waarschijnlijk betekent dat we er naar mogen uitzien dat zij te zijnertijd het werk van deze geletterde Utrechtse recluse in een breder westeuropees kader een plaats zal geven.

Dit is de laatste aflevering in een korte serie, waarin naar aanleiding van "1996 - Jaar van het Industrieel Erfgoed" speciale aandacht wordt besteed aan onze industriële erfenis. Ditmaal een bijdrage over het begin van de telefonie in Utrecht.

1. De Neude aan het einde van de 19de eeuw. Rechts op de foto (Neude 37) het bureau van de Nederlandsche Bell Telephoon Maatschappij, met op het dak de merkwaardige kooiconstructie. Foto: Gemeentearchief, Utrecht.

Bert van Holst

De eerste telefooncentrale in Utrecht 'herontdekt'

Het vertrek van de firma Lammerts van Bueren uit haar behuizing aan de Neude, begin 1995, vormde een geschikte aanleiding voor een 'bouwhistorische opname' door de gemeente (sector Monumenten), voordat de panden zouden worden verbouwd tot een nieuw 'grand café'. Bij deze momentopname kwam op de zolder van no.37 een curieus bouwonderdeel opnieuw aan het licht.
Midden in de kap staat een houten constructie, bestaande uit vier stevige houten pijlers (19x19cm), die, blijkens de bronnen, de onderbouw hebben gevormd van de telefooninstallatie van de Nederlandsche Bell Telephoon Maatschappij, uit 1883. De aftimmering van de kap met kraaldelen maakt in ieder geval duidelijk dat de zolder ooit als gebruiksruimte werd benut.

Het begin van de telefonie in Utrecht

Alexander Graham Bell deed zijn uitvinding van de (bruikbare) telefoon in 1876.
Zo vroeg als 1879 deden de Utrechtse ondernemers Olland en Witteveen de gemeenteraad een voorstel tot het aanleggen van een telefoonnet. Zij hielden de gemeente voor hoe bijzonder het wel zou zijn dat Utrecht, naar hun weten, de eerste stad in Europa zou zijn, waar de burgers in "telephonische correspondentie" konden treden. De gemeente wist zich met het voorstel kennelijk geen raad, want heeft er nimmer op gereageerd! Nieuwe initiatiefnemers dienden zich aan, zoals de Amsterdamse firma Ribbink, Van Bork en Co. ("electriciëns der Koninklijke Marine...") en ook de Nederlandsche Bell Telephoon Maatschappij. De gemeenteraad was opnieuw afwachtend. De besluiteloosheid zal zijn ingegeven door een gebrek aan deskundigheid, maar een rol speelde zeker ook de verwachting, bij een eventuele concurrentiestrijd garen te spinnen -aangezien de verschillende partijen nogal uiteenlopende abonnementsprijzen vroegen. Ook bij het nut en de noodzaak van de nieuwe vinding werd stilgestaan. Een raadslid stelde: "Hier zal men zoveel schatten aan abonnementsgeld niet ontvangen; de stad is niet uitgebreid genoeg en er gaat niet genoeg om, om dat te verwachten. Men kan daardoor -heeft men iets mede te delenden afstand gemakkelijk loopende afleggen en tijd daartoe heeft men in de regel hier ook."
Na lang gedelibereer werd het besluit genomen om de concessie te verlenen aan de Nederlandsche Bell Telephoon Maatschappij. De N.B.T.M. kreeg op 13 december 1882 het alleenrecht, voor een periode van 15 jaar, voor de aanleg en exploitatie van een voor het publiek bestemd telefoonnet.

De eerste telefooncentrale

Als plaats voor het centraalbureau werd de Neude no. 117 (nu no. 37) gekozen. Dit winkel/woonhuis, dat nog maar kort tevoren (in 1864) nieuw gebouwd was (zij het op oudere fundamenten), lag midden in de

stad en was het hoogste pand in de gevelrij. Wellicht speelde ook de architectuur, t.w. de hoge verdiepingen, een attiek en de afwerking van de voorgevel in statig neoclassicistisch pleisterwerk, een rol bij die keuze. Na goedkeuring van de bouwplannen werd vanaf augustus 1883 de centrale ingericht en begonnen met de aanleg van de draden. Het meest opmerkelijk bouwkundig onderdeel van de centrale was de zend- en ontvanginstallatie boven op het dak, waar de abonneelijnen samenkwamen.

De functie van dit onderdeel laat zich nu niet meer direct aflezen, maar valt aan de hand van de bouwtekening en een archieffoto nog goed te reconstrueren. Vanaf de zoldervloer rees een houten toren, opgenomen in de kapconstructie, zo'n 7m hoog door het dak. De toren was omgeven door een ijzeren kooi-constructie, waar de abonneelijnen eindigden op isolatoren; vandaar liepen koperdraden (geisoleerd met guttapercha, een soort natuurrubber) door de torenwand naar binnen naar de verbindingskast op de zolder, waar zij aan de uiteinden van de kantoordraden waren vastgeschroefd; de kantoordraden liepen door naar de posten op de onderliggende verdieping, waar de eigenlijke verbindingen (door telefonistes) tot stand werden gebracht.

Vanaf de toren waaierden de lijnen uit naar de abonnees, bij wie vergelijkbare, zij het kleinere, 'kooipalen' en 'dakstellingen' waren geplaatst. Eén draad per abonnee, door de lucht, was in de begintijd voldoende voor lokaal gespreksverkeer; voor de andere verbinding werd de aarde gebruikt. Dit had overigens wel zijn bezwaren: bij draden die over langere afstand dicht langs elkaar liepen, kon een abonnee duidelijk horen wat een ander te melden had!

De uitbreiding van het stedelijk telefoonnet ging zeer geleidelijk. De eerste telefoongids, van 20 februari 1884, vermeldt 70 abonnees, waarvan er op dat moment slechts 44 waren aangesloten. In 1892 is het aantal aansluitingen 163; zes jaar later zijn er 500 toestellen. Tot de aangeslotenen behoorden van aanvang aan particulieren, maar ook bedrijven, waarvan sommige nog altijd bestaan. Als minder bekende, en inmiddels verdwenen firma's noemt de gids van 1891 o.a. de Aschvaalt, Beetwortelsuikerfabriek, Koninklijke Hoedenfabriek, Maatschappij Ooster Stoomtram, Stoombierbrouwerij, Utrechtse IJzergieterij en Zeepziederij "De Zon".

Een telefoonnet was niet compleet zonder openbare telefooncellen. Niet-aangeslotenen konden dan ook gebruik maken van "publieke Telephoonstations voor het plaatselijk telephoonverkeer", zoals de officiële naam luidde. Eén cel bevond zich in de vestibule van het station van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij aan de Maliebaan, een andere op het perron voor doorgaande reizigers (derde klasse) van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. Een derde cel bevond zich in het bureau van de Maatschappij op de Neude.

Zonder kinderziekten was het eerste telefoonnet niet. Na vele klachten (over meeluisteren, storingen en de werkingen van de telefoontoestellen) voerde de N.B.T.M. nog vlak voor het einde van de concessietijd drastische vernieuwingen in de centrale door.

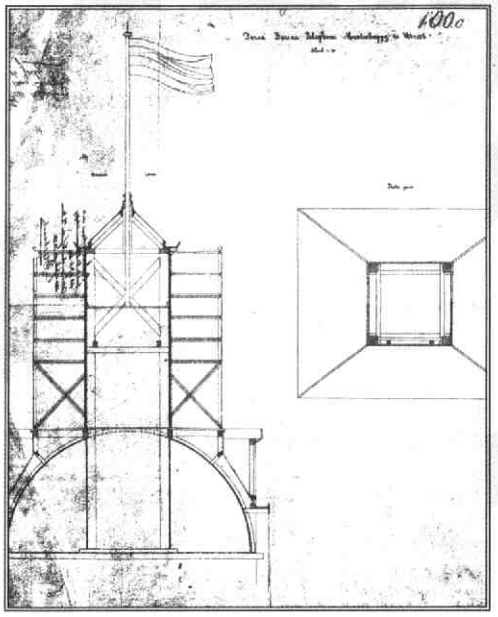

2. Bouwtekening "Toren Bureau Telephoon Maatschappij te Utrecht. Met doorsnede toren en Platte grond (...) Bell Telephoon Maatschappij 16 juli 1883". Tekening: Gemeente-archief, Utrecht.

De "Telephoonkwestie"

Met het eind van de concessie (in 1897) in zicht, stond de gemeente voor een groot probleem. Moest zij de concessie verlengen, met een ander in zee gaan of overgaan tot eigen exploitatie? De gemeenteraad had opnieuw moeite tot een wijs besluit te komen en liet vooral de mogelijkheid van een gemeentelijke exploitatie uitputtend onderzoeken. Het gedrukte verslag van de heer F.J. Nieuwenhuis, directeur van gemeentewerken, getiteld "Rapport in zake De TELEPHOONKWESTIE te Utrecht" concludeerde "dat het tegenwoordig oogenblik voor Utrecht niet nodig of wenselijk maakt om tot kostbare eigen inrichting en exploitatie over te gaan". Toch duurde het nog vele

raadsvergaderingen -waarin zelfs de kleinste technische details werden besproken- voordat de raad, in zijn "majestueuse langzaamheid", in februari 1897 besloot een nieuwe concessie te verlenen aan de N.B.T.M., voor nog eens 15 jaar. Toen werd ook besloten een geheel nieuwe centrale, met grotere capaciteit, in te richten op de zolder van het grote Vleeshuis aan de Voorstraat.
In 1926 zou ook deze oude lokale telefooncentrale buiten dienst worden gesteld. De '2650 bovengrondse en 1550 ondergrondse' aansluitingen werden daarna aangesloten op een nieuwe automatische lokale centrale die stond opgesteld op de eerste verdieping van het nieuwe postkantoor aan de Neude.

Met de vondst van het onderstel van Utrechts' eerste telefooncentrale is een stukje van de 'oer-geschiedenis' van de telefonie in de stad ineens weer tastbaar geworden. Die 'vier palen op de zolder' van Neude no.37 vormen een bescheiden, maar concrete illustratie van deze vroege fase in de telecommunicatie van Utrecht.

3. 'Vier palen op zolder'. Opname augustus 1996.

In het voorjaar van 1996 is opgericht: de Utrechtse Stichting voor het Industrieel Erfgoed (kortweg: USINE), de stichting zet zich in voor het behoud van de monumenten van nijverheid en techniek in de provincie en de stad Utrecht. Geïnteresseerden kunnen zich melden als donateur van de stichting, door opgave aan:
USINE, Mariaplaats 23,
3511 LK Utrecht.

Geraadpleegde literatuur

- De Utrechtse "Telephoonkwestie" 75 jaar geleden, Maria W. Derks-Verhagen en Peter H. Kylstra, in: *MOU*, 1972, p.82-86.
- Het eerste jaar van de Bell Telephone Compagnie te Utrecht, W.A.G. Perks, in: *MOU*, 1977, p.128-129.
- *Van koord tot beeldscherm;(...)* Gedenkboekje ter gelegenheid van de ingebruikneming van de geautomatiseerde 008-dienst op 28 april 1978, Red. C.H. Schaap, e.a., uitgave telefoondistrict Utrecht, 1978.
- *Honderd jaar telefoon; geschiedenis van de openbare telefonie in Nederland 1881-1981*, red. J.H. Schuilenga, e.a., 's-Gravenhage, 1981.

Utrechtse biografieën

In november is alweer het derde deel uit de reeks "Utrechtse biografieën" verschenen. De twee voorgaande delen verschenen reeds in de afgelopen twee jaar.
In totaal zal de serie "Utrechtse biografieën" vijf delen gaan omvatten, waarin dan zo'n 200 portretten verwerkt zullen zijn.
Het vijfde en laatste deel zal een index op persoonsnamen bevatten.

In dit derde deel vinden we de levensbeschrijvingen van zo'n 40 personen terug. De beschreven personages zijn zeer divers qua beroep, maatschappelijke positie en historisch belang. Een dergelijke brede aanpak vergroot de leesbaarheid van de uitgave als geheel. De relatie met Utrecht is overigens niet altijd even sterk: slechts een minderheid van de biografieën betreft in Utrecht geboren en getogen personen en in een enkel geval is de relatie met het Utrechtse soms wat ver gezocht.

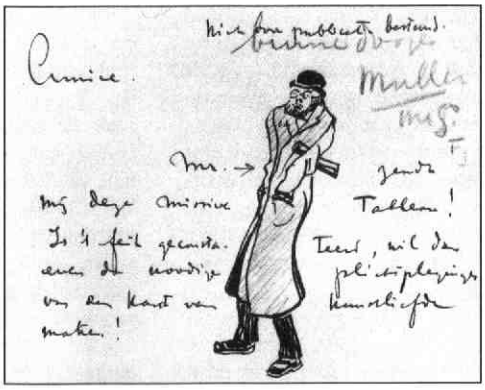

Spotprent op S. Muller

Historisch gezien heeft men een respectabele periode willen overbruggen: beginnend met de bestuurder Lambert Frese, geboren rond 1250 en eindigend met Aart Schoonhoven, eigenaar van de

gelijknamige stalhouderij, overleden in 1989.

Fresenburg

Een de verbeelding prikkelende figuur is de genoemde patriciër Lambert Frese (ca. 1250 - 1316), stammend uit één van de meest aanzienlijke Utrechtse families in de dertiende eeuw.
De familie Frese bewoonde het stadskasteel Fresenburg, het huidige pand Oudegracht 113.
Lamberts vele politieke escapades leidden tot zijn uiteindelijke verbanning: hij zou niet meer in Utrecht terugkeren.

Wegens vakantie gesloten

Maar ook het leven van een kleurrijke en nonconformistische figuur als Holly Hasenbos (1947 - 1984), exploitant van de werfkelder Sarasani, leverde interessant materiaal op. Hasenbos kwam tijdens zijn leven meerdere malen met de politie in aanraking en bracht regelmatig zijn tijd door aan het Paardenveld en het Wolvenplein. Niet zonder humor bevestigde hij in dergelijke gevallen een bordje op de deur met de tekst: "Wegens vakantie zijn we weer gesloten en u weet wel waar ik dan verblijf." Uiteindelijk zou Hasenbos in 1984 tijdens een vuurgevecht met de politie omkomen.

Niet alle bijdragen hebben dergelijke kleurrijke personages tot onderwerp. Als geheel echter zijn alle levensbeschrijvingen zeer de moeite van het lezen waard en vormen ze een bron van informatie voor een ieder die geïnteresseerd is in Utrecht en haar vele byzondere bewoners.
MCvO

Oudenrijn

De bekendste kruising van autosnelwegen in Nederland, knooppunt Oudenrijn, is sinds kort klaverblad af en de benaming klaverturbine rijk. Ter verhoging van de feestvreugde over alle 'flyovers' verscheen dit boek, en het moet gezegd worden, het is een heel aardig boek geworden over een betrekkelijk onbekend onderdeel van het recente verleden, waar velen van ons toch bijna dagelijks mee te maken hebben. Beide auteurs hebben zich er niet makkelijk van afgemaakt: het gaat bepaald niet alleen over een groot uitgevallen klaverblad, maar biedt in feite ook een beknopte geschiedenis van het concept autosnelweg, de discussie hierover en de introductie hiervan in Nederland, de nieuwe tracés, belangengroeperingen, de technische problemen, verkeerskundige ingrepen en de inrichting van de openbare ruimte, en dat alles tegen de achtergrond van economische en sociale veranderingen en de geweldige groei van het automobielbezit. Een verrassend boek kort-om over een onderwerp dat voor de economie en het landschap van de provincie grote gevolgen heeft gehad, maar dat zich beslist niet tot de provincie beperkt en een wijdere zeggingskracht heeft. De goedgekozen illustraties brengen bovendien een sterk nostalgisch gevoel te weeg.
(BHG)

Hans Buiter en Kees Volkers, *Oudenrijn. Geschiedenis van een verkeersknooppunt.* Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1996, 104 p., ill., prijs f 29,95. ISBN 90 5345 987 4.

Liber ordinarius

Het is niet erg gebruikelijk om in dit tijdschrift een boek aan te kondigen dat bestaat uit een tekstuitgave van bijna 200 bladzijden Latijn, voorafgegaan door een inleiding van ruim 20 bladzijden in het Engels en gevolgd door meer dan 170 bladzijden met indices. Het onderwerp van dit alles is het uit ongeveer 1425 daterende liber ordinarius van het kapittel van Sint-Marie. Een boek waarmee de liturgische dienst in deze kapittelkerk geregeld werd. Geen boek om nu eens een avondje in te gaan zitten bladeren, maar onmisbaar voor een ieder die zich met middeleeuwse muziekgeschiedenis of liturgie bezighoudt. Het belang van het boek is des te groter omdat er verscheidene andere liturgische boeken uit dezelfde kapittelkerk bewaard zijn gebleven evenals ordinarii van het domkapittel en het kapittel van Oudmunster. De uitgave is daarbij aanzienlijk toegankelijker dan die van de domkerk, zoals die 75 jaar geleden door Séjourné is gemaakt. De uitvoerige indices door Bouke Jan van der Veen maken vergelijking makkelijk en zullen hun nut ongetwijfeld bewijzen.
(BHG)

Kees Vellekoop ed., *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis. The ordinal of St Mary's Church, Utrecht* (ms. London, British Library, Add.9769). Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziek geschiedenis, Amsterdam 1996, 433 p., ill., prijs ca. f 90,-. ISBN 90 6375 1575.